

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences of the Turkic World

YAZ SUMMER 2021 • SAYI NUMBER 98

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences of the Turkic World

YAZ SUMMER 2021 • SAYI NUMBER 98

Sahibi Owner

Ahmet Yesevi Üniversitesi Adına Mütevelli Heyet Başkanı
Prof. Dr. Muhittin ŞİMŞEK

Yayın Yönetmeni Editor in Chief

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Yayın Kurulu Editorial Board

Prof. Dr. Nâzım Hikmet POLAT • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK • Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ • Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Ekber ŞAHİN • Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Tuba DURMUŞ • TOBB ETÜ
Dr. Murat YILMAZ • Cumhurbaşkanlığı Sosyal Politikalar Kurulu Üyesi

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Managing Editor

Emine Sıdka TOPTAŞ

Teknik Redaksiyon Redaction

Prof. Dr. Tuba DURMUŞ

Özetlerin İngilizcesi English Abstracts

Ebru SEVEN

Özetlerin Rusçası Russian Abstracts

Liliya SATTAROVA

Yönetim Merkezi Management Center

Aşağı Öveçler Mahallesi, 1314. Cadde, No: 19 Çankaya/Ankara
Tel : (0 312) 216 06 00 • Faks : (0 312) 216 06 09
www.ayu.edu.tr
bilig.yesevi.edu.tr • e-posta: bilig@yesevi.edu.tr

Abonelik Subscription

bilig@yesevi.edu.tr

Abone Bedeli

Yurt içi (Yıllık) : 100 TL (Öğretim üyesi, öğretmen ve öğrencilere %50 indirimlidir)
Yurt dışı (Yıllık) : 150 ABD Doları

Yayın Türü

3 aylık, yaygın, süreli

Baskı Printed by

MERKEZ Reprö-Basım-Yayın Ltd. Şti.
+90 (312) 384 78 98
www.merkezrepro.com

Basım Yeri: ANKARA

Basım Tarihi: 16/07/2021

ISSN: 1301-0549

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdıldacan AKMATALİYEV
Millî Bilimler Akademisi / Kırgızistan

Prof. Dr. Ramiz ASKER
Bakü Devlet Üniversitesi/Azərbaycan

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV
Hakas Katanov Devlet Üniversitesi /
Rusya Federasyonu

Dr. Serdar ÇAM
Kültür ve Turizm Bakanlığı/Türkiye

Prof. Dr. Nurettin DEMİR
Hacettepe Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Edward FOSTER
Talisman/ABD

Prof. Dr. Güler GÜLSEVİN
Ege Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Osman HORATA
Hacettepe Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Lars JOHANSON
Mainz Üniversitesi/Almanya

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN
Marmara Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. İbrahim KALIN
Cumhurbaşkanlığı/Türkiye

Prof. Dr. Rafael MUHAMMEDİNOV
Bilimler Akademisi/Rusya Federasyonu

Prof. Dr. Mahir NAKİP
Çankaya Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ÖZ
Hacettepe Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY
Uludağ Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Muhittin ŞİMŞEK
Marmara Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Cengiz TOMAR
Ahmet Yesevi Üniversitesi/Kazakistan

Prof. Dr. Refik TURAN
Gazi Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Musa YILDIZ
Gazi Üniversitesi/Türkiye

Makalelerde ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarların olup, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığının görüşlerini yansıtmazlar. The opinions and views expressed in the articles are the authors' solely and do not reflect the views of the Ahmet Yesevi University Board of Trustees.

Saygıdeğer Okurlar,

bilig'in 98. sayısını sizlere sunmanın mutluluğunu yaşıyoruz.

Bu sayıda birbirinden değerli ve ilgiyle okuyacağınız 8 farklı makale yer almakta. Makalelere göz gezdirmeniz dahi Türk dünyasının ne kadar zengin bir kültürel mirası barındırdığını; Türkoloji sahasının ne kadar mümbit bir alan olduğunu görmenize yetecektir.

Azerbaycan Türklerinde millet anlayışının oluşması sürecinde Mirza Feteli Ahundzade'nin rolünü Miroslav Hroch'un yaklaşımı çerçevesinde değerlendiren makale; Rusya'nın Orta İdil Bölgesi'nde Müslüman-Tatar ve Hristiyan-Rus kültürleri arasında kalmış olan Çuvaşların bir arada yaşadıkları topluluklarla olan ilişkileri ve birbirlerini nasıl algıladıklarını G.F. Timofeyev'in notları çerçevesinde değerlendiren çalışma; Özbek Türkçesinin çağrışım sözlüğü konusundaki makale, Türk dünyasının ortak iletişim dilinin geliştirilmesi açısından Türk lehçeleri arasındaki alış verişin önemine dikkat çeken çalışma bu çerçevede ilk dikkati çeken eserlerdir.

İngiliz seyyah Douglas Forsyt'in 1873 Doğu Türkistan'a gerçekleştirdiği seyahate ilişkin analiz; Hindistan'ın Orta Asya politikasını Hintli siyaset düşünürü Kautilya'nın dış politika kuramı çerçevesinde değerlendiren çalışma; David Kherdian'in annesinin yaşadıklarından yola çıkarak yazdığı "Hilal'in Gölgesinde Ermeni Bir Kızın Yazgısı" isimli kitabı "okur tepki teorisi" çerçevesinde irdeleyen makale; Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir cumhuriyet olan Tataristan'ın siyasal hayatına dair çalışma da aynı ölçü de özgün ve ilgi çekicidir.

Yayın Kurulu olarak en birinci önceliğimiz Türk dünyası sosyal bilimler alanında en kaliteli yazıları okuyucuya ulaştırmaktır. Bu sayımızda aynı anlayış ve titizlikle hazırlanmıştır. *bilig* sistemine yılda ortalama 600 civarında makale yüklenmektedir. Bunlardan ancak %2-3'ü aranan kriterleri karşılamaktadır. Bu manzaradan memnun olmadığımızı ancak seviyeyi daha da yukarı çıkarmak konusunda kararlı olduğumuzu ifade etmek isteriz.

Ocak 2022'de yayınlanacak olan 100. sayımızın hazırlıkları devam etmektedir. Özgün, alanında öncü, merak uyandıracak ve yeni çalışmalara ilham verecek makalelerinizi bekliyoruz. Yeni sayımızın etki gücünün önceki sayılarımızdan daha yüksek olması temennisiyle iyi okumalar dileriz.

Prof. Dr. Fırat Purtaş

Yayın Yönetmeni

Dear Readers,

We are delighted to deliver the 98th issue of *bilig* to you.

In this issue, there are 8 different and valuable articles that you will read with interest. Even if you take a look at the articles, it will be enough for you to realize what a rich cultural heritage the Turkic world has and how fertile the field of Turcology is.

An article evaluating the role of Mirza Feteli Akhundzade in the process of forming the understanding of nation among Azerbaijani Turks within the framework of Miroslav Hroch's approach, the study evaluating the relations of the Chuvashs, who were caught between Muslim-Tatar and Christian-Russian cultures in the Middle Volga Region of Russia, with the communities they lived together and how they perceived each other within the framework of G.F. Timofeyev's notes, the article on the associative dictionary of Uzbek Turkish, and the study, which draws attention to the importance of the exchange between Turkish dialects in terms of the development of the common communication language of the Turkish world are the first works that take attention in this context.

An analysis of the British traveler Douglas Forsyt's trip to East Turkestan in 1873, the study evaluating India's Central Asian policy within the framework of Indian political thinker Kautilya's foreign policy theory, the article examining the book titled "The Road from Home: The Story of an Armenian Girl" by David Kherdian, based on his mother's experiences, within the framework of "reader response theory" and the study regarding the political life of Tatarstan, ,an autonomous republic under the Russian Federation, are also equally original and interesting works.

As the Editorial Board, our first priority is to deliver the best quality articles in the field of social sciences in the Turkic world. This issue has also been prepared with the same understanding and meticulousness. As an average of 600 articles are uploaded to the *bilig* system each year. However, only 2-3% of them meet the criteria that is sought. We would like to express that we are not satisfied with this condition, but we are determined to raise the level even higher.

The preparations for our 100th issue, which will be published in January 2022, is in progress. We are waiting for your articles that are original, pioneering and will arouse curiosity and inspire new studies. We wish you a good reading with the hope that the impact factor of our new issue will be higher than the previous issues.

Prof. Dr. Firat Purtaş

Editor in Chief

Дорогие читатели,

Рад представить вашему вниманию 98-й выпуск журнала «Билиг».

На страницах выпуска опубликовано восемь статей, каждая из которых уникальна и интересна. Уже беглое знакомство с этими материалами позволяет понять, насколько богатым является культурное наследие тюркского мира и насколько плодотворными могут стать тюркологические исследования.

Статья, оценивающая в рамках подхода Мирослава Гроха роль Мирзы Фатали Ахундзаде в процессе формирования понимания национального у азербайджанских тюрков; материал о чувашах, оказавшихся между мусульманско-татарской и христианско-русской культурами в Среднем Поволжье, их отношения с сообществами в местах проживания и их восприятие друг друга; статья о коннотативном словаре узбекского языка, которая обращает внимание на важность обмена тюркскими языками с точки зрения развития языка общения в тюркском мире, - вот лишь часть публикаций номера, привлекающих внимание с первых страниц.

Оригинальными и интересными представляются и другие материалы выпуска: анализ поездки британца Дугласа Форсайта в Восточный Туркестан в 1873 году; исследование-оценка политики Индии в Центральной Азии в рамках внешнеполитической теории индийского политического мыслителя Каутильи; исследование в рамках «теории отклика читателя» книги Давида Хердяна «Дорога из дома», основанной на рассказе его матери; анализ политической жизни Татарстана, автономной республики в составе Российской Федерации.

Главным приоритетом редакционной коллегии является публикация статей самого высокого качества в области социальных наук в тюркском мире. Данный выпуск подготовлен с таким же пониманием и скрупулезностью. В онлайн-систему «Билиг» загружается в среднем 600 статей в год, и только 2-3% из них соответствуют искомым критериям. Вынуждены признать, что не можем приветствовать такое положение дел, вместе с тем, мы полны решимости поднять уровень публикаций как можно выше.

Подготовка к 100-му выпуску, который выйдет в январе 2022 года, продолжается. Ждем ваших оригинальных новаторских статей, которые вызовут интерес и вдохновят на новые исследования. Желая вам хорошего чтения, выражаю надежду на то, что представленные в номере публикации обусловят повышение рейтинга нашего издания.

Профессор Фырат Пурташ,

Главный редактор

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Bülent Bayram

G.T. Timofeyev'in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil'de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri / 1-23
Ethnic-Cultural Relations of Chuvashes in Middle-Volga at The Beginning of The 20th Century within The Scope of G.T Timofeyev's Notes

Hakan Dedeoğlu

The Theme of Relocation and Migration in Armenian Children's Literature / 25-48
Ermeni Çocuk Edebiyatı Eserlerinde Sürgün ve Göç Teması

Orkhan Valiyev, Bünyamin Bezci

Ahundzade'de Millet Fikrinin Oluşumunun Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi / 49 - 74
Evaluation of the Formation of the Idea of Nation for Ahundzade within the Framework of Miroslav Hroch's Approach

Zilola Khudaybergenova

Özbek Türkçesi Dilbiliminde Çağrışım Sözlüğünü Oluşturmanın Kuramsal ve "Beşik" Kelimesi Örneğinde Uygulamalı Yöntemleri / 75 -97
Theoretical and Applied Methods of Creating Associative Dictionary of The Uzbek Language (On the Example of the Word "Beshik")

Süleyman Elik, Safa Uslu

Kautilya'nın Dış Politika Kuramı Çerçevesinde Hindistan'ın Orta Asya İle İlişkileri, 1991-2019 / 99-122
India's Relations with Central Asia in Framework of Kautilya's Foreign Policy Theories, 1991-2019

Deniz Dinç

The Rise and Fall of Ethnic Mobilization and Sovereignty in Tatarstan: Patterns of Elite Continuity and Dominance / 123-146
Tataristan'da Etnik Mobilizasyon ve Egemenliğin Yükselişi ve Çöküşü: Elit Devamlığı ve Hakimiyetinin Modelleri

Tevfik Orçun Özgün

The Visit to the Ancient Cities of Turkistan Buried Under Sand / 147-163
Kum Altında Kalan Kadim Türkistan Şehirlerine Ziyaret

Şükrü Halûk Akalın, Mustafa Samet Kumanlı

Turkic Borrowings in the Turkish Language Reform: Past and Today / 165-180
Dil Devrimi Sırasında Türk Lehçelerinden Alıntılar: Geçmiş ve Bugün

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Elif Alkar

Atasoy, Emin. *Kültür Coğrafyası ve Etnocoğrafyanın Temelleri*. Değişim Yayınları, 2019. / 181-186

Barış Özdal

İşyar, Ömer Göksel. *Dağlık Karabağ Sorunu - Birinci ve İkinci Savaşın Dinamikleri*. Dora Yayıncılık, 2021. / 187-190

Bilal Güzel

İsen, Mustafa. *Usûlî Divânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*. TYEK Yayınları, 2020. / 191-196

Yayın İlkeleri / Editorial Principles / 197-212

G.T. Timofeyev'in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil'de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri*

Bülent Bayram**

Öz

20. yüzyıl başı, Çuvaşların kültürel değişim sürecinin en karmaşık olduğu tarihî dönemlerden biridir. G. F. Timofeyev, “Simbir Çuvaş Öğretmen Okulu”ndan mezun olmuş bir papaz/öğretmen olarak ilk görev bölgesi olan Tıhıryal ile ilgili kaleme aldığı notlarda bu döneme ışık tutmaktadır. Tatar, Çuvaş, Başkurt gibi Türk boyları, Mordvin, Mari, Udmurt gibi Fin halklarıyla Rusların birlikte yaşadığı Orta İdil bölgesi, etnik ve dinî ilişkiler bakımından dikkat çekicidir. Timofeyev, Çuvaş merkezli olarak bu halkların bir bölümü ile ilgili tespitlerde bulunmaktadır. Bu notlarda, günümüzde genelde hâkim olan bakış açısının tersini işaret eden dikkat çekici bilgiler yer almaktadır. Diğer yandan Hristiyanların ve kilisenin Çuvaşlara bakış açısı ile ilgili verdiği bilgiler de Çuvaşların 20. yüzyıl başında resmî olarak da olsa kabul ettikleri Hristiyanlıkla ilişkilerine eleştirel bir bakış açısı getirmektedir. Makalede temelde Müslüman-Tatar ve Hristiyan-Rus kültürleri arasında kalmış olan Çuvaşların bunlar ve diğer topluluklarla olan ilişkileri ve birbirlerini nasıl algıladıkları G.F. Timofeyev'in notları çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler

G.F. Timofeyev, etnik-kültürel ilişkiler, Çuvaşlar ve Tatarlar, Ruslar.

* Geliş Tarihi: 06 Aralık 2019 – Kabul Tarihi: 18 Şubat 2020

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Bayram, Bülent. “G.T. Timofeyev'in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil'de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri.” *bilig*, no. 98, 2021, ss. 1-23.

** Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Türkistan / Kazakistan

ORCID: 0000-0001-7284-9597

bulentbayram01@hotmail.com

Giriş

Orta İdil bölgesi Türklerin (Tatar, Başkurt, Çuvaş), Finlerin (Mari, Udmurt, Mordvin) ve 1552'den sonra kurdukları siyasi hâkimiyet neticesinde zamanla artan nüfuslarıyla Rusların yaşadığı bir coğrafyadır. Günümüz itibariyle Orta-İdil, çok farklı din ve millete mensup insanların yaşadığı, temelde Rusların temsil ettiği Hristiyanlık ile Tatar Türklerinin çevresinde gelişen İslam medeniyetinin ve kültürünün hâkim olduğu bir yapıdadır. İdil Bulgar, Altınorda ve Kazan Hanlığı dönemlerinde bu bölgeyi ve çevresini kontrol eden güç, Müslüman Türk nüfustur. Ancak 1552'de İvan Grozni'nin Kazan'ı almasıyla birlikte bölge siyasi, dinî, kültürel açılardan bir dönüm noktası yaşamıştır. Bu tarihten itibaren Rus kültürü ve onun temsil ettiği Hristiyanlık lehinde bölgede devletin zaman zaman sert, zaman zaman da ılımlı politikaları yoluyla önemli değişimler olmuştur. Bölgenin Rus olmayan halklarının bir kısmı günümüzde geleneksel dinlerini koruyor olsalar da Çuvaş, Mari, Mordvin, Udmurt ve Kreşin Tatarlarının Hristiyanlaşma süreci 1552 sonrasında başlamıştır (Denisov, Arık, Topsakal, Kolosova). Bu süreç, pek çok bilimsel çalışmanın konusu olmuştur. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından Sovyet Devrimine kadarki din değişikliği süreci, farklı hikâyeleri barındırmaktadır. Zaman zaman Rus kültürüyle bütünleşme süreci olarak değerlendirilebilecek bu dönem, bazı çevrelerce gönüllülük esaslı çerçevesinde dile getirilmektedir. Ancak gerek misyoner kaynaklarında gerekse Rusya dışından gelen bilim adamları ve ilgililerin kaleme aldığı eserlerde, hâkim olan genel bakış açısını yalanlayan bilgilerin de bulunduğu görülmektedir. Özellikle misyonerlik çalışmaları yapan kurumlarda görev yapan, çeşitli misyon okullarından mezun olan bazı şahsiyetlerin eserlerinde karşılaşılan bilgiler oldukça dikkat çekicidir.

Ünlü misyoner Türkolog N.İ. İlminskiy'in öğrencisi olan ve aynı zamanda onun üvey kızıyla evlenen İ.Ya. Yakovlev'in 1868 yılında Simbir şehrinde açmış olduğu Çuvaş Öğretmen Okulundan mezun olan Grigoriy Timofeyeviç Timofeyev (1878-1937)'in, kendi köyü Tirlemes (Çuv. Тёрлемес) ve ilk görev yeri olan günümüzde Tataristan sınırları içerisindeki Tihıryal (Çuv. Тӑхӑрьял) çevresi ile ilgili notları oldukça ilgi çekicidir. Öğretmen ve papaz Timofeyev'in doğrudan kendi gözlemlerini kaleme aldığı notlarında Çuvaş sözlü kültürü, geleneksel Çuvaş dinî inançları, onların yaşam şartları gibi pek çok alanda birinci el kaynak olarak kullanılan önemli bilgiler yer

almaktadır. Bunun yanı sıra papaz ve öğretmen kimliği ile aktardıkları arasında Çuvaşların bölgedeki Müslüman Tatarlar ile Hristiyan Ruslar ve Fin topluluklarıyla olan münasebetlerini içeren önemli bilgiler de bulunmaktadır. Taşımış olduğu kimlikler dikkate alındığında bize aktarmış olduğu bilgilerin önemi daha da artmaktadır. Timofeyev'in notlarını kaleme aldığı dönemle ilgili bilgiler, genellikle misyoner kaynakları, resmî evraklar ve seyahat notlarından oluşmaktadır. Ancak Tıhıryal adlı eser, öğretmen-papaz olan bir Çuvaş'ın notlarıdır ve aynı zamanda Çuvaşça yazılmıştır. Dönemle ilgili bu denli ayrıntılı bilgi veren bu kadar kapsamlı başka Çuvaşça eser bulunmamaktadır. Makalede öncelikle Timofeyev'in notlarının daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla yazar ve eser hakkında genel bilgiler verilmiştir. Bu bilgilerin ardından Timofeyev'in Çuvaş, Tatar, Rus, Fin halkları ve onların birbirleriyle olan ilişkilerine dair vermiş olduğu bilgiler tespit edilmiştir. Söz konusu tespitler üzerine yapılan değerlendirmeler, Timofeyev'in eserinde olduğu gibi, Çuvaşlar merkeze alınarak yapılmıştır. Bu tespitlerin tamamını makale içerisinde vermek mümkün olmadığı için benzer yaklaşımları içeren az sayıda örnek yazıya dâhil edilmiş, diğerleri için göndermelerde bulunulmuştur. Timofeyev'in tespitleri bölgedeki etnik ve dinî ilişkiler çerçevesinde değerlendirilmiştir.

G.F. Timofeyev ve Eseri Tıhıryal

G.F. Timofeyev, günümüzde Çuvaş Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan Kuslavka rayonunun Tirlemes köyünde dünyaya gelmiştir. Bu köy, Timofeyev'in doğduğu dönemde Kazan guberniyasının Çeboksarı bölgesine bağlıdır. Onun notlarını bir araya getirdiği Tıhıryal, adını Timofeyev'in öğretmen ve papaz olarak görev yaptığı bölgeden almıştır. Bu notlar arasında Tirlemes ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Timofeyev, Çuvaş alfabesinin kurucusu, eğitimcisi, misyoner İ.Ya. Yakovlev'in Simbir'de açmış olduğu Simbir Çuvaş Öğretmen Okuluna 1891 yılında girer ve buradan 1896 yılında mezun olur. Çuvaşların ilk öğretmen, sanatçı, din adamı, ressam, gazeteci, tiyatrocu gibi ilk aydın tabakasının yetiştiği Çuvaşça öğretimin yapıldığı bu okuldan mezun olduktan sonra günümüzde Tataristan sınırları içerisinde bulunan Elşel (Çuv. Элшел) bölgesinde 1896-1915 yılları arasında öğretmenlik ve rahiplik yapar. Buradaki görevinin ardından 1915 yılında ailesiyle birlikte Sibiry'a giden Timofeyev, 1923 yılına kadar Tomsk bölgesinin Kemerova şehrinin Topki ve çevre köylerinde öğretmenlik ve

rahiplik yapar. 1923 yılında içinde bulunduğu olumsuz şartlar sebebiyle Elşel'e geri döner. 1925 yılında hakkında açılan soruşturmalar sebebiyle görevinden ayrılmak durumunda kalır ve 1926 yılına kadar iş bulamaz. Timofeyev, Sovyet döneminde daha önce rahiplik görevi yaptığı için birçok takibata uğramış ve soruşturmalarla uğraşmak durumunda kalmıştır. 1926 yılında kısa bir süre devlet arşivinde çalışsa da aynı yıl içerisinde bu işi de bırakır ve tekrar Sibiryaya gider. 1927-1929 yılları arasında Sibiryada öğretmenlik yapan araştırmacı daha sonra buradaki işinden çıkarılır ve tutuklanır. Halk düşmanı, karşı devrimci suçlamalarıyla iki yıl da cezaevinde yatar. 17 Ekim 1937 yılında ise ilgili suçlamalar nedeniyle öldürülür (Rodionov 5-13).

Timofeyev, birçoğu kendisi tarafından verilen bilgilerden elde edilen verilere göre Çuvaşça, Tatarca, Rusça, Marice ve Mordvince bilmektedir. Bunların yanı sıra başka Türk şivelerini de bildiğini beyan etmektedir. Etnik ve dinî ilişkileri çok iyi tasvir ettiği Tıhıryal adlı eseri ele aldığı bölgeler bakımından iki ana kısma ayırmak mümkündür. Araştırmacı öncelikle doğduğu köy Tırlemes çevresi, daha sonra da görev yaptığı Elşel çevresi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Eser boyunca Timofeyev, bu iki bölgeyi esas alarak karşılaştırmalarda ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. Esere adını veren Tıhıryal, Türkiye Türkçesinde "Dokuz Köy" anlamına gelmektedir. Burası, bir bölgenin adıdır. Buradaki köy sayısının dokuzun üzerine çıktığı veya bunun altına düştüğü dönemlerin olduğu sözlü kaynaklardan da teyit edilmiştir. Eserde Çuvaşların geleneksel dinî inanışları, halk kültürü, halk edebiyatı, etnografyası, dili vs. konularda çok zengin bir kaynakça sunulmaktadır. Bu malzemeler özellikle halk edebiyatı ve Çuvaş folkloru alanında yazılmış pek çok eserin en temel kaynakları arasındadır. Eser, Çuvaşların birlikte yaşadığı Rus, Tatar, Mari, Mordvin gibi milletlerle münasebetleri üzerine de çok önemli bilgiler sunmaktadır.

Timofeyev eserini Elşel'de öğretmen olarak görev yapmaya başladığı dönemde kaleme almaya başlamış ve 1903 yılında tamamlamıştır. 1926 yılında çalışmakta olduğu işinden ayrıldıktan sonra bu eserinin yayımlanması için girişimlerde bulunmuş, eserin yayımlanması konusunda N.V. Nikolskiy, N.İ. Aşmarin, A.A. Antonov olumlu raporlar yazmış olmasına rağmen çalışma o hayattayken yayımlanamamıştır. Tıhıryal, Sovyetler Birliği döneminde ilki 1972 yılında, ikincisi 2002 yılında olmak üzere iki kez yayımlanmıştır. Eserin tamamlanmasının ardından uzun süre yayımlanmamış olması nede-

niyle sadece el yazmalarından istifade eden bilim adamları dışında akademik alanda çoğu zaman dikkatlerden uzak kalmıştır.

Tihıryal'da Etnik Gruplar

Orta İdil bölgesi, çok farklı dinî ve etnik grupların yaşadığı bir geçiş bölgesidir. Timofeyev'in eserini kaleme aldığı dönem için de bu bilgilerin doğru olduğu söylenebilir. Müslüman Tatar ve Başkurtların yanı sıra Hristiyan Rus, Çuvaş, Udmurt, Mordvin (Mokşa ve Erza), Mari, Kreşin Tatarları bölgede yaşamaktadır. Bunun yanı sıra İslam'ı kabul etmiş olan Çuvaşların, Marilerin vd. olması da muhtemeldir. Dinler ve etnik gruplar arası geçişlerin halen canlı olduğu bu bölgenin bir bölümünü Timofeyev büyük bir dikkatle kayda geçirmiştir. Yaşadığı, gittiği, görev yaptığı bölgelerde yer alan köyleri, yaşayan etnik gruplar da dâhil ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. Vermiş olduğu bilgilerde sözü edilen gruplar arasında o toplulukların kültürü ile ilgili yapmış olduğu tespitler önemli yer tutar.

Timofeyev, notlarının bir bölümünde Sive ile İdil arasında kalan bölgeyi Simbir'den Tetşel'e kadar biraz bildiğini belirtir. Bu bölgede yer alan köyleri ve hangi köyde hangi milletin yaşadığı bilgilerini de tek tek sıralar. Onun bu konuya göstermiş olduğu hassasiyet, gerçekten dikkat çekicidir. Timofeyev'in aktardığına göre bu bölgede Simbir'de Sive sahilinde ve Sive'ye yakın olan derelerin boyunda Rus köyleri bulunmaktadır. Tirlemes ile Simbir arasında kalan bölge arasında "Vişka" adlı Mokşa köyü vardır. Vişka ile kendi köyü arasında ise yaklaşık yirmi kilometre boyunca Mokşa, Tatar, Çuvaş ya da başkalarının varlığı hissedilmez. Yirmi kilometreyi geçtikten sonra Tetşe'ye kadar Mokşa, Tatar, Çuvaş-Rus köyleri bulunmaktadır. Pırıntık'ı geçtikten sonra ise İdil ırmağına kadar hep Çuvaş köyleri sıralanmıştır. Orada Kınla Kuşki, Çuvaş Tayapi, Yukyeli, Puhteli, Kiryal köyü sıralanmaktadır. Daha sonra güneyden Kınla'ya doğru uzanan bölgede Mokşa ile Tatarlar arasında Tarkanpuş adlı Çuvaş köyü vardır. Kınla Kuşki ile Tarkanpuş'tan Sive kıyılarına gelince Sive boyunca Pırıntık yakınlarında yine Rus, Tatar ve Mokşa arasında Çurappan, Çıkılıtm adlı Çuvaş köylerinin bulunduğu bilgi eserinde ayrıntılı bir şekilde verilmektedir (*Tihıryal* 35). Timofeyev'in aktarmış olduğu bu bilgilerde de görülen etnik kökenli tasvirlerin eserin geneline hâkim olduğu söylenebilir. Metinde karşımıza çıkan bu üslup, sadece etnik grupların özelliklerinin tasvirinden ibaret değildir. Zaman zaman bunların karşılıklı ilişkileri, birbirlerine ilişkin bakış açıları Timofeyev tarafından dikkatle gözlemlenip tasvir edilmiştir.

Tıhıryal'da Çuvaşlar ve Ruslar

Timofeyev'in notlarında Ruslara oldukça büyük bir yer ayrıldığı görülmektedir. Resmî olarak Hristiyanlığı da benimsemiş olmaları sebebiyle Çuvaşların sosyal hayatta Ruslarla münasebetlerinin fazla olması doğal bir durumdur. Onun doğup büyüdüğü köy bir geçiş güzergâhında yer aldığı için çocukluğundan itibaren buradan geçenleri gözlemlemiştir. Onun çevresine olan ilgisi bu dönemde başlamıştır. Köyünün yakınında Rus ve Tatar köyleri de bulunmaktadır. Metinde ilk olarak Kuslavkka adlı Rus köyü zikredilmektedir. İdil sahili boyunda yer alan bu köy, notlarda zenginliği ile tasvir edilir. Çarşamba günleri kurulan pazar ve İdil ırmağında seyahat eden büyük gemilerin durduğu bir yer oluşu, onun ilgisini çekmiştir (*Tıhıryal* 26).

Daha önce de bahsedildiği üzere Tıhıryal'ın kaleme alındığı dönem Çuvaşlar için sosyal, kültürel, dinî dönüşümün yaşandığı bir dönemdir. Yazının ilerleyen kısımlarında da görüleceği üzere, Çuvaşların bu dönemde Hristiyanlıkla hâlen tam anlamıyla bütünleşemediği anlaşılmaktadır. Köylerinin yakınından geçen anayol, onun başka milletleri gözlemlemesi için büyük bir fırsat yaratmaktadır. Notların diğer bölümlerinde olduğu üzere çocukluk arkadaşının arılarının bulunduğu büyük bahçeye giderken sık sık Ruslarla karşılaşmaktadır. Burada Ruslar ilk tespitlerin ardından yine aynı şekilde zengin, iyi giyimli kişiler olarak tasvir edilmektedir. Metnin orijinalinde bu tür göndermelerin nasıl yapıldığının daha iyi anlaşılması için ilgili bölüm, aşağıda doğrudan alıntılanarak verilmiştir:

Büyük yol hiç boş olmazdı; oradan oraya sırtına beyaz bez çantasını takmış Ruslar geçerci, ya üç dört atlı tertemiz siyah arabalı ağalar ya da öküz sürüleri geçerci. Biz çoluk çocuk, onun gibilerden çok korkardık. Arılara gidip gelirken oradakilerin birini görünce o bizi görmesin diye uzaktan kayın ağaçlarının yanı boyunca kaçıp saklanırdık. Arıların yanında yazın arıların birbirlerinden ayrıldığı dönemde bir adam yaşardı. Onun için arıcılık yapılan yere varınca, ormanda olsa bile, o büyük adam olduğu için hiçbir şeyden korkmuyorduk. Timofeyev, *Tıhıryal* 27)

Timofeyev'in notlarında geçen bu durum, sadece tanımadığı bir yabancından çekinmesi değildir. Özellikle misyonerlerin notlarında, raporlarında sık sık karşılaşılan şikâyetlerden birisidir. İnorodets olarak adlandırılan Rus / Hris-

tiyan olmayan toplulukların, Ruslarla bir bütünleşme sürecine girmedikleri, aksine Müslüman Tatarlarla olan münasebetlerinin daha sıkı olduğu yönündeki tespitler ile sık sık karşılaşılmaktadır. Timofeyev'in mezun olduğu Simbir Çuvaş Öğretmen Okulunun açılmasının en önemli sebeplerinden birisi de Çuvaş dili konuşan, yerel halkla daha iyi ilişkiler kurabilecek din adamlarının yetiştirilmesidir. Rus ve Çuvaş toplumu arasında Hristiyanlığın kabulüne rağmen henüz bir gönül bağı kurulamadığı yönündeki düşünceleri güçlendirecek veriler, Timofeyev'in notları arasında ilerleyen kısımlarda görülecektir.

Ruslarla ilişkilerin misyonerlerin ve idarenin istediği şekilde ilerleyememesinin en önemli sebeplerinden biri, aradaki dil engelidir. Hâkim unsur olmaları, üst kültürün ve tabakanın temsilcileri olmaları gibi sebeplerle Rus idareci ve din adamları yerel dilleri öğrenme konusunda istekli değildir. Yerel halkın da Rusça bilmemesi sebebiyle resmî olarak Hristiyan olan gruplar da dâhil olmak üzere genel olarak yerel halk ile Ruslar ve Rus kültürü arasındaki engelin ortadan kalkmadığı görülmektedir. 19. yüzyıl sonu 20. yüzyılın başında Rus devletinin bölgedeki yaklaşık 350 yıllık hâkimiyetine rağmen kültürel olarak tam hâkimiyet kuramamış olması dikkat çekmektedir. Timofeyev'in notlarında da bunu destekleyen çok sayıda veri bulunmaktadır. Günümüzde çok seyrek olarak karşılaşılan Rusça bilmeyen Çuvaş çocuklarının varlığı notlarda dikkat çeker. Yazarın kendisi de dâhil olmak üzere Rusça, bu dönem için bütün toplumu kapsayacak ortak bir anlaşma dili değildir. Büyük yoldan geçenler bizim ateşin yanına dinlenmeye gelirlerdi ve büyüklerle Rusça bir şeyler konuşurlardı, onların konuştuıkları bizim kulaklarımıza girmiyordu (...) (*Tıhıryal* 27) cümlelerinden de anlaşılacağı üzere yazarın kendisi ve diğer çocuklar, Rusça ile henüz tanışmamışlardır. Dil becerisi seviyesi bilinmemekle birlikte üst nesil Rusça anlayabilmektedir.

Timofeyev, zaman zaman Ruslar ve Tatarları birbirleri ile karşılaştırarak da zikreder. Dille ilgili olarak Çuvaşların farklı yerlerden gelenlerinin farklı kelimeleri kullandıklarını düşünmekle beraber Ruslar ve Tatarların konuşmalarında bu tür farklılıkları görmemektedir (*Tıhıryal* 28). Bu husus da yazarın çocukluk döneminde henüz hem Tatarca hem de Rusça bilgisinin olmayışı ile ilgilidir. Tatarcanın ağızları arasında ayırt edilebilir farklılıklar bulunmasına rağmen bu durum Timofeyev için henüz anlaşılır değildir.

Timofeyev'in, karşılıklı ilişkilerin artmaya başlamasıyla birlikte halkların birbirlerine benzemeye başladığına dair tespitleri dikkat çekicidir. Bu kı-

sımda onun dikkat çektiği bir başka husus, geleneksel âdetlerin gizli gizli yapıldığı ancak bir müddet sonra onların da unutulmaya başladığıdır. Özellikle Ruslarla ilişkilerin artması neticesinde yüzyıllar boyu korunmuş olan bazı âdetlerin tamamen unutulduğu yönündeki tespitler, bölgedeki dinî tercihlerin geleneksel kültürler üzerine etkisine de işaret etmektedir. Onun çevresinde dillendirilen “Bizim Çuvaş âdetlerinin hepsini tam olarak yapmaya, onlara tam olarak uymaya imkânımız yoktur” ve “en iyisi Ruslara göre yaşayalım, Ruslara göre yaşarsak daha kolay, Rus âdetlerini herkes biliyor” şeklindeki düşüncelerle ilgili kayıtları, o dönemde gerçekleşen dönüşümleri bir bakıma özetlemektedir. Çeşitli sebeplerle Çuvaş âdetleri unutulmakta ve bunların yerini Rus âdetleri almaktadır. Timofeyev’in “Ruslara göre yaşarsan hiçbir şeyden korkmaya da gerek yok” tespiti de bölgede yüzyıllarca süren misyonerlik ve Hristiyanlaştırma çalışmalarının ortaya çıkardığı psikolojiyi yansıtmaktadır denilebilir (*Tihiryal* 44-45).

Timofeyev’e göre din bakımından Ruslarla gibi yaşamaya başlayan Çuvaşlar diğer konularda da Ruslara benzemeye çalışmaktadırlar. Çuvaşların “Ruslar öyle yapıyor” deyip onların giyim kuşamlarından etkilenmeleri, evlerini ve bütün işlerini Ruslara göre belirlemeleri, içinde buldukları psikolojinin bir yansımasıdır. Bunun neticesinde Ruslarla geliş gidişler Rusçanın yaygınlaşmasına da yol açmaktadır. Rusçayı unutmamak adına bu dilin kullanımının yaygınlaşması da tam anlamıyla bir kültür değişikliğine işaret etmektedir. Rus âdetlerine göre yaşayan Çuvaşlar Rusça şarkılar söylemekte, Rus oyunları oynamakta, askerlik dönüşü gençler Rus kızları ile evlenmekte, hayatın her “alanına Rus kültürü hâkim olmaktadır. Timofeyev, buna dair örnekleri eserinde birçok yerde zikretmektedir (*Tihiryal* 45-46).

Tihiryal bölgesi ile ilgili tespitlerde de Hristiyanlığın yaygınlaştıkça Çuvaşların Ruslara yaklaştığı anlaşılmaktadır. Hristiyanlığın yayılması, bu dönem için artık kaçınılmaz bir durumdur. Macar bilim adamı Gy. Mészáros’un, bilimsel gezisine ilişkin notlarında bu duruma, “Adacıklar şeklinde geleneksel dinini devam ettiren, belki de misyonerlerin gözünden kaçan Çuvaşlar olmakla birlikte eninde sonunda ‘Rus Tanrısı’ kazanacak” diyerek dikkat çektiği görülür. Timofeyev’in bu sürecin Çuvaşlara Hristiyanlığın iyi anlatılmaya başlamasıyla başarıya ulaştığına ilişkin tespiti de dikkat çekicidir (Timofeyev, *Tihiryal* 46-47, Mészáros 230). Timofeyev, bazı bölgelerde Hristiyanlıkla ilgili çalışmaların iyiye gittiğini kaydeder. An-

cak kilisede de dâhil olmak üzere hâlen Çuvaş-Rus ilişkileri istenilen seviyede değildir.

Dil meselesi, sadece Hristiyanlığın iyi anlatılması noktasında sorun yaratmamaktadır. Hristiyanlığı kabul etmiş ve kiliseye gelen Çuvaşlar sorunun bir başka boyutuyla karşılaşılırlar. Kabul ettikleri dinin ibadethanesinde edilen duaları, vaazları anlayamamaktadırlar. Dolayısıyla kendileri de dua edememektedirler. Bu nedenle Hristiyan âdetlerini kabul etmiş gibi görünseler de hâlen eski kurban törenlerini yerine getirmektedirler (Timofeyev, *Tıhıryal* 86).

Buna benzer durumlarla günümüzde de karşılaşıldığı, alanda yapılan araştırmalarda da gözlemlenmiştir. Geleneksel dinî inanışlarını devam ettiren Çuvaşların Hristiyanlığa geçiş süreci, Timofeyev'in notlarından yüz yıldan fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen devam etmektedir. Tataristan'ın Aksu rayonuna bağlı Yerep köyünde yaşayan Marina Simuhina adlı kadın, geleneksel dinini yaşıyor olmasına rağmen 80 yaşını geçtikten sonra Hristiyanlığı kabul eden bir Çuvaş, kendisine kiliseye gidip gitmediği, eğer gidiyorsa oradaki duaları anlayıp anlamadığı yönündeki sorulara cevaben iki kez gittiğini ancak hiçbir şey anlamadığını belirtmiştir. Hayatında Hristiyanlıkla ilgili hiçbir ritüeli gerçekleştirmeyen, hatta bunlardan haberdar olmayan Simuhina, sadece Hristiyanlığı kabul eden çocuklarıyla diğer dünyada görüşebilmek ümidiyle bu dini kabul etmiş ve bu görüşmeden birkaç ay sonra Hristiyan olarak vefat etmiş, yeni dinine göre defnedilmiştir (Bayram, "Kültürel"). Bu konuda yapılacak alan araştırmalarında daha ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür.

Misyoner kaynaklarında sık sık zikredilen Hristiyanlığı kabul eden Çuvaş ve Tatarların vaftiz olmalarına rağmen kiliseye gelmedikleri, Hristiyanlık ibadetlerini yapmadıkları, gizli gizli eski dinlerinin ritüellerini gerçekleştirdikleri yönündeki tespitlerin benzerlerini Timofeyev de yapmaktadır. Çuvaşların kiliseyle olan münasebetleri, kilisedeki davranışları, Rusların kilisede Çuvaşlara karşı tavırları notlarda yer almıştır. Çuvaşların kiliseye olan inançlarının zayıf olduğunu notlarında belirten Timofeyev bu durumu "Bizim Çuvaşlar kiliselere falan pek inanmadıkları için rüzgâr nereye eserse o tarafa dönmüşler" şeklinde ifade etmiştir (*Tıhıryal* 51).

Bu dönemde onun tespitlerine göre Çuvaşlar ne eski dinlerini tam olarak

unutabilmişler ne de yeni dinlerinin ibadetlerini benimseyebilmişlerdir. Timofeyev, din değişikliklerinin ve kültürel değişimlerin çok hızlı olduğu bu dönemde geleneksel Çuvaş dininin bütün işlerin başlangıcında gerçekleştirilen çük [kurban] töreninin artık Çuvaşlarca gerçekleştirilmediğini söyler. Eski gelenekler terk edilmekle birlikte yeni kabul edilen din de onun yerini tam olarak alamamaktadır. Bu durum, Timofeyev tarafından “Ne İsa dinini tam olarak öğrenip biliyorlar ne de Çuvaş geleneklerini, âdetlerini tam olarak yapabiliyorlar. Onun için buradaki Rus papazları Çuvaşlar hakkında: ‘Onlar için Rus dini de Çuvaş dini de Tatar dini de aynıdır’ diyorlar; onlar dua okuyacak insan değildirler” cümleleriyle özetlenmektedir. En önemlisi bütün bunlara rağmen “Dışarıdan her ne kadar Rus âdetlerine göre yaşamak daha iyi gibi görünse de Çuvaşlar ortada gibi görünüyorsa da bizim Çuvaş insanının kalbinde Çuvaş gelenekleri hâlâ yaşıyor” ifadeleri, eski geleneklerin hâlen gücünü koruduğuna dikkat çekmektedir. Çuvaşlar eski geleneklerini terk etmiş gibi görünse de söz Çuvaş geleneklerinden açıldığında insanlar eski gelenekleri hakkında sevgiyle, saygıyla konuşmakta ve hiçbir geleneği kötülememektedir (*Tıhryal* 57).

Çuvaşların Ruslara, kiliseye, Hristiyanlığa mesafeli durmaları, sadece eski dinlerinin gücünden kaynaklanmamaktadır. Rusların Çuvaşlara karşı tutumları, kilisede maruz kaldıkları davranışlar, alay, küçümseme gibi etkenler iki toplum arasında yeni engeller ortaya çıkarmaktadır. Timofeyev tarafından eserde Rusların Çuvaşlara bakış açısını yansıtan bazı tespitler yapılmıştır. Ruslar genel olarak Çuvaş âdetleriyle dalga geçmektedir. Hâlbuki Çuvaşlar yakından tanıdıkları Ruslarla genel olarak sorun yaşamazlar. Ancak Rusların onlarla alay ettiği, Çuvaşları ötelediği, Çuvaşların Rusça konuşmalarıyla alay edildiği gibi konularda birçok yerde tespitler yer almaktadır. Bu konuda notların başka yerlerinde de tespitler bulunmaktadır. Rusların kilise de dâhil olmak üzere birçok yerde Çuvaşları küçümstedikleri, hatta onları insan yerine koymadıklarına dair tespitleri bulunmaktadır. Çuvaşların kiliseye devam edenleri de benzer sorunlarla karşılaşmaktadır. Çuvaşlar kilisede dışlanmakta, yerlerinden kaldırılmakta, küçümsemektedir. Özellikle eski nüfus kiliseye gitme konusunda daha isteksizdir. Bu sebeple onlar kendilerinin bildikleri şekilde dua ettiklerini, kendilerinden sonra gelecek neslin Rus ibadetlerini öğrenip bu ibadetleri yapmalarının gerektiğini söylemektedir (*Tıhryal* 81-85, 163-164, 222, 241).

Çuvaşların Ruslarla olan ilişkileri, sadece aralarına mesafe koyulmuş bir ilişkinin de ötesine geçebilmektedir. Hristiyanlığı kabul etmemek için Ruslardan, misyonerlerden kaçan Çuvaşlar birçok kaynakta zikredilmektedir. Timofeyev, buna benzer bir anlatıyı notları arasında kaydetmiştir. Çuvaşlar Tetiş'e yakın bir yere yerleşirler ve yerleşim merkezi oluştururlar. Tetiş'ten adamlar buraya ad vermeye [vaftiz etmeye] gelirler. Bu esnada lapa pişiren Çuvaşlar Rusların geldiğini görünce lapa pişirdikleri kazanları alıp ormana kaçarlar. Kaçarken lapaları da dökerler. Bundan dolayı Ruslar buraya Proleykaşi [dökülmüş lapa] adını vermişlerdir (*Tıhıryal* 453).

Mészáros'un alan araştırmalarında zorla Hristiyanlaştırmaya karşı Çuvaşların sert tepkiler verdikleri, kaçtıkları hakkında zengin malzeme bulunmaktadır. Özellikle Anatri Çuvaşlar arasında buna benzer anlatılar hâlen halk arasında söylenegelmektedir. Geleneksel dinî inançlarını terk etmemiş; misyonerlik çalışmalarından, zorla Hristiyanlaştırmadan kendini koruyabilmiş bu gruplar arasında bu anlatılar hâlen canlıdır. Samara bölgesinde bulunan Rısaykına köyünün oluşumu da Ruslardan kaçan Çuvaşların hikâyelerine dayanmaktadır. Günümüzdeki Tataristan topraklarında Hristiyanlığı kabul etmemek için güneye doğru ailesiyle kaçan Rısay adlı bir Çuvaş bugün kendi adı ile anılan Rısaykına köyünün olduğu yere yerleşir. Bu olay efsane şeklinde hâlen köyde anlatılmaktadır. Ancak köy halkı, günümüzde önemli oranda Hristiyanlaşmıştır (Bayram, "Gyula").

Çuvaşların kendi aralarındaki farklılıklar Timofeyev'in dikkatini çekmekte ve bu farklılıkların kaynakları üzerine düşünülmektedir. Özellikle kendi bölgesindeki Çuvaşları Anatri Çuvaşlarla karşılaştırırken yapmış olduğu tespitlerde kullandığı Ruslaşma ifadesi dikkat çekicidir:

Bana göre, bizim oradaki Çuvaşların âdetleri buradaki Çuvaşların âdetleri gibi çok değil, buradakilerinki gibi güzel de değil; bizim orada halk daha erken Ruslaşmış galiba, bizim büyüdüğümüz, okuduğumuz zaman bizim dedelerimiz, ninelerimiz eski âdetlerini bırakmışlar, Ruslar gibi yaşıyorlar. (*Tıhıryal* 31)

Ruslaşmak, Tatarlaşmak ya da onlara benzemek eserin birçok yerinde zikredilmektedir. Yazar geleneksel dinlerini devam ettiren Çuvaşların diğer etnik gruplarla ilişkilerinin sınırı ile ilgili görüşlerini de çalışmasında kaydeder. Onlara göre ölümler grup grup dolaşırlar. Ruslar Rus grubunda, Tatarlar Tatar

grubunda, Çuvaşlar Çuvaş grubunda dolaşmış. Onun için dünyadayken ya tamamen Çuvaş gibi ya da tamamen Rus gibi yaşamak gerekiyormuş. Yoksa öbür dünyada Çuvaş gibi yaşayanlar Rus gibi yaşayanları kendi aralarına katmıyorlarmış. Yarı Çuvaşlar gibi, yarı Ruslar gibi yaşayanları ne Çuvaşlar ne de Ruslar kabul ediyormuş (Timofeyev, *Tıhıryal* 72).

Timofeyev'in verdiği bilgilerden anlaşılacağı üzere ne yeni dinin kabulü ne de 350 yıllık siyasi, kültürel hâkimiyet Çuvaşların Ruslarla ilişkilerini idarenin istediği seviyeye getirebilmiştir. Çuvaşların Ruslarla olan ilişkileri, bir bakıma Müslüman Tatarlarla olan ilişkileri ile de yakından ilgilidir. Çünkü Çuvaşlar bir yandan Hristiyan Rus, diğer yandan Müslüman Tatarlar arasında kalmış, biri ile olan ilişkileri diğer topluluğu da etkilemiştir. Aynı zamanda Çuvaşlar, kendi kimliklerini de arasında kaldığı bu iki kültür arasında tanımlayıp inşa etmişlerdir.

Tıhıryal'da Çuvaşlar ve Tatarlar

Çuvaşların çevre halklarla ilişkilerinin merkezinde Ruslar ve Tatarlar yer alır. Diğer topluluklarla olan ilişkilerin Çuvaş kültürü üzerinde bu ikisi kadar etkisi yoktur. Bu bakımdan Hristiyanlık ve Ruslara yakınlaşmanın Tatarlarla ilişkilerini zayıflattığı, Müslüman Tatarlarla olan ilişkilerinin gelişmesinin ise Ruslarla aralarında mesafeli bir ilişkiye neden olduğu, başta misyoner kaynakları olmak üzere, alanda çalışan bilim adamlarının eserlerinde sıkça zikredilmektedir (bk. Topsakal; Arık, Hristiyanlaştırılan).

Timofeyev'in doğup büyüdüğü köyü ve çalıştığı Tıhıryal, Tatarların da yoğun olduğu bir kesişme bölgesidir. Bu sebeple aynı dinin mensubu olmamakla birlikte notlarda Tatarlar sıkça zikredilmektedir. Salı günleri pazarın kurulduğu Karmoşkassi adlı Tatar köyü Timofeyev'in kendi köyüne sadece dört kilometre uzaklıktadır (*Tıhıryal* 26). Bu sebeple Timofeyev, çocukluğundan itibaren Tatarları yakından gözlemlene şansına sahip olmuştur. Notları arasında da onlar hakkında ilk kapsamlı izlenimlerini, Sive'nin diğer yakasında bulunan Tatar köyü Süntek'i kısaca tasvir ettikten sonra Çuvaşların burada yaşayan Tatarlara misafirlğe gittiğini söyleyerek verir. Onun dikkatini çeken husus, burada yaşayan Çuvaşların Tatarlarla dostluğudur. Bu sebeple onları Tatar Dostu olarak adlandırır. Diğer yandan Tatarların misafirperverliğine de dikkat çeker. Burada dikkat çekici bir konuyu daha zikreder. Müslüman olmamalarına rağmen Çuvaşlar hasta olan çocuklarını okutup üfletmek

için Tatarlara götürmektedir. Eskiden Çuvaş-Tatar dostluğunun daha sıkı olduğunu ancak yavaş yavaş bunun bozulmaya başladığını da notlarında kaydeder (*Tıhıryal* 38). İlişkilerin bozulması, her ne kadar metinde açıkça zikredilmese de Hristiyanlığın yavaş yavaş yayılması ile ilişkilidir.

Din tercihlerinin ve dini benimseyişlerinin Çuvaşların diğer halklarla ilişkilerini nasıl etkilediği meselesi, Timofeyev tarafından notlarının başka bölümlerinde de zikredilmiştir. Timofeyev, Hristiyanlığın doğru anlatılmaması sebebiyle Çuvaşların Ruslardan uzaklaşıp Tatarlara yaklaştığını, Hristiyanlığın iyi öğretildiği Çuvaşların ise Tatarlardan uzaklaşıp Ruslara yaklaştığını söylemektedir. Buradaki diğer önemli tespit, Hristiyanlığın Çuvaşlar arasında yayılmadığı dönemde Çuvaşların Tatarlarla iyi geçindiği, bütün çocukların Tatarca bildiği, Tatarca tekerlemeler söylediği, gerektiği durumlarda üfürükçülük için Tatarlara gittiğine ilişkindir (*Tıhıryal* 46-47).

Bu tespitleri yapan ilk kişi, Timofeyev değildir. Ancak Timofeyev'in ifadelerinde Çuvaşların Tatarlarla olan bu ilişkisi olumsuz ya da tehlikeli bir durum olarak algılanmamasına rağmen misyoner kaynaklarında bu yakın ilişki Çuvaşların Hristiyanlaşmasının önündeki ciddi bir engel olarak görülmektedir. N.İ. İlminskiy de bu tehlikenin farkındadır. Zorlama ve baskıya dayalı Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin Çuvaşları ve diğer inorodetsleri Hristiyanlaştırmak yerine onların bölgedeki diğer güçlü kültürün temsilcisi olan Tatar halkına yaklaştırdığını, bu sürecin devam etmesi durumunda gelecekte ciddi sorunlarla karşılaşılacağı tespitini yaparak misyonerlik çalışmalarında yeni bir süreci başlatmıştır (Arık, *Hristiyanlaştırılan* 285-286). Timofeyev'in mezun olduğu Simbir Çuvaş Öğretmen Okulu da bu sürecin Çuvaşlar arasındaki kurumsal yansımasıdır.

Timofeyev'in özellikle geleneksel Çuvaş dini ile ilgili tespitleri çok dikkat çekicidir. Aslında, bu din ile ilgili iyi şeyler düşünmediğini ancak onlar arasında biraz yaşadıkten sonra bu düşüncelerinin değiştiğini de not eder. Onun dikkatini çeken husus, geleneksel Çuvaş dinini yaşayan Çuvaşların Tatarlara benzediğidir. Aynı zamanda Timofeyev kendi bölgesindeki Çuvaşlarla karşılaştırıldığında buradaki Çuvaşların farklı olduğunu, Ruslara da benzemediklerini belirtmiştir. Bunların Çuvaşlıkları hakkındaki olumlu düşüncelerini notlarında kaydeder. Ayrıca bu Çuvaşlar, Ruslarla münasebetleri olmadığı için Rusları da çok sevmemektedir (*Tıhıryal* 81).

Onun bu tespitleri bir bakıma Viryal ve Anatri Çuvaş karşılaştırmasını da içerebilir. Kendi bölgesindeki Çuvaşlara onların benzemediğini zikretmesi doğru bir tespittir. Hristiyanlığın en az etkilediği bölgeler, o dönem için Anatri Çuvaşların yaşadığı yerlerdir. Günümüzde Tataristan ve daha güneyde yaşayan Çuvaşlar Anatri'dir. Onların Müslüman Tatarlarla ilişkilerinin hâlen iyi olduğu, günümüzde yapılan alan araştırmalarında da tespit edilebilmektedir.

Geleneksel Çuvaş dininin birçok ritüeli eski Türk dini ile benzer ritüelleri içermektedir. Kurban törenlerinden ziyaret alanlarına; doğum, evlilik ve ölüm geleneklerine kadar halk kültürünün birçok alanında geleneksel Çuvaş kültürü ile Tatar kültürü aynı kaynaklardan beslenmektedir. Belki de bu sebeple Çuvaş ve Tatar kültürleri arasında Ruslar ve -kabul edilse dahi- Hristiyanlık kısa vadede bir engel koyamamıştır. Bunun bazı bölgelerde günümüze kadar devam ettiği, yine alan araştırmalarıyla tespit edilebilmektedir. Tataristan'ın Aksu rayonunun Şini Aksu rayonu sınırları içerisinde bulunan Çuvaşların Kimaka, Tatarların İzgi Çişme adını verdikleri ziyaret yeri; dağ, orman ve su kültürünü birleştiren özelliğiyle Müslüman Tatar, geleneksel dinini devam ettiren Çuvaş ve Hristiyan Çuvaşlar için ortak ve kutsal bir mekân olarak bu anlattıklarımızın en somut örneğidir. Özellikle orta yaş üzeri insanların ortak konuşma dilinin Çuvaşça veya Tatarca olması ve bu nesil arasında Rusçanın çok seyrek oluşu, yüz yıldan fazla bir süre önce kaleme alınmış olan Timofeyev'in notlarının daha iyi anlaşılması için oldukça önemlidir (Bayram ve Falakhova).

Çuvaş ve Tatarların birlikte yaşadığı bölgelerde hastalıklarla ilgili geleneksel tedavi yöntemleri konusundaki tespitler de dikkat çekicidir. Hastalanan çocukların Tatar mollalara okutulması, Timofeyev'in tespitlerine göre oldukça yaygın bir durum olup birkaç yerde zikredilmiştir (*Tıbbıyal* 137, 161).

Timofeyev, ticari hayatta da Çuvaş Tatar ilişkilerini ortaya koyan tespitleri not etmiştir. Kültürel, dinî hayattaki yakınlığın ticari hayatta da devam ettiğinin en önemli göstergelerinden birisi, Timofeyev tarafından yapılan "Spurnay"daki pazarda pazarlık yapmayı seven Çuvaş kadınlarının Tatarlarla alışverişleriyle ilgili ayrıntılı tasvirlerdir. Onun tespitlerine göre Çuvaş kadınlarının Tatarca bilmeyeni yoktur ve ne kadar iyi malı olursa olsun alışverişi Ruslarla yapmamaktadırlar. Burada Ruslarla aradaki engelin dil olduğu, Çuvaş kadınlarının Rusça bilmedikleri için Ruslarla anlaşamadıkları, bu

sebeple de alışveriş yapmadıkları yine onun tespitleri arasında yer almaktadır (*Tihiryal* 225). Diğer taraftan “Çuvaş pazarda Rus görünce kaçıp araba altına saklanır” şeklinde bir Çuvaş atasözünün de mevcut bulunduğunu ilave etmek yerinde olacaktır (Durmuş, “Çuvaş” 341).

Çuvaşların İslam ile olan ilişkisi akademik hayatta çok ilgi çeken bir konudur. Yukarıda özellikle Tatarlarla olan ilişkileri neticesinde İslam'ı kabul etmiş olan Çuvaşların varlığı kaynaklarla tespit edilebilmektedir (Arhipov, Arık “Çuvaşlarda”). Timofeyev'in notları arasında bölgede Bulgar döneminden kalan mezar taşları ile ilgili bir kısım da bulunmaktadır. İvan Yakovlev'in anlattığına göre Torhanbaş köyünün yakınlarında bir taş bulmuşlar. Üzerinde yazı varmış. N.İ. İlminskiy bir profesörle okumaya çalışmış. Arap harfleriyle Çuvaşça kelimeler yazılmış. Demek ki buradaki Tatarlar eskiden Çuvaştı. İ. Yakovlev diyor ki, Çuvaşlar ilk önce Tatar kıyafetleri benimsemişler, daha sonra Tatar olmuşlar. Taş hakkında biraz daha ayrıntılı bilgiler elde etmek zorunda kaldım (Timofeyev, *Tihiryal* 453-454). Bu notlar da Çuvaşların Tatarlaşma süreci ile ilgili dikkat çekici bir ayrıntıyı içermektedir. Bu dönem Müslüman mezar taşlarında Çuvaşça ile açıklanabilecek kelime ve eklere dayanarak İdil Bulgarlarının bir Çuvaş devleti olduğuna kadar varan iddialar ileri sürülmüştür. Bu tartışmalar tam anlamıyla ispatlanabilmiş değilse de Çuvaş-Tatar ilişkileri neticesinde daha yakın dönemlerde Çuvaşlar arasında İslam'ı kabul edenlerin olduğu, bunların bir süre sonra Tatarlar arasında eridiği iddiaları daha ispatlanabilir durumdadır (bk. Arhipov).

Hristiyanlığı kabul etmek istemeyen Çuvaşların misyonerlerden, Ruslardan uzaklaşıp Tatarlara yaklaşma durumu, misyonerlerin de dikkatini çekmiştir. Çuvaşlarla Tatarların bu ilişkisi, 1552'den itibaren farklı dönemlerde farklı metotlar deneyen misyonerlik hareketlerinde yeni bir dönemin başlamasına da yol açmıştır. N.İ. İlminskiy, özellikle baskı, zorlama ve ağır cezalar neticesinde gelecekte İslam'ı kabul edip Tatarlaşacak olan halkların büyük bir kitle olarak karşılıklarına çıkacağına altını çizmiş ve kendi metodunu bir reçete olarak ileri sürmüştür. Misyonerlik faaliyetlerinde ana dili ve yerli halkın etkin kullanımı temelinde geliştirilen bu metot, uzun vadede başarılı olmuş ve büyük kitle oluşumunun önüne geçilmiştir. Aslında bu metodun temelleri İlminskiy'den önce atılmıştı. Daha 18. yüzyılın son çeyreğinde, özellikle din adamlarının kullanımı için, bölgenin Tatarlar dışında kalan büyük halkları olan Çuvaşlar, Mariler ve Udmurtların dillerinin gramerleri

hazırlanmıştır. Durmuş tarafından “pilot uygulama” olarak adlandırılan bu faaliyet, Rusların bölgeye dönük olarak “dil politikası”nın başlangıcı olarak kabul edilmelidir (Durmuş, “18. Yüzyılda” 170).

Timofeyev, notlarının başlangıç kısmında köyünün yakınından geçen ana yolda yapmış olduğu gözlemlerde de farklı bölgelerin Çuvaşlarını Tatarlar ve Ruslarla karşılaştırarak verir. Burada güneyden gelen Çuvaşların giyim kuşamları üzerinden bazı tespitler yapmaktadır. Bizim konumuz açısından kıyafetlerin benzerlikleri ve farklılıklarından ziyade, Timofeyev'in Aşağı (Anatri) ve Yukarı (Viryal) Çuvaşları üzerine yapmış olduğu tespitlerde Tatarlarla Çuvaşların bazı bölgelerde iç içe geçmişliğini gözler önüne sermesi önemlidir.

O insanlar yine de o Yukarı Çuvaşlara göre bize daha yakın gibi geliyorlardı. Ancak onların ayaklarındakiler bizimki gibi veya Yukarı Çuvaşları gibi dolak değildi, bez çorapları vardı. Bu Çuvaşların çorap giymesi, erkeklerin başlarına keçe şapkası takması bize ‘Tatar gibi’ geliyordu, biz de onlar için ‘Tatarlar tarafındaki Çuvaşlar ‘Tatar gibi yaşıyorlar.’ derdik. Şirpü ve Kaval tarafındaki giyim kuşamları sebebiyle Tatarlara benziyor olması sebebiyle Tatarlar tarafındaki Çuvaşlar denildiği Timofeyev tarafında özellikle vurgulanmaktadır. (Tıhıryal 28-29)

Günümüzde de hâlen Orta İdil'de varlıklarını devam ettiren Hristiyan Tatarlar yani Kreşin Tatarları da Timofeyev'in dikkatinden kaçmamıştır. Çuvaşların Tatar ve Mordvinlerin bir boyu olan Mokşa kızları ile yaptıkları evliliğin anlatıldığı bölümdeki Kreşin Tatarları ile ilgili bilgiler dikkat çekicidir. Kreşin Tatarları eski dinlerine geri dönmüşler ve gizli gizli İslam'ı yaşamaya başlamışlardır. Ancak Kreşin Tatarları resmî olarak Hristiyanlıktan ayrılmadığı için Müslüman Tatarlar ile arasındaki mesafeyi korumuşlardır. Timofeyev, onların ibadet yerlerini minareleri olmayan camiler olarak aktarmaktadır. Çuvaşların bu Tatar grubuyla evliliklerinin olduğunu da zikretmektedir (Tıhıryal 46). Bu gibi durumlar misyoner kaynaklarında sık sık geçmektedir. Görünüşte Hristiyanlık kabul edilmesine rağmen Kreşin Tatarlarının gizli gizli İslami ibadetlerini yaptıkları, Çuvaşların geleneksel ritüellerini gerçekleştirdikleri, bu nedenle samimi Hristiyan olanların çok az olduğu misyonerlerin en çok şikâyet ettiği hususlar arasındadır.

Timofeyev'in notlarında Tatarlarla ilgili olarak tespitlerinden dikkati çeken en önemli husus, o dönem için özellikle Tatarlar ve onlarla iç içe yaşayan

Çuvaşlar arasında dil, kültür olarak bir sınırın olmadığıdır. Giyim kuşam da dâhil olmak üzere Tatarların Çuvaşlar üzerinde etkisinin olduğu onun notlarından anlaşılmaktadır. Tatarların Çuvaşları ötelemelerinden, aşağılamalarından da bahsedilmez. Özellikle dil konusunda Çuvaş kadınlarının pazar alışverişlerini Tatarca yapıyor olmaları dikkat çekmektedir. Bu hususlar, günümüzde özellikle Tatarların yaşadığı bölgelere yakın olan Anatri Çuvaşlar arasında hâlen karşılaşılabilen bir durumdur. Özellikle yaşlı nüfus arasında Çuvaşların Tatarca, Tatarların da Çuvaşça bildikleri alan araştırmalarında tespit edilmiş bir durumdur.

Tıhıryal'da Çuvaşlar ve Fin-Ugorlar

Çuvaşların yaşadığı bölgelerin çevresinde sadece Tatar ve Ruslar değil Mari, Udmurt, Mordvin olarak karşımıza çıkan Fin halkları da bulunmaktadır. Rus hâkimiyeti döneminden önce kendi geleneksel dinî inanışları doğrultusunda yaşamış olan Fin toplulukları da Çuvaşlarla benzer bir kaderi yaşamışlardır. 20 yüzyılın başına kadar Çuvaşlar için ifade edilebilecek birçok şey bölgedeki Fin halkları için de söylenebilir. Mariler, Udmurtlar, Mordvinler de bir yandan Hristiyan Rus diğer yandan da Müslüman Tatar kültürü arasında varlığını devam ettirmiştir. Çuvaşların Fin topluluklarıyla kültürel ilişkileri mevcutsa da bunlar Çuvaşlar üzerinde Rus ve Tatarlar kadar etki bırakacak seviyede değildir. Yine de Timofeyev'in notlarında Fin halkları ile ilgili olarak sınırlı da olsa bilgi bulunmaktadır.

Çuvaşların güneye ve güneydoğuya gidildikçe Tatarlarla benzeştikleri gibi birçok tespitte görüldüğü üzere, kuzeye doğru çıkıldıkça özellikle Viryal Çuvaşlarının kültürel olarak Marilerle ortaklıklara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu tespiti Timofeyev de yapmıştır. Onun köyü olan Tirlemeş'ten doğuya doğru gidildiğinde on dört on beş köy aynı şekilde konuşup aynı şekilde giyinmektedir. Hâlbuki batıya doğru gidildiğinde Çuvaşların giyim kuşamları farklılaşmaktadır. Buradaki genel tespit, Çeboksarı tarafındakilerin tıpkı İdil'in diğer tarafındakiler gibi Marilere benzer şekilde giyiniyor ve konuşuyor olmasıdır. Güneye doğru gidildiğinde ise Çuvaşlar giyim kuşam ve konuşma yönünden Tatarlara benzemektedir (*Tıhıryal* 30).

Timofeyev'in bu tespitleri, Çuvaşların bilim dünyasında Yukarı (Viryal) ve Aşağı (Anatri) Çuvaşların kökenleri çerçevesinde tartışılmış bir konudur. Kuzeyde yer alan Viryal Çuvaşların özellikle Fin halkı olan Marilerle; güneye ve güneydoğuya doğru yerleşen Anatri Çuvaşların ise Tatarlarla giyim

kuşam, halk müziği, dil ilişkileri vb. konulardaki benzerlikleri dikkat çeken hususlar olmuştur. Kuzeye doğru gidildikçe Çuvaşların Marilere benzemesinin nedenleri üzerine farklı görüşler mevcuttur. Bu durum karşılıklı kültür alışverişinin sonucu olarak açıklanabildiği gibi Marilerin Çuvaşlar arasında erimesi ile de açıklanabilir. Ancak bu husus makalenin kapsamı dışında olduğu için ayrıntılı bir inceleme yapılmayacaktır.

Timofeyev'in notlarında Çuvaşların hayatında Marilerin önemli bir yer tuttuğuna dair tespitler de bulunmaktadır. "Çuvaşların hayatında hep Mari var. Çuvaşlarda Mari masalı, Çuvaşların odun toplamaya, orman kesmeye Mari tarafına gitmeleri, çocukların Marice öğrenmesi (...)" şeklinde ayrıntıya girilmeksizin Çuvaş-Mari ilişkilerine dair tespitler vardır (*Tıhıryal* 61-62). Bu tespitler ancak Viryal Çuvaşları ile ilgili olabilir. Mariler, günümüzde Çuvaş Cumhuriyeti'nin kuzeyinde yer alan Mari Cumhuriyeti'nin ana kitlesini oluşturmaktadır. Bu sebeple onlarla bu kadar sıkı ilişkisi olabilecek grup, Viryal Çuvaşlarıdır.

Notların başka kısımlarında Mariler, falcılıkları ile Timofeyev tarafından zikredilir. Timofeyev, Çuvaşlar arasında özellikle kiremetler hakkındaki korutucu anlatımların büyük bir ihtimalle Marilerden geldiğini düşünmektedir. Çocukluğunda işitmiş olduğu asıl falcıların Çuvaşlarda değil, Marilerde olduğu yönündeki bilgiler onu bu düşünceye sevk etmiştir. Çünkü Ruslar, Tatarlar, Çuvaşları çok iyi bilenler de Marilere falcılara gitmektedir (*Tıhıryal* 80-81). Geleneksel dinî inanışları bakımından Mariler ve Çuvaşlar birbirine oldukça yakındır. Benzer ritüeller, inançlar her iki toplum arasında da yaygındır. Timofeyev'in Çuvaşların geleneksel ziyaret yerleri olarak tanımlayabileceğimiz kiremetlerle ilgili inançlarının Marilerden geldiği yönündeki tespitleri ayrıca incelemeye muhtaçtır.

Timofeyev, Mariler dışında bir de Mordvinlerden bahseder. Puşçı köyünde yaşayan Mordvinler hakkında bazı bilgiler verilmektedir. Onun dikkatini çekenler erkeklerin mavi, kadınların ise beyaz elbiseler giymeleri ve evlerin daha eski oluşudur. Marilerle karıştırılmakla birlikte köyde yaşayanlar Mordvinlerdir. Timofeyev, hayatında ilk kez bir Mordvin görmüştür (*Tıhıryal* 446). Görüldüğü üzere Çuvaşları çevreleyen ciddi bir Fin nüfusu olmasına rağmen Timofeyev'in notları arasında bunlar ile ilgili verilen bilgiler oldukça sınırlıdır.

Sonuç

Çuvaşların Hristiyanlığa geçiş süreci, bu süreçte yaşananlar, Çuvaşların diğer dinler ve halklarla ilişkileri birçok misyoner kaynağına konu olmuştur. İ. Ya. Yakovlev tarafından açılan Simbir Çuvaş Öğretmen Okulu'ndan öğretmen ve papaz olarak mezun olmasına rağmen Timofeyev'in Tihıryal eserini diğerlerinden farklı kılan özellikler bulunmaktadır. Öncelikle 20. yüzyıl başı için bu kadar kapsamlı bir Çuvaşça metin bulunmamaktadır. Ayrıca Çuvaşların içerisinde çıkan bir Çuvaş öğretmen ve rahip olması bakımından diğer birçok metinde karşımıza çıkan resmî ve sadece misyonerlik çalışmalarının başarısı ya da başarısızlığı üzerine odaklanmış bir bakış açısına sahip değildir. Tespitleri oldukça yerinde, doğal ve genel olarak tarafsız bir bakış ile kaleme alınmıştır. Bu bakımdan sadece misyonerlik çalışmalarını ilgilendiren hususlar yer almaz. Notlar, büyük oranda Çuvaşlar merkezli olmak üzere bölgede yaşayan diğer halkların gündelik hayatına yönelik tespitleri içerir. Biz bu tespitler içerisinde Çuvaşların 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında diğer halklar ve dinlerle ilişkileri üzerine odaklandık ve şu sonuçlara ulaştık:

Eserin anlattığı dönem, toplumsal dönüşümün yaşandığı bir geçiş dönemidir. Bu bakımdan Çuvaşların farklı bölgelerde yaşayanları farklı eğilimleri ile tasvir edilmektedir. Hristiyanlaşmanın yoğunlaştığı bölgelerde Ruslaşma, Rusça konuşma, Rus kültürünü benimseme yaygınlaşmaktadır. Buralarda geleneksel Çuvaş kültürü de yavaş yavaş unutulmaktadır. Timofeyev, bu durumu Ruslaşmak olarak ifade etmektedir. Bu tespitlere rağmen şeklen Hristiyanlaşmanın bazı bölgelerde geleneksel dini unutturmadığı ve gizli gizli eski ritüellerin gerçekleştirildiği notlar arasında yer almaktadır. Bu durum Timofeyev tarafından Hristiyanlığın yeteri kadar anlatılmadığına bağlanmaktadır.

Timofeyev'in notlarına göre Tatarlarla iç içe ya da komşu olarak yaşayan Çuvaşlar ise kültürel bakımdan Tatarlara benzemektedir. Onların Tatarlarla olan münasebetleri gayet iyidir. Hastalanan çocuklarının Tatar mollalara okutulması, pazar alışverişinde Çuvaşların ortak dil olarak Tatarca'yı rahatlıkla kullanabiliyor olmaları, o dönem için en azından bu bölgelerde Tatar ve Çuvaşların kültürel birlikteliğini göstermektedir. Her şeyden önemlisi papaz ve öğretmen Timofeyev, bu durumu eleştirmeyip sadece tespit etmekle yetinmiştir. Bu bilgiler, zaman zaman resmî tarih yazımında karşımıza

çıkan Tatar-Çuvaş karşıtlığının dışında orijinal bilgileri içermektedir ve bu bakımdan oldukça önemlidir.

Timofeyev'in Tihıryal adlı eseri, yukarıda sıraladığımız çerçevede daha ayrıntılı çalışmalarla ele alınması gereken önemli bir eserdir. Özellikle halk bilgisi alanında sağlam bir malzeme sağlayıcısı olarak görülmekle birlikte sosyal bilimlerin farklı alanlarında çalışan bilim adamları tarafından hak ettiği şekilde ele alınmadığını da belirtmek gerekir.

Kaynaklar

- Arhipov, D.A. *Konstantinapol'ti Çıvaşsem*. 1903.
- Arık, Durmuş. "Çuvaşlarda İslâm ve Çuvaş Etniğindeki Değişimde İslâmın Rolü." *Dini Araştırmalar*, no. 16, 2003, ss. 161-181.
- Arık, Durmuş. "Türk Kültürünün Farklı Bir Boyutu Olarak Kreşin-Hristiyan Tatarların Dinî İnanışları." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 1, 2006, ss. 67-86.
- Arık, Durmuş. "Tatar Türkleri Arasındaki Hristiyanlar: Kreşinler." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 2, 2008, ss. 57-75.
- Arık, Durmuş. *Hristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*. Berikan Yayınları, 2012.
- Arıkan, İbrahim. "G.T. Timofeyev'in 'Tâhâryal' Adlı Eserine Göre XX. yy. Başında Çuvaşlar." *Milliyetlerin Kesişme Noktası İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı 12-12 Nisan 2014 / Kırklareli*, Kırklareli Üniversitesi Yayınları, 2014, ss. 383-392.
- Bayram, Bülent. "Gyula Mészáros'un 1908 Yılı Raporuna Göre Çuvaşlar Üzerine Tespitler." *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, no. 40, 2015, ss. 21-35.
- Bayram, Bülent. "Anatri Çuvaşlar Arasında Tespit Edilmiş Bir Büyü Defteri ve Sosyo-Kültürel Ortamı Üzerine Tespitler." *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı II Bildiri Kitabı (16-17 Ekim 2015)*, ed. Bülent Bayram, Kırklareli Üniversitesi Yayınları, 2016, ss. 53-68.
- Bayram, Bülent. "Kültürel Değişimin Göstergesi Olarak Çuvaş Mezarlıkları." *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Sempozyumu 7*, 2016, ss. 115-124.
- Bayram, Bülent, ve Venera Falakhova. "Tatarlar ve Çuvaşlar İçin Bir Ortak Ziyaret Yeri (Türk Padişahının Kızının Öldüğü Yer)." *Türkiye İle Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı*, ed. Nazım Muradov-Yılmaz Özkaya, Bengü Yayınları, 2018, ss. 210-219.
- Denisov, P.V. *Religioznıye Verovaniya Çuvaş*. Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1959.
- Durmuş, Oğuzhan. *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*. Paradigma Akademi Yayınları, 2014.

- Durmuş, Oğuzhan. “Çuvaş Atasözlerine Göre Çuvaşlar ve İdil-Ural-Halkları.” *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı 12-13 Nisan 2014*, Kırklareli Üniversitesi Yayınları, 2014, ss. 321-362.
- Durmuş, Oğuzhan. “18. Yüzyılda İdil-Ural Sahasında Gramer Yazıcılığı: İlk Çuvaş, Mari ve Udmurt Grameri Örneği.” *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı II Bildiri Kitabı (16-17 Ekim 2015)*, ed. Bülent Bayram, Kırklareli Üniversitesi Yayınlar, 2016, ss. 155-172.
- Gökgöz, Saime Selenga. *Yevfimiı Aleksandroviç Malov: İdil-Ural'da İslam Karşıtı Rus Misyon Siyaseti*. KÖKSAV Yayınları, 2007.
- Güzel, Sinan. “Çuvaş Türklerinin Kimlik İnşasında İvan Yakovleviç Yakovlev Etkisi.” *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı 12-13 Nisan 2014*, Kırklareli Üniversitesi Yayınları, 2014, ss. 197-218.
- Kolosova, Alison Ruth. *Narodnost' and Obshchechelovechnost' in 19th century Russian missionary work: N.I.Ilminskii and the Christianization of the Chuvash*, Durham University, 2016.
- Mészáros, Gyula. “Csuvasok és tatárok között a Volga-vidéken.” *Ethnographia*, no. 19, 1908, ss. 227-238.
- Rodionov, Vitaliy. “Grigoriy Timofeyev (1898-1937).” *Tıhıryal*, ÇKİ, 2002, ss. 5-13.
- Timofeyev, G. T. *Tıhır'yal*. ÇKİ, 2002.
- Timofeyev, G.T. *Tıhıryal*. haz. A.V. Vasilyev, ÇKİ, 1972.
- Topsakal, İlyas. *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2009.
- Yavuz, Cemalettin. “Çuvaş Kültür Mitleri.” *Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu (3-5 Ekim Balıkesir/Edremit) Tam Metin Bildiriler Kitabı*, ed. Mustafa Aça, Toplum ve Kültür Araştırmaları Derneği Yayınları, 2019, ss. 441-464.

Ethnic-Cultural Relations of Chuvashes in Middle-Volga at the Beginning of the 20th Century within the Scope of G.T Timofeyev's Notes*

Bülent Bayram**

Abstract

The beginning of the 20th century is one of those in which Chuvashes experienced the most complicated cultural exchange of their own. G.F Timofeyev as a graduate of Simbir Chuvash Teachers' college and as a priest/teacher shed a light on this era by his notes taken in his first place of duty Tihuryal. The Middle-Volga region in which Russians lived with Turkic tribes as local Tatars, Chuvashes, Bashkirs and Finnish people as Mordvin, Mari and Udmurt is very interesting regarding ethnical and religious relations. Timofeyev makes observations about some of these people out of the window of the Chuvashes. In these notes there are some remarkable notes just different from today's point of view. And his notes about the Christians' and the church's point of view against the Chuvashes put forward some critical view to Christianity that the Chuvashes accepted as the official religion at the beginning of the 20th century. In this article the Chuvashes which have got stuck between Muslim-Tatarian and Christian-Russian cultures have been analysed for their relations with these two cultures and others and how they perceived each other under the light of G.F Timofeyev's own notes.

Keywords

G.F. Timofeyev, ethnic-cultural relations, Chuvashes and Tatars, Russian people.

---

* Date of Arrival: 06 December 2019 – Date of Acceptance: 18 February 2020

You can refer to this article as follows:

Bayram, Bülent. "G.T. Timofeyev'in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil'de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 1-23.

** Prof. Dr., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Faculty of Philology, Department of Turkish Language and Literature – Turkistan / Kazakhstan
ORCID: 0000-0001-7284-9597
bulentbayram01@hotmail.com

Этнокультурные отношения чувашей Среднего Поволжья начала XX века на материале трудов Г.Т. Тимофеева*

Бюлент Байрам**

Аннотация

Начало 20-го века является одним из самых сложных периодов в истории чувашской культуры. Г.Ф. Тимофеев, выпускник Симбирской Чувашской учительской школы, работал священником, а затем учителем в одной из чувашских деревень Среднего Поволжья и описал жизнь чувашей в сборнике «Тăхăръял». Регион Средней Волги, в котором русские проживали совместно с такими тюркскими народами, как татары, чувашаи, башкиры, и с народами финно-угорской группы - мордвой, марийцами и удмуртами, привлекает внимание этническими и религиозными отношениями. Тимофеев наблюдает за жизнью чувашей, проживающих в нескольких деревнях. В этих заметках мы находим интересную информацию, которая дополняет и изменяет общепринятую в наши дни. В его заметках о точке зрения христиан и церкви относительно чувашей высказывается критический взгляд на христианство, которое чувашаи приняли в качестве официальной религии в начале 20-го века. В данной статье, на основе заметок Г.Ф. Тимофеева, дается оценка культуры чувашей, которая развивалась в соседстве с мусульманско-татарской и христианско-русской, рассматривается связь с другими народами и восприятие их друг другом.

Ключевые слова

Г.Ф. Тимофеев, этнокультурные отношения, чувашаи и татары, русские.

* Поступило в редакцию: 06 декабря 2019 г. – Принято в номер: 18 Февраль 2020 г.

Ссылка на статью:

Bayram, Bülent. "G.T. Timofeyev'in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil'de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 1-23.

** Проф., д-р. Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, филологический факультет, кафедра турецкого языка и литературы, Туркестан / Казахстан
ORCID: 0000-0001-7284-9597

bulentbayram01@hotmail.com

The Theme of Relocation and Migration in Armenian Children's Literature*

Hakan Dedeoğlu**

Abstract

This study aims to analyze a children's and youth literature book taught as part of the so-called Armenian genocide teaching guidelines and curricula on the theme of "relocation, migration and the events of 1915". Rather than arguing for or against a certain historical view, it aims to perform an overall analysis of a literary work based on Reader-Response Theory.

In brief, despite some unsupported claims in the beginning and its occasional lack of objectivity, the fluency and richness of the language and its accurate representation of the cultural values of the historical period especially in the original edition of the book are among the factors that increase the quality of the work.

Keywords

Relocation and migration, Armenian question, children's literature, biography, Reader-Response Theory.

---

* Date of Arrival: 11 February 2020 – Date of Acceptance: 08 April 2020

You can refer to this article as follows:

Dedeoğlu, Hakan. "The Theme of Relocation and Migration in Armenian Children's Literature." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 25-48.

** Assoc. Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Education, Department of Elementary Education – Ankara / Turkey
ORCID: 0000-0003-2436-7010
dede@hacettepe.edu.tr

Introduction

As a member of society, a person's memory is an integral part of the social memory, which is composed of visual, verbal and written elements. Karaca (44) states that memory "occurs and develops through the process of learning". Literary works are also an important source of communication as they reflect the language, religion, education, social lives and cultures of societies into social memory. The images created in all genres of literature (poetry, novel, memoir, letter, diary, story, legend) are transferred and conserved from generation to generation, with both negative and positive effects. While such literary works introduce the cultures from which they originate to other countries, they may at times criticize other cultures.

The works of literature have an important influence on the formation and shaping of Turkish-Armenian relations. For example, a literary piece written years ago helps us to learn how Turkish-Armenian communities lived together despite their religious and ethnic differences, and how both communities influenced each other. The memoirs from the period have an important documentary value not only in terms of gaining insights into the history of the period, but also identifying the cultural motifs of the period (Derderian 75, Fleming 48-51, Kankal 214). The Armenian community lived as a minority within the Ottoman Empire for many years. Turks and Armenians lived together in Anatolia during the principalities period of the Ottoman Empire. Apart from some minor incidents, there was no significant conflict between Turks and Armenians. Conflicts have begun after the emergence and politicization of the "Armenian question."

Some major issues in the literature of each society have maintained their influence for many years. In the Armenian literature, this often appears as the themes of "the relocation, migration and events of 1915." Our literature review revealed that hatred of Turks is promoted and Turks are "othered" especially in the literary works of Armenians living abroad. For example, in the US and other countries today, various methods are used to teach the Armenian genocide allegations. To teach and record Armenian genocide allegations in social memory some websites (www.genocideeducation.org, www.teachgenocide.com, www.learn-genocide.com) were created and various curricula were designed by following specific teaching techniques.

Turkmen provides the following explanation to the question of why the hostility towards Turks is so strong today:

Keeping their future generations strong with the solidarity psychology of fighting an artificial enemy can be considered as the most important reason for the Armenians to avoid the risk of losing their identities, especially in the diaspora. (56)

In response to all these hostile efforts, in the recent past many countries have taken decisions against Turkey without taking into account the historical facts. Lütem (88) classifies these countries that have taken parliamentary decisions against Turkey as the countries under the pressure of their Armenian minorities or Armenian lobbies, countries (especially Greece and Southern Cyprus) with anti-Turkish attitudes, the European countries with anti-Muslim and anti-Turkish rhetoric in their legislations which are opposed to Turkey's EU membership, and those with a record of crimes against humanity which try to prove that these crimes were actually committed by some other countries. The high number (31) of countries officially recognising the alleged genocide claims shows that Turkey's rhetoric of "leave it to be judged by historians" fails to advocate its rightfulness. This is because historians, despite all difficulties, offer documents that will largely reveal the fact that the claims are unfounded. It is critical to share any related documents in scientific, political and legal platforms. A strong emphasis needs to be placed on the documentaries, works of literature, and exhibitions by holding events as often as possible and by ensuring their foreign press coverage (Beyoğlu 31).

Method

This study analyzes a book from children's literature included in the so-called Armenian genocide teaching guide and curricula focused on the theme of "the relocation, migration and events of 1915." This is a scientific study that aims to present some significant information about the content of a literary work and to evaluate it in general terms, rather than promote any historical claims. As stated by Deveci Bozkuk (93), since the 20th century, the influence of the theme of relocated migration on Armenian writers has emerged as a bond that unites them. Deveci Bozkuş refers to this situation as "the break in the relations of these two communities, which have lived

together for centuries, has been reflected in Armenian literature as a theme of relocation and migration” (93). Thus, the study is important in terms of presenting the psychology of perceiving the *other* by the Turkish and Armenian societies which view each other asymmetrically. However, that these views are not uniform has been neglected in the previous studies on the Armenian question. As Şahin (3) points out, the Armenian community has not displayed a historically homogenous character, and has shown disparate views shaped by various political and economic events in different periods. Başkal (107-112) groups literary works based on the problems experienced by Turks and Armenians in three classes: Those written in Turkish by Armenians, those translated into Turkish from Armenian or English, and those with Turkish authors or written in Turkish whose authors do not have any ethnic or religious identification. The focal book in this study belongs to the second group of works that were originally written in English and translated into Turkish.

This study draws on the literary theories that center around the reader. Among literary theories, structuralism and semiotics focus on the literary text itself and ignore the reader, while reader-centered theories take the reader to the center and place more importance on the reader than on the text itself. The analysis presented in this study is based on The “Reader-Response Theory” developed by Rosenblatt, which is one of the reader-centered theories. *The Transactional Theory of Reading*, which Louise Rosenblatt first described in her 1938 work *Literature as Exploration*, is the seminal work in this field. Rosenblatt, who treats reading as an interaction between the writer and the reader, states that while the author bases her/his book on personal life experiences, s/he also addresses readers with different life experiences, so each reader has a unique interpretation of the same text (1938, 1978). Reading is described by Akyol (33) as an active, effective, and dynamic communication process between the author and the reader. This definition shows that the approaches that place the reader into the center are used in the studies related to children's literature in Turkey as well.

To decipher the social codes in these works, it is important to analyze the ideology in a given language (Tüfekçi Can 156). The history of children's literature reveals the importance of carrying out these analyses because they are dealt through various approaches such as education, religion and

political teachings. Stephens (10) explains this situation with the concept of ideology, stating that ideologies can be evaluated in texts as open, passive, or in the form of ideology that is at the core of the text. The sections exhibiting such ideological approaches in the work were examined in the light of historical data.

The Fate of an Armenian Girl in the Shadow of the Crescent

The book consists of 24 short chapters and 238 pages, in chronological order, which begins in 1907 and ends in 1924. David Kherdian recounts the events that his mother, Veron Dumhejian (with the surname Kherdian after 1924), experienced. Veron, the protagonist of the novel, was born in 1907 in Afyon/Azizya (Emirdağ). Veron's family is one of the two wealthiest families in Azizya, her father is a reputable businessman who travels a lot for business. Like other Armenian children, Veron attends the local church school which is attended by two Turkish girls who are the daughters of the governor. The family live a life of common cultural characteristics with the Turks but have negative views concerning the Turks due to the events of 1895 and 1909. During the World War I, two of her uncles are conscripted, and they are themselves sent into relocation after a three-day notice. But some families with some of their sons or fathers serving in the military are not included in the relocation. After the enactment of the Transfer and Relocation Decree, Veron was sent with her family to Meskene of Syria. Upon the announcement of the decree, the family leaves with all their belongings, and on the way, they visit the tombs of Nasreddin Hoca in Akşehir, and Mevlana in Konya. Then, joining the groups coming from other regions, they travel to Syria via Adana. Many deaths, especially of the elderly and children, are experienced due to hunger, thirst, diseases during this journey on foot. Veron loses her two brothers due to cholera and then her grieving mother dies as well. After all these hardships and deaths, and left in dire straits because the father also gets ordered by the army to work in some other place, the family flees to Birecik. Staying with her aunts for a while, Veron receives even some more harrowing news: the death of her father. The next stop for Veron is the orphanage in Aleppo. Here, Veron meets the other family members in relocation, and after a while, she gets the opportunity to return to her beloved grandmother, who lives in Afyon. The short-lived happiness in Afyon ends with injuries sustained in the

Greek bombardment as a result of the granting of this land to the Greeks according to the Treaty of Sevres. After being taken to a hospital where the Greek soldiers are treated, when a Greek general wants to adopt her, Veron escapes to the Armenian Church and hospital as she is overwhelmed by the urge to protect her identity. After having a short adoption problem at the orphanage school where she gets placed after leaving the hospital, she starts living with her aunt in Izmir. Veron settles in Izmir, but after the Greek occupation of this place and its recapture by the Turks, she first goes to the island of Lesbos and then to Athens. While here, she marries in absentia to an Armenian living in the United States, albeit reluctantly, and immigrates to the United States. She gives birth to a son and a daughter during this marriage. Her son David, who was born from this marriage, has written a novel about the difficulties Veron faced on her escape route from Afyon to Aleppo, which his mother told him about.

Rationale for the selection of the book and its stylistic features

The book is catalogued in the library system under the “youth literature and biography” title. The work can be described as a partial biography in which certain events selected from the life of the protagonist are presented to readers of a period, rather than recounting his or her entire life. The work gives the reader the impression of being a historical novel at times. Considering the fact that biographies fill the gap between historical stories and novels and informative works for children and young people, they definitely address a significant need in the reading culture for children and young readers (Huck et al. 566).

The reason why the work of David Kherdian of Armenian origin is preferred as a research subject is that it is included in the so-called Armenian genocide teaching guidelines and curricula and that an Armenian author describes others (Turks) in his work. The original language of “The Road from Home: The Story of an Armenian Girl”, written by David Kherdian, is English. The novel, whose Turkish title is “Evden Gelen Yol: Bir Ermeni Kızın Öyküsü” was first published in 2001 as 160 pages by Peri Publishing House under the title “Hilalin Gölgesinde Bir Ermeni Kızın Yazgısı (The Fate of an Armenian girl in the Shadow of the Crescent)”. The book was translated into Turkish from its German translation, instead of its original language of English and presented to the readers. Some discrepancies between the original edition

of the book and the Turkish edition are observed in some sections. These discrepancies generally appear to be due to the fact that the book was translated from a different language rather than the original source. Some comments about the book are presented as needed by indicating the page numbers on the translation edition of the book.

The first-person narrative viewpoint is the primary narrative used throughout the text. However, we can see that the author uses two different points of view. While, the events in some sections are presented with the neutral narrative, some other sections are presented with the judgmental personal narrative. One feature that may grab the reader's attention is the examples of common cultural motifs and important linguistic similarities. The characteristics of the period, eyewitnesses' accounts of the ancient traditions and daily lifestyles of their time, their social and political environment, some significant historical events, political actions taken by the Young Turk government (mobilization, weapons collection), the suffering of the Armenians during the relocation and forced relocation (walking for so long that they would collapse from exhaustion, thirst, hunger, contagious diseases, death) is reflected in the memories.

The cover of the book (the front and back together) is adorned by a photograph taken in 1900 of the city center of Afyon Karahisar, and on the front cover we see a passport photo of Veron. The book was published by Greenwillow Books in 1979. The book is dedicated to Lousapere Dumehjian, Veron's aunt-in-law.

Preceding the author's note are two official and dated texts supposedly written by Talat Pasha and Adolf Hitler. However, no reference information is provided for either. The first of these was sent by Minister of the Interior Talat Pasha:

September 16, 1916.- To the Government of Aleppo. It was at first communicated to you that the government, by order of the Jemiet, had decided to destroy completely all the Armenians living in Turkey...An end must be put to their existence, however criminal the measures taken may be, and no regard must be paid to either age or sex nor to conscientious scruples. (Kherdian)

The other text was written by Adolf Hitler:

August 22, 1939.- I have given orders to my Death Units to exterminate without mercy or pity men, women, and children belonging to the Polish-speaking race. It is only in this manner that we can acquire the vital territory which we need. After all, who remembers today the extermination of Armenians? (Kherdian)

The fact that these two examples of writing which may have a shocking effect on the reader are given at the beginning of the book indicates that the book was driven by political motivations and written to support the genocide allegations. Kherdian did not support these words, which are one of the mainstays of the Armenian genocide allegations in his work, with referential evidence or historical documents. These words that Kherdian claims to have been written by Adolf Hitler could not be proven by the Armenians, which is described by Karaca as follows:

While conducting archive research to prepare a special newsletter on the so-called 'Armenian Genocide', Kevork Bardakçıyan of the Armenian Diaspora intended to end this bulletin by quoting Hitler, who allegedly mentioned Turkey in an attempt to defend himself for committing the Holocaust, however, Bardakçıyan failed to verify the source of this quote. (66)

From another perspective, Sutherland describes these ideological reflections as

...the author's views are the author's politics; and the books expressing these views, when made accessible to the public, become purveyors of these politics, and potentially persuasive. (143-144)

In some places, the work is not only literary, but also political text. The unrest exhibited by various ethnic peoples living in the Ottoman Empire in the early 19th and late 20th century is also evident in the Armenian community. The work often highlights the subject of unjustified deportation of the Armenian people who adhered to the laws of the state, how the Armenian families were torn apart, the vulnerability of the people who were robbed and killed by bandits, and suffering of the people on the road during the relocation. Kherdian's novel underlines the deep suffering that stem from the break between the Turkish and Armenian community caused

by the actions of the political authority. The issue of relocation is given a remarkable degree of attention as well. Similar cultural elements are also included in the work.

The back cover of the book contains information on David Kherdian. Here, it is stated that the author has seven books of poetry, is the editor of the *Ararat* magazine and that he works at the California State University. He is listed as the editor of eight poetry anthologies, and noted that he is married to Caldecott award-winning Nonny Hogrorian, and living in Oregon. In the three-page author's note section, some key political events of the period are listed to give the reader some background information. After the author's note, Veron's relocation journey and escape route are shown on a map spread over two pages, providing the reader with some visual information. The last page of the book presents some information about Veron Dumehjian as far back as 1979. In light of this information, we learn that she married in 1924, settled in Wisconsin, and that they had a son named David, followed by a daughter named Virginia. Finally, Veron lived in California as a widow.

The map and historical data in the introduction section of the book may have been added to facilitate both Turkish and non-Turkish readers' understanding of the period of the events described, who may lack the necessary background knowledge of the events. Another possibility is pointed out by Başkal:

...The majority of authors who advocate a certain thesis and try to get the reader to accept this thesis seek the help of historical elements besides literary or fictional elements in getting their message across.
(32-33)

Cultural Factors

Turks and Armenians have led a peaceful life together for centuries on the Anatolian land, with their intertwined cultures and lives mutually influencing each other's language and literature. Artun states that Turks and Armenians have lived together in different social and economic conditions, and naturally, they have become representatives of a common culture. It is possible to see the clear influence of Turkish culture especially in "scientific

studies, in the works of various travelers and most importantly in the products of culture” (128). The part about Nasreddin Hodja in the text is a clear example of this interaction. Their conversations on their way to Akşehir during the relocation indicates that they exchanged Nasreddin Hodja jokes in the family and that they knew about the Hodja:

After a while Uncle Haig called out to Father, who was driving the wagon, “Benyat, according to the sign I saw awhile back, this must be Akşehir we are approaching. Isn't it the birthplace and burial site of Nassredin Hodja?”

“Yes,” Father called back, “this is the town. I had occasion to visit his sepulcher once, several years ago.”

At this Grandpa's ears perked up, because Nassredin Hodja was his favorite storyteller, and he knew more of his tales than anyone in the family. Normally, he would have told a Nassredin Hodja story; but his smile quickly turned into a frown, and he didn't open his mouth. (Kherdian 27)

Examining the cultural and literary works of Caucasian peoples, Üstünyer underlines this as a common cultural value that he often encountered in his study:

The number of caravans traveling between Tbilisi, Erzurum and Istanbul increased to two thousand and the stories of Dede Korkut, Arabian Nights, Nasreddin Hodja jokes, Köroğlu stories were told in caravanserais. (95)

The cultural common ground of the two communities is evident in the language that is the medium of social life. Especially we often encounter some common words in the sections of the first two chapters of the book, where the life before relocation is described. We see that these words appear in many spheres of the social life. Some common words, especially those related to food and daily life, are often included in the book. Pointing at the frequency of common words used by these two societies whose daily lives are very similar to each other, Kuzucu states that “while there are over 800 words taken from Armenian in Turkish, more than 4,000 words have passed from Turkish to Armenian.” Reflecting on the currency of this phenomenon, Kuzucu states that:

Many Armenian families who migrated to the west from various parts of Anatolia have preserved their Turkish memories in their last name either denoting to a profession (Kuyumcuyan-*Goldsmithson*) or hometown (Maraşlıyan-*Marashian*). It is also evident that Turkish words are used in proper names. (<http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/turk-ermeni-kulturiliskileri/>)

In a similar study, Karaağaç (25-114) presents 3166 words compiled from historical data and documents on his list of Turkish words in the Armenian language spoken by Armenians, the third oldest neighbors of Turks after the Chinese and Persians. We can say that these common concepts and definitions used especially in the food culture are an important element in terms of showing the intertwined history of the two societies. Some of these common words are listed below with their Turkish counterparts and page numbers:

Pahklava (Baklava, 1); Kfourabia (Kurabiye, 1); khashkash (keşkeş, 2), Vakh vakh (vah vah, 2); saz (saz, 5); mangal (mangal, 6); dolma (dolma, 7); minders (minderler, 7); soujoukh (sucuk, 7); choereg (çörek, 7); somen hatz (somon ekmek, 7); tarkana (tarhana, 7); pilaf (pilav, 7); patlijan (patlıcan, 7); yogurt (yoğurt, 7); manti (manti, 8); shureb (şurup, 8); basterma (pastırma, 8); lablabie (leblebi, 8); youka (yufka, 9); keglig (keklik, 9); mezas (meze, 9); raki (rakı, 9); Kaimakam (kaymakam, 13); lavash (lavaş, 16); peda bread (pide ekmeği, 16); loukhoun (lokum, 18); halva (helva, 18); shish kebab (şiş kebab, 19); peshdimbal (peştamal, 26); tourshi (turşu, 26); hamam (hamam, 26); havloo (avlu, 100); ojack (ocak, 101); doudous (dadı, 101); hanum (hanım, 109); gahuorma (kavurma, 110); sarma (sarma, 111); koufta (köfte, 113); khadeif (kadayıf, 113); kessmeh (kesme, 113).

The high frequency of the common words in the food culture has been established by many other researchers (Bostan, Tovmasyan). Bostan (160) states that Anatolian cultural richness manifests itself in the culinary culture as it does in all areas, that Turks have been influenced by the culinary habits of the regions they stayed in on their journey to Anatolia:

A dish having a Turkish, Greek or Armenian name should not be considered as an indication that the dish belongs to that nation. All the dishes produced in Anatolia belong to Anatolia and bear traces of different cultures... Here is the Anatolian cuisine: a glass of water from this culture, a tablespoon from that culture, a pinch of spice from another culture... rule of thumb from this, a flick from that... Bon Appetit. (169-170)

However, Bostan emphasizes that the rich cultural sharing arising from the coexistence of Turks with different nations remains ignored due to the history books' heavy focus on wars.

Before the Relocation

Although the Armenian families live in the same neighborhood as the Turks, it is as if a wall has been built between them in time. We learn the attitudes of the Armenian family members towards the Turks, their broken relations with them, and their minority psychology through their dialogues among themselves. At the beginning of her memoirs, we witness the events relating to Veron's family life, her daily life, and her relations with the Turks. In relation to the events of the period, the following statements regarding the Turks are striking:

For the first time I began to sense the seriousness of our problem with Turks. I had always known that they were not our friends, even though there were some with whom we were friendly, but now it seemed, in truth, that they were our enemies. We were Christians, and they were Moslems, but it was not this alone that separated us; we were also different in language, race and custom. We did live on the same soil, but I was told that soil could be owned and that the present owner of this soil, which we had always called home, was Turkey. (Kherdian 23)

In some parts of the text, the emphasis on religion is mentioned as in the excerpt here, and is interpreted as follows in Başkal's work in which he examines the literary reflections of the Turkish-Armenian question:

Authors writing for an international readership, especially for readers in America, naturally want to appeal to a large readership, but have a problem to address: both Turks and Armenians are not groups known

to ordinary American readers, and therefore, whose lives, histories, and wars are not something to be wondered about. Associating these two groups with other larger groups for which Americans can either take sides or take a stand is the right step for a broader readership. These large groups appear in the works of the authors in the form of Muslims and Christians. Armenians are naturally associated with Christianity and Turks are associated with Islam, and in a sense the struggle is not between Armenians and Turks but between Christians and Muslims. (114-115)

Another noteworthy situation in the pre-relocation period is the sharp change in the perspectives of the two communities. The information given in Turkish historical sources about the Turkish-Armenian relations during the rise of the Ottoman Empire is generally positive. However, especially in the stories describing the World War I period, negative expressions are used more frequently than those describing the mutually positive effects of the two societies. In other words, statements that highlight the coexistence culture and neighborly relations of the two communities begin to disappear. Indicators of this change often appear in the text. The following exemplifies the heroine's impressions from some rumors before the relocation:

Grandma had hinted in the past that there might be trouble between the Armenians and the Turks, but now it was being talked about more openly-not only by her, but by everyone in our quarter. I was told that the Turks had massacred several hundreds thousand Armenians a few years before, in 1895, and then again in Adana, in 1909, when I was two years old. And now there were rumors that there would be more massacres. (Kherdian 23)

The Period of Relocation

The troubles experienced during the Transfer and Relocation, the deaths that occurred or the government's practices are narrated with similar examples of events in other literary works published on the subject. We can see that the period of relocation and the events on the road are depicted in a flow that parallels the historical events:

It happened on a Sunday.

We were going to be deported-and now I understood that "deportation" meant. We were given three days to gather together

our belongings and to leave. No one knew where we were being sent. (Kherdian 24)

“That afternoon a few of the older people began to fall down, but the gendarmes wouldn't let anyone stop and help them” (Kherdian 40).

We see Veron's father giving information in some sections referring to the historical and political events of the period. For example:

As we passed below them, I heard one-man shout, “Infidel dogs.” This prompted two young boys to pick up stones and hurl them at our procession. (Kherdian 44)

With these accusations, Veron's father informs us about the background of the Armenians, stating that they were to be exterminated, especially politically.

Fighting diseases during the relocation is mentioned in many places:

There are no Turkish gendarmes in Meskene, he said, “but we cannot go into town; they say we are sick and will spread our diseases to the townspeople. (Kherdian 62)

More and more people were getting sick. The fist to die were the very old and the very young. But no one was grieving anymore. (Kherdian 63)

Although there is a negative image of Turks in general, there are also Turkish images in some sections that do not fit in with this classification. However, one of the most striking issues in these sections is the lack of a future vision or statements about living together again. Veron shares the following impressions after she returns to Azizya:

The Turks I knew or spoke to in Azizya all said they were sorry about what had happened. They blamed the government, not the civilian population, which they said was innocent. It was true that many had harbored Armenians and had protested their treatment by the gendarmerie, the bashi bouzouks (irregulars) and the Kurdish brigans, but it was impossible now for us to trust the Turks again or to forgive them. (Kherdian 104)

Political Events of the Period

In some parts of the work, the events are discussed together with the political events of the period and presented to the reader. We see the travelling group discussing the following during a conversation at the stopover:

The cold and deadly hand of the German has organized all this. Germany wants us out of the way, as we alone are capable of quaranteeing economic and political independence for Turkey in Asia Minor. Remove us and you remove the industry and talent and intelligence on which this empire rest. (Kherdian 33)

On one of his travels, Veron's father greets a mullah sitting in a coffee shop and tries to find out the cause of the events. In these conversations:

At the entrance I saw something that made the blood rush to my temples. Tacked to the wall was a small card on which printed a map of Cilicia, with writing in Armenian...I turned the card over and read, in Armenian: The Future Armenian Kingdom of Cilicia...

But what does the card itself mean? I asked...

As you know, when Abdul Hamid was dethroned in 1909, the new government of Young Turks promised certain freedoms to the Armenians and other subject areas. The Armenians in a burst of riotous folly, foolish even them, began shouting from their clubs and meeting chambers of the freedom that would soon be theirs. It was then that they sent those unfortunate cards you ask about through the mails, and marched through the streets bearing banners of Lesser Armenia. They even began speaking of a royalist army hiding in the mountain fasts of Hadjin and Zeitun, which was of course a bluff...

Christian and Moslem have always been neighbors, if not always friends. The accusation that the Turk is persecuting the Armenians on religious ground is the work of Western journalism. Until now a single act of desecration had been committed against the Armenian church, but now...what can we say, effendi, it is a disgrace... (Kherdian 47-49)

In addition, the author criticizes the strife, stratification, and conflicts between social classes among the Armenian community throughout the novel:

As we walked along, French and American dignitaries moved up and down our ranks, asking if any of us were their citizens.

Why are they asking for their citizens? I called out.

...It means they are only saving their own. (Kherdian 130)

Başkal (33-61) discusses some different perspectives adopted by the literary works on the Armenian revolts in the Ottoman period. The first is the argument usually made by Turkish writers that the Armenians, in the process of weakening the Ottoman Empire, cooperated with the foreign states and thus betrayed the country. Another perspective usually adopted by Armenian writers or those promoting the Armenian theses is that Armenians' demands for justice, equality, and freedom was aggressively responded by the Turks, and what the Armenians did was just "civil protest, self-defense and resistance to massacre." The literary works adopting this perspective often emphasize that Armenians are hated because of their race or religion. In contrast to the other parts of the work and the points of view described above, Veron's father's conversations in the coffeehouse and the group's own conversations on their journey into relocation indicate a more realistic approach.

Conclusion

Literary works play a very powerful role in a culture's perception of another. The issues described in these works play a particularly important part in improving or breaking off intercultural relations. This book also shows the role of literature, which appeals to a very broad segment of the society, in the formation of the social memory and shaping future social relationships. As stated by Başar, the term "Turkish-Armenian relations" has never been without certain diplomatic connotations. Başar (131) views this as an attempt to deny the fact that the two communities have lived together for many years and states that diplomatic terminology is inadequate to describe this relationship. From this point of view, it is evident that the book serves this diplomatic approach with the discriminatory and biased language it uses in various parts and with the sections added by the author without citing any sources. It was later revealed that the telegram shown at the beginning of the book supposedly taken from Andonian, which was claimed to have been written by Talat Pasha, was a forged document

prepared by Andonian himself (Orel and Yuca). Here we see that the author digresses from the story and tries to make an impressive presentation of some (forged) correspondence examples, without documenting their authenticity, to support the claims of the diaspora.

In addition, this study reveals that the perceptions of Turks and Turkey by different cultures and nations in various periods vary according to the political, economic and social structure of the period. Many researchers who have analyzed literary works for perspectives on the Turkish-Armenian question emphasize two main categories: The first is that the Turks and Armenians have been fighting for centuries, and that migration is not a development specific to a certain time or political conditions, but a result of the accumulative historical process. The second category argues that Turks and Armenians have had a long-lasting friendship during which they have experienced negative as well as positive events, including the decision to relocate and the events in its aftermath are limited only to the context of a certain period and its specific set of unfortunate conditions (Başkal). In his study of literary works on the Turkish-Armenian question, Başkal (107-112) states that authors who have written works by listening to narratives such as David Kherdian have a biased point of view towards the past events. In describing these authors, Başkal (111-112) states the following:

They grew up within Western societies and largely explored life there. The works of the authors in this group have a very negative view of the common past. Turks are often bad for reasons arising from their character, religion, and nationality. The events of 1915 are no exception, they are but the product of hundreds of years.

Although the work examined is usually placed in the first category by researchers, it also bears significant marks from the second category. In some sections, emphasis is placed on the historical process of cultural and friendship ties between the two communities, while in some sections, emphasis is placed on the relation of relocation to the events in a particular period. On the basis of the “Reader-Response theory,” the work offers a unique reading experience for each reader with different life experiences and also opens the door to an experience where we put ourselves in the shoes of the protagonist.

The narrative point of view in literary works is also analyzed in terms of the relationship of authors with other cultures. It is observed that the works of Armenian writers who have lived with the Turks even for a short time feature good Turks as well as bad Turks, and that ignorance is associated with the origin of evil rather than the concepts of nationality and religion. However, the works of Armenian or non-Armenian authors who have never lived with Turks have almost no good Turkish characters, which is based on nationality and faith (Başkal 107-112). It is emphasized by many researchers that Armenian children born in the diaspora are more hostile to Turks than their parents. Reading the novel, it is clear that the son David harbors more hatred towards the Turks than his mother, although the mother, who lived together with the Turks for a certain period of time, describes the events of her life by including some cultural partnerships and good relations. Therefore, some other reasons underlie this negative attitude in the Armenian literature, one of which is suggested by Erol Göka as follows:

For the Diaspora Armenians, there is no chance of having a national identity except for embracing the identity of the rich western country in which they live, but in terms of group (Jamaat) identities, Turkish hostility and revenge feelings can have a foundational function. They can enjoy the advantages of having a group identity and victimization psychology thanks to their Turkish hostility. (128)

Kankal (223) explains it as follows:

In the works of writers living outside Anatolia (who left Anatolia after the relocation or were born in the diaspora), the only people to blame are the Turks. To them, while other nations were leaving the Ottomans one by one and gaining their independence, the Armenians were begrudged this right. The leaders of the Union and Progress Party are the main actors of this, but this situation is not limited to them alone. The Turkish nation as a whole, with its will and activities, is behind all the events of this project, and is therefore guilty of these all. This is the main idea and the main discourse of these works.

While the idea of protecting children from evil was emphasized in children's literature until the mid-20th century, later this idea disappeared and the

idea that the child needs to face the evil has gained popularity. However, authors try to end the dismal events experienced in such texts with a happy ending, and often this struggle for survival is dealt with within the framework of the search for identity. Higonnet, explaining the popularity of such works with a wide readership in America, attributes this to the fact that the United States is “a child who was sadly or poignantly cut off from his mother, Great Britain.” (Higonnet 150). We see that the situation, which is labeled as the “trauma effect” in children’s literature, is often used in the works written in English on the Armenian question. Although the subject of trauma often appears in the West, it is not addressed in Turkish children’s literature. Although there are numerous examples of massacres carried out by Armenian gangs and other countries on Turkish society, especially during the late Ottoman period, these are not reflected in children’s literature works in an age appropriate way. As such, reflecting Turkey’s rich cultural background and its historical facts on children’s literature will clearly foster Turkish children’s identity and contribute to their cultural growth.

The period on which the literary works focus also seems to make a difference. The research indicates that the works focusing on the pre-1915 period written in Turkish by Armenians, present the two societies as accepting and respecting each other, that is, those who tell their own story show a more moderate attitude, avoiding any take-no-prisoner condemnations of the other side altogether while the authors who tell another’s story take a more strict, generalising attitude (Başkal 107-112). Underscoring the fact that Armenians lived with Turks for nearly seven hundred years in legal and scattered settlements in the region, McCarthy, as a historian known for his impartiality, criticizes passing such overall judgments by asking “Why would the Turks do such a thing?” (7).

No matter how one looks at the Turkish-Armenian question, the most important feature that stands out in the works is the partnerships between Turks and Armenians. Our analysis of this literary work reveals numerous partnerships forged by these two groups, from common words and concepts used in the language to food culture, from folk heroes to relationships between family members. The stories in the work about cultural life and traditions show that there are no major differences in the lives of the Turks and Armenians, which is supported by the research findings of Kankal

(214) and Derderian (75). Despite much evidence that it was written in hatred of the Ottoman state and the Turks (Kankal 75) the book makes implicit and explicit descriptions and explanations on the war conditions, political events and the activities of the Armenian committees of the period, contrary to many works written on relocation and migration. Despite the lack of references at the beginning and occasionally questionable objectivity, the fluency and richness of the narration and presentation of the historical period together with the cultural values positively affect the quality of this original edition of the book.

Instead of teaching children history through history textbooks written from a narrow perspective on heroism, wars and their consequences, teaching it by using content-rich children's literature that draws on the research of qualified writers can make a significant contribution to raising their historical awareness. Researching the selected subject well, presenting the events in an impartial manner, and the truthful portrayal of the time period of the events emerge as some key criteria for the evaluation of historical novels and biographies.

References

- Akyol, Hayati. *Türkçe Öğretim Yöntemleri*. Pegem Yayınları, 2013.
- Andonian, Aram. *Document Officiels Concernats les Massacres Armeniens*. Imprimerie H. Turabian, 1920.
- Artun, Erman. "Ermeni ve Türk Halk Edebiyatı." *Sevk ve İskânın Yüzüncü Yılında – 4: Türkler ve Ermeniler Komşuluk İlişkileri*, ed. Dinara Duisebayeva, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Başar, M. R. "Batılılaşma Dönemi ve Sonrasında Ermeni Sanatçılar ve Bir Dostluk Miladı: 2015." *Sevk ve İskânın Yüzüncü Yılında – 4: Türkler ve Ermeniler Komşuluk İlişkileri*, ed. Dinara Duisebayeva, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Başkal, Zekeriya. *Türk-Ermeni Sorununun Edebiyattaki Yansımaları*. Ürün Yayınları, 2010.
- Beyoğlu, Süleyman. "Ermeni Tehciri'ne Dair Araştırmalara Toplu Bakış." *Ermeni Araştırmaları 1. Türkçe Kongresi Bildirileri. C. I.*, Mat-Fen Yayınları, 2003.
- Bostan, Kamil. "Anadolu Mutfağı: Türkler, Ermeniler." *Sevk ve İskânın Yüzüncü Yılında – 4: Türkler ve Ermeniler Komşuluk İlişkileri*, ed. Dinara Duisebayeva, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Kherdian, David. *The Road from Home: The Story of An Armenian Girl/Hilalin*

- Gölgesinde Ermeni Bir Kızın Yazgısı*. Çev. Haydar Işık, Peri Yayınları, 1979.
- Derderian, Ani. "Characteristics of Armenian Folk Tales." *International Journal of Business and Social Science*, vol. 2 no. 24, 2011, pp. 74-82.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. "Ermeni Edebiyatında Sürgün ve Göç Teması: Çağdaş Batı Ermeni Edebiyatı Örneği." *Ermeni Araştırmaları*, no. 26, 2007, ss. 93-109.
- Fleming, Dan. "Genocide in world history textbooks." *Social Science Record*, vol. 24 no. 2, 1987, pp. 48-51.
- Göka, Erol. "Ermeni Sorunu'nun (Gözden Kaçan) Psikolojik Boyutu" *Ermeni Araştırmaları*, vol. 1, 2001, s. 128.
- Huck, Charlotte S., et al. *Children's literature in the elementary school*. (8th ed.). McGrawHill Publishers, 2003.
- Kankal, Ahmet. "Ermeni Öykülerinden Türkçe Yayınlananlar Üzerine." *Millî Eğitim*, vol. 157, 2003, ss. 213-225.
- Karaağaç, Günay. "Türkçe-Ermenice Dil İlişkileri." *Sevk ve İskânın Yüzüncü Yılında – 4: Türkler ve Ermeniler Komşuluk İlişkileri*, ed. Dinara Duisebayeva, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Karaca, Birsen. *Sözde Ermeni Soykırım Projesi*. Say Yayınları, 2006.
- Kuzucu, Kemalettin. "Türk-Ermeni Kültür İlişkileri." 15 Ağustos 2019, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/turk-ermeni-kultur-iliskileri/>.
- Lütem, Ömer. E. *The Armenian Question Today: Basic Knowledge and Documentation*. Terazi Publishing, 2009.
- McCarthy, Justin. *Who Shot? (Kim vurdu?)*. Ege Üniversitesi Press, 2003.
- Orel, Şinasi, and Süreyya Yuca. *The Talat Pasha 'Telegrams': Historical Fact or Armenian Fiction?* K. Rustem and Brother Press, 1986.
- Rosenblatt, Louise. *Literature as exploration*. Modern Language Association Press, 1938.
- Rosenblatt, Louise. *The reader, the text, the poem: The transactional theory of the literary work*. Southern Illinois Press, 1978.
- Stephens, John. *Language and Ideology in Children's Fiction. (Çocuk Kurgusunda Dil ve İdeoloji)*. Longman Press, 1992.
- Sutherland, R. D. "Hidden Persuaders: Political Ideologies in Literature for Children" (Gizli İkna Ediciler: Çocuk Edebiyatında Politik İdeolojiler). *Children's Literature in Education*, vol. 16 no. 3, 1985, pp. 143-157.
- Şahin, Gürsoy. "Türk-Ermeni İlişkileri ve Bu İlişkilerin Ermeni Edebi Eserlerine Yansımaları." *Yeni Türkiye*, no. 60, 2014, ss. 1-19.
- Tovmasyan, T. *Sofranız Şen Olsun, Ninelerimin Mutfağından Damağımda, Aklımda Kalanlar*. Aras Yayınları, 2004.
- Tüfekçi Can, Dilek. *Çocuk Edebiyatı: Kuramsal Yaklaşım*. Eğitim Kitabevi, 2014.

- Türkmen, Fikret. "Türk-Ermeni Halk Edebiyatı İlişkileri." *Ermeni Araştırmaları 1. Türkçe Kongresi Bildirileri*, cilt III, Mat-Fen Yayınları, 2003.
- Üstünyer, İlyas. *Gürcü Dili ve Edebiyatı Üzerine Okumalar*. Kaknüs İnceleme-Araştırma Yayınları, 2010.

Ermeni Çocuk Edebiyatı Eserlerinde Sürgün ve Göç Teması*

Hakan Dedeoğlu**

Öz

Bu çalışmanın amacı “sürgün, göç ve 1915 olayları” temasına odaklanmış sözde Ermeni soykırımı öğretim rehberi ve programlarında yer alan, çocuk ve gençlik edebiyatı kapsamında ele alınabilecek bir kitabın değerlendirmesini yapmaktır. Bu çalışma, herhangi bir tarihsel iddianın sahibi ya da savunucusu olma amacından uzak, Okur Tepki Teorisi temelinde bir edebî eseri genel hatlarıyla ele alıp değerlendirme, içerik konusunda önemli sayılabilecek bilgiler sunmayı hedefleyen bir çalışmadır. Sonuç olarak eserin başında kaynak gösterilmeyen ifadelerin yer alması ve tarafsız sunumun zaman zaman sorgulanabilir olması eksiklikler olarak karşımıza çıkmasına rağmen özellikle kitabın özgün baskısında kullanılan dil ve anlatımın akıcılık ve zenginliği ve tarihsel dönemin kültürel değerleriyle birlikte sunulması eserin niteliğini olumlu etkileyen etmenler arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler

Sürgün ve göç, Ermeni sorunu, çocuk edebiyatı, biyografi, Okur tepki teorisi.

* Geliş Tarihi: 11 Şubat 2020 – Kabul Tarihi: 08 Nisan 2020

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Dedeoğlu, Hakan. “The Theme of Relocation and Migration in Armenian Children’s Literature.” *bilig*, no. 98, 2021, pp. 25-48.

** Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü – Beytepe / Ankara
ORCID: 0000-0003-2436-7010
dede@hacettepe.edu.tr

Тема переселения и миграции в армянской детской литературе*

Хакан Дедеоглу**

Аннотация

Цель данного исследования – анализ одной из книг детской и молодежной литературы, преподаваемой в рамках учебных пособий и учебных программ по так называемому геноциду армян на тему «переселение, миграция и события 1915 года». Автор стремится осуществить общий анализ литературного произведения, основанный на диалоге между текстом и читателем, а не высказываться за или против определенной исторической точки зрения. Автор полагает, что, несмотря на некоторые необоснованные утверждения в начале и отсутствие объективности, которые можно назвать среди недостатков издания, нужно отметить факторы, которые положительно влияют на восприятие произведения, – беглость и богатство языка, образное представление культурных ценностей исторического периода, особенно в оригинальном издании книги.

Ключевые слова

Переселение и миграция, Армянский вопрос, детская литература, биография, теория реакции читателей.

---

* Поступило в редакцию: 11 Февраль 2020 г. – Принято в номер: 8 Апрель 2020 г.

Ссылка на статью:

Dedeoğlu, Hakan. "The Theme of Relocation and Migration in Armenian Children's Literature." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 25-48.

** Доц., д-р, Университет Хаджеттепе, педагогический факультет, кафедра начального образования – Анкара / Турция
ORCID: 0000-0003-2436-7010
dede@hacettepe.edu.tr

Ahundzade’de Millet Fikrinin Oluşumunun Miroslav Hroch’un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi*

Orkhan Valiyev**

Bünyamin Bezci***

Öz

Mirza Feteli Ahundzade modern bir milliyetçi olmamasına rağmen Azerbaycan’daki milli hareketin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Miroslav Hroch’un küçük milletlerle alakalı tezleri Ahundzade’nin milli hareketteki rolünü daha anlaşılır kılmaktadır. Miroslav Hroch *küçük milletlerin* uluslaşma sürecini milliyetçilik yerine *milli hareketler* kavramı üzerinden tanımlamaktadır. Böylece uluslaşmanın farklı süreçlerine işaret etmekle birlikte milli hareketleri Üç Evre’ye ayırmaktadır. Hroch’un modeline göre küçük milletler uluslaşma süreçlerini A, B ve C evrelerini geçerek tamamlamaktadırlar. A Evresi’nde yerel dilin keşfi, B Evresi’nde milli canlanış, C Evresi’nde ise hareketin kitleleşmesi gerçekleşmektedir. Bu tasnife göre Mirza Feteli Ahundzade, düşünce ve eylemleriyle Çarlık Azerbaycanı’nın uluslaşmasının (1850-1920) A Evresi’nde yer almaktadır. Ahundzade halk dilinde eserler kaleme almakta; ayrıca dili halkın eğitimi ve ilerleme için araç olarak kullanmaktadır. Bu çalışmada, Ahundzade’nin halk dilinde yazmasının ve yaptığı gelenek eleştirisinin milli bilincin oluşmasına katkısı tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Küçük millet, Ahundzade, Çarlık Azerbaycanı, aydınlanma, alfabe reformu.

* Geliş Tarihi: 15 Mayıs 2019 – Kabul Tarihi: 27 Nisan 2020

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Valiyev, Orkhan, ve Bünyamin Bezci. “Ahundzade’de Millet Fikrinin Oluşumunun Miroslav Hroch’un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi.” *bilig*, no. 98, 2021, ss. 49-74.

** Dr., Bakü/Azerbaycan

ORCID: 0000-0002-6125-9062

orkhan.h.veli@gmail.com

*** Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü – Sakarya/Türkiye

ORCID: 0000-0001-8449-3348

bbezci@sakarya.edu.tr

Giriş

Batı düşüncesi 13. yüzyılda Aristotelesçiliğin keşfedilmesi sonrasında Rönesans'la yeni bir insan formu arayışı içine girmiş ve sırasıyla Descartes şüpheciliği 17. yüzyılı; akılcılık 18. yüzyılı; pozitivizm ise 19. yüzyılı belirlemiştir (Sözer 17). Bu sürecin sonunda Kilise'nin kutsiyet anlayışı çerçevesinde belirlenmiş olan insan tanımı karşısında yeni ve modern bir insan formu oluşturulmuştur. Bu bağlamda Latince, dinden yani Kilise'den almış olduğu kutsiyetini kaybetmiş ve bu süreç modern ulusun karakteristik özelliklerinden olan halk dillerinde yazımı yaygınlaştırmıştır.

Modern ulus fikrinin, “klasik cemaatlerin inişe geçmeleri” (Anderson 2017: 32) ve “1500’lerde imkânsız olan Tanrı’ya inanmamanın olağan hale gelmesi” (Taylor, *Seküler* 32) neticesinde ortaya çıktığını söylemek mümkündür. *Klasik Cemaatler*’in varlığını temin eden Latince’nin kutsiyetini kaybettiği ölçüde halk dillerine dayanan millet olgusunun ortaya çıktığı söylenebilir. Artık her milletin kitabı var olabilmiş ve Montaigne, Dante ve Luther gibi *Yeni Hayat*’ın habercilerinin halk dillerine yönelmeleri, modern ulusun oluşumunun temelini teşkil etmiştir. Bu bağlamda modern insan için *tanınma* artık bir *sorun* haline gelmiş (Taylor, *Çokkültürcülük* 48-49) ve *siyasi gövde* “Tanrı’nın Krallığı”ndan ulusun devletine doğru evrilmiştir.

Öte taraftan modern dönemin eşiğinde siyasi egemenliklerini klasik imparatorlukların işgal ve istilalarından dolayı kaybetmiş olan *küçük/ezilen milletler*den bahsedilebilir. Küçük millet kavramı üzerine çalışmalar yapan Miroslav Hroch (ö. 1932) küçük milletlerin uluslaşma sürecini *milliyetçilik* yerine *milli hareket* kavramıyla açıklayarak bu süreci üç evreye ayırmıştır. İlk evre olan *A Evresi*’nde yerel dil bağlamında bir *akademik ilgiden*; *B Evresi*’nde modern anlamda millet kavramının metinlerde (gazete, dergi) ve tartışmalarda tezahür etmesine olanak sağlayan *yurtseverlik canlanışından*; *C Evresi*’nde ise artık *milli hareketin kitleleşmesinden* bahsedilebilir (Hroch, *Avrupa* 51).

Miroslav Hroch, Orta Avrupa’daki güç mücadelesi arasında ezilen bir Çekyalı olsa da Hans Kohn, Karl W. Detsch ve Ernest Gellner gibi aslında bir Bohemyalıdır (Seibert 1). Milliyetçilik literatürünün önemli yazarlarının Çekya ile Almanya arasında kalan Bohemyalılardan çıkmış olması sorunun ne kadar canlı yaşandığının bir göstergesi olarak hiç de şaşırtıcı değildir. Hroch, milliyetçilik teorileri içinde karşılaştırmalı analizler yapmış, milletin Avrupa odaklı bir fenomen ama küresel bir tasarım olduğunu iddia etmiş, Soğuk Savaş döneminde Batı ve Doğu Avrupa tarihi gelişimi arasındaki

farklılıkları uyumlaştırmış ve millet kavramının Batı dışı toplumlara transferinde ve adaptasyonunda yeni bir bakış tarzı geliştirmiştir. Orta Avrupa'nın küçük milletlerindeki millileşme sürecini gözlemleyerek büyük devletlerin hegemonyasındaki uluslaşma sürecini bir model olarak ortaya koymuştur. Hroch ise kendisini bir model ya da teori ortaya koyan olarak değil her daim karşılaştırmayı merkeze alan biri olarak tanımlamaktadır (Seibert 6).

Bu çalışmada da Çarlık Dönemi'nde Azerbaycan'ın uluslaşma sürecinin ilk evresi, Hroch'un modeli rehber alınarak Mirza Feteli Ahundzade (1812-1878) örneği özelinde incelenmiştir. Bu modelin/kuramın kullanılması hem Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşma sürecinin anlaşılmasına hem de Ahundzade'nin Azerbaycan millî hareketine katkısının kavranmasına hizmet edecektir. Ahundzade'nin *millî harekete* etkisini ele alırken Hroch'tan bahseden bir inceleme bulunmasına rağmen bu çalışma farklı olarak Hroch'un modeli çerçevesinde konuyu ele almaktadır. Öte yandan bu çalışma milliyetçiliğin Ahundzade'nin düşüncesinde merkezi bir problem olmadığını da iddia etmektedir. Çünkü Aydınlanma düşüncesinden etkilenmiş Ahundzade, öncelikle Müslüman toplumunu aydınlatmak için çalışmalar yapmış, özellikle milliyetçiliği hedeflememiştir.

Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşma süreci hakkında çeşitli makale ve kitaplar yazılmıştır. Fakat bu alandaki çalışmalarıyla bilinen Hüseyin Baykara (1975) ve Tadeusz Swietochowski (1988) de dâhil olmak üzere araştırmacılar, uluslaşma sürecini genel milliyetçilik kavramı çerçevesinde incelemişlerdir. Fakat bu çalışmanın amacı Ahundzade'nin uluslaşma sürecindeki rolünü Hroch'un modeli çerçevesinde ele almaktır.

Ahundzade'nin düşünceleri, Hroch'un A Evresi'ne tekabül eden bir şekilde ulusun kurucu unsurunu ve başlangıcını oluşturmaktadır. Millî hareketler'in programlarında millî tutumların belirmesinde dış etkenler (Azerbaycan bağlamında 1905 Devrimi, Birinci Dünya Savaşı) belirleyici olmuştur. Bu anlamda Ahundzade'nin temsil ettiği A evresi'nde egemen millete karşı millî tutumun (politik talep) oluşmasına neden olacak dış etkenler vuku bulmamıştır.

Çalışmada, Ahundzade'nin görüşleri, felsefe ve din arasındaki düşünsel konumu ve *alfabe reformu* çerçevesinde ele alınmıştır. Çarlık Rusya'nın Kafkasya'da siyasi ve askeri hâkimiyeti ele geçirdikten sonra bilhassa Müslümanların İranla ve Farsçayla olan bağını kesmek için Müslüman aydınlara yerel halk dilinde yazmayı teşvik etmesi Müslümanlar arasında

modernleşmeyi başlatmıştır. Bu bağlamda Ahundzade'nin (1812-1878) bizzat Kafkas Valisi Voronotsov'un teşvikiyle ana dilde tiyatro eserleri yazması ve geleneksel değerlere veya hiyerarşik toplumsallığa karşı tavır alması Hrochvari milli hareket sürecini değerlendirirken ele alınması gereken başlangıç noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupa'daki uluslaşma sürecine bakıldığında endüstri toplumuna geçiş, yeni teknolojilerle bilginin yayılımı ve toplumlar arası iletişimin artarak ortak bir dil üzerinden gelişimi aşamaları gözlenmektedir. Dil, uluslaşmanın son ama en önemli evresidir (Schulz 1-3). Oysa küçük milletler söz konusu olduğunda dil, ilk evreyi oluşturmaktadır ve Ahundzade'nin Azerbaycan kimliğinin oluşumundaki önemi burada ortaya çıkmaktadır.

Genel olarak bakıldığında, Ahundzade hakkında İranlı ve Türk araştırmacılar tarafından yapılan araştırmalarda ağırlık konuları farklılaşmaktadır. İranlı araştırmacıların çalışmaları'nda Ahundzade'nin İslam kültürünü modernleştirme çabası gibi meselelerle ilgilenildiği halde Türk araştırmacıların çalışmaları'nda Ahundzade'nin düşünceleri genellikle *milliyetçilik*, *Türkçülük*, *Türk Dünyası* gibi kavramların içine oturtulmaya çalışılmaktadır. Ahundzade'nin fikir dünyasını milliyetçilik üzerinden okumak bir nevi anakronizme düşme tehlikesi barındırmaktadır. Çünkü Ahundzade'nin metinlerini yazdığı dönemde Çarlığa karşı *kolonyal şikâyetler* (*colonial grievances*) yaygınlık kazanmamıştır. Ahundzade genel Türk Dünyası kavramı içerisinde değerlendirilebilir. Ancak Ahundzade'nin bizatihi milliyetçi olduğu iddiası bilimsel, akademik bir çalışma için sorun teşkil edeceği söylenebilir. Bu anlamda Ahundzade için milliyetçi sıfatından ziyade bir “eğitimci/maarifçi” (enlighteners) sıfatını kullanmak daha yerinde olabilir.

Ahundzadeyle ilgili yapılan araştırmalar arasında onu “Türkçü” (milliyetçi) olarak tanımlayanlar olduğu gibi geleneksel değerlere karşı modernist bir aydın olarak tanımlayan çalışmalar da vardır. Ahundzade'nin entelektüel faaliyetlerinin yirminci yüzyılın başında milli burjuvazinin ortaya çıkışıyla politik bir amaçla ortaya çıkan Türkçülük, milliyetçilik sürecine katkı sağladığı söylenebilir. Ahundzade her şeyden evvel milliyetçiliği doğuracak *modernleştirme* sürecini başlatan bir aydın olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte taraftan ana dilde yazdığı metinler kendisinden sonraki kuşak (Hrochvari B ve C evreleri) için ilham kaynağı olmuştur. Ancak bu durumdan dolayı Ahundzade için milliyetçi, Türkçü gibi bizatihi politik çağrışımı, hedefi olan sıfatların kullanılmasının gerekmediğini söylemek mümkündür.

Zira 19. yüzyılın ortalarında Azerbaycan Türkleri'nin (aydınlar kast edilmektedir) politik bilinçlerinin (hedeflerinin) henüz oluşmadığını, *entelektüel masumiyet* çerçevesinde kaldığını söylemek mümkündür. Bu anlamda Ahundzade'nin metninin de *milli bilinç* (politik hedef), Türkçülük alametleri vs. barındır(a)madığı söylenebilir. Ancak Müslüman toplumunu modernleştirme çabası, eserlerini anadilde yazması ve kendisinin anadil projesi, milli hareketin B Evresi'ndeki entelektüeller üzerinde etkili olmuştur. Örneğin Ali Bey Hüseyinzade (1864-1940) *Türk Gazetesi*'ne yazdığı *Mektub-i Mahsus* (1904) adlı makalesinde Ahundzade'nin *Türkler* üzerindeki etkisini önemli olarak değerlendirmiştir (Bayat 303). Bu çalışmada da Ahundzade'nin millet fikri üzerindeki etkisinin hakkı teslim edilmekte ancak bizatihi kendisinin milliyetçi olmadığı iddia edilmektedir.

Miroslav Hroch'un Milli Hareketleri Dönemlendirmesi

Modern dönem, insanlık tarihinde geçmişe kıyasla değişim ve dönüşümün daha radikal yaşandığı; kabullerin ve inançların sarsıldığı bir döneme tekabül etmektedir. Bu dönüşüm sonucunda *teosentrik* anlayışın yerini, insanlı/özneyi merkeze koyan *humanist* anlayış almaktadır. Nihayetinde *siyasi gövde* de değişiklikten nasibini almış ve Tanrı'nın Devleti'nden *devletlerin ulusuna, ulusların devletine* geçilmiştir.

Bu çerçevede ulus bilinci ve ulus oluşumunu (nation-building) açıklayan muhtelif milliyetçilik kuramları ve yaklaşımları mevcuttur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra milliyetçilik hakkında modernist bakış açısına sahip akademik çalışmalarda artış gözükmektedir. Bu çalışmalar İlkçiler, *Modernistler* ve *Etnosembolcüler* olarak tasnif edilmektedir. İlkçilere göre millet kavramı, tarih boyunca belli bir değişime uğramadan devam etmektedir. Modernistlere göre – başlangıç tarihinde hemfikir olmasalar da – millet, sanayileşme, merkezi devletlerin ortaya çıkışı ve sekülerleşme sayesinde modern dönemde ortaya çıkmıştır. Etnosembolcüler ise millet kavramını açıklarken bilhassa *etnik* geçmişe vurgu yapmakta ve *ilkçiler* ve *modernistler* arasında bir *orta yol* bulmaya çalışmaktadır. Lakin *Emperyalist Milliyetçiliğin* (Smith 9) egemen milletler için oluşturduğu millet ve milliyetçilik kavramı, *ezilen milletlerin* uluslaşma sürecini açıklayamamaktadır. Zira Chatterjee (1)'ye göre de “milliyetçilik Batı ve Doğu olmak üzere iki tipe ayrılmaktadır”. Çünkü Batı'daki devletlerin milliyetçilik, milletleşme süreci bir toplumsal dönüşümün sonucunda gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bir *ancient regime* karşıtı mücadele söz konusu olmaktadır. Ancak *ezilen milletler*, milliyetçilik çağında *baskın olmayan etnik grup* konumundadır ve milletleşme sürecini

yaşamak için *ancient regime*le beraber *hâkim millete* karşı da mücadele etmek durumunda kalmışlardır.

Hroch (“National” 283)’a göre 19. yüzyılın başlarında Avrupa’da sadece sekiz millî-devlet mevcutken yirmiden fazla *baskın olmayan etnik grup* bulunmaktaydı. *Baskın olmayan etnik gruplardan* hareketle Hroch, *ezilen milletler* için milliyetçilik yerine *millî hareket* kavramını kullanarak uluslaşma sürecini üç evrede (A, B ve C Evreleri) açıklamaktadır. “A Evresi’ni akademik ilgi dönemi; B Evresi’ni yurtseverlik canlanması dönemi; C Evresi’ni ise millî hareketin kitleselleşmesi” (Hroch, *Avrupa* 51) olarak tasnif etmektedir.

Bu çerçevede çalışmanın konusu olan Çarlık Azerbaycanı’nın uluslaşma süreci de Hroch’un A, B ve C Evreleri bağlamında açıklanabilir. Örneğin Hüseyin Baykara (1904-1984) da Çarlık Azerbaycanı’ndaki uluslaşma sürecini *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi* (1975) adlı eserinde değerlendirirken benzer bir tarihsel izlekle ortaya koymuştur:

Azerbaycan tarihinde, yenileşme hareketinin, önce aydınların fikir dünyasında doğması ve fikirlerin hakiki halk hayatına geçirilişi yani, Batı anlamında Rönesans ve Reformasyon çağları ve ondan sonra bu çağların üstünde kurulan hürriyet ve istiklal mücadelesi devri, bir yüz yıldan çok bir süreyi doldurmuştur. Milletlerin uyanış-Rönesans çağında, o milletin içinden yetişen önder aydın kişilerce, önce mensup olduğu milletin kimliği ve geçmiş zamanlardaki durumu araştırılır ve incelenir ve sonra geri kalmış ve bu geriliği sebebiyle yabancı emperyalist milletin esareti altına düşmüş olan halka, onun kimliği tanıtılır. Böylelikle sömürge halkı olan toplum, öz benliğini öğrenir ve geçmiş zamanlarda atalarının esaret altında yaşamadıklarını ve sözün bütün anlamı ile; öz başına, hür ve özerk yaşadıklarını ve müstakil devletler kurduklarını anlar. İstiklal mücadelesi, böylece milletin şura erişmesi sonucu başlar. (62)

Millet bilincinin zikredilen sekiz millî-devlette içsel bir dönüşümün sonucu ortaya çıkmasından dolayı milliyetçilik kavramıyla açıklanabildiği halde *ezilen milletler*’in gereken şartları kazanmak için milliyetçilik’ten ziyade *millî harekete* ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda belirli bir millet olgusundan bahsedilebilmekle beraber uluslaşmaya götüren süreçlerin farklılık arz ettiği görülmektedir.

Hroch *egemen milletler* ve *küçük milletler*’in milletleşme serüveni arasındaki farklılığı şöyle ifade etmiştir: “Egemen milletlerin bağımsız devletlerinin olması, etnik olarak türdeş yönetici sınıfın olması ve gelişmiş dil ve millî kültürün olması”; buna mukabil “küçük milletlerin kendi yönetici sınıfının

olmaması, gelişmiş dillerinin olmaması ve millî devletlerinin olmaması” (Hroch, “National” 283-284). Bu anlamda Hroch bu farklılığın daha iyi anlaşılabilmesi adına Avrupa’da yaşanan millet inşa sürecini grafikte anlatmaktadır (Bk. Tablo 1).

Tablo 1

Avrupa’da Millet-İnşa Sürecinin Başlangıç Dönemi (1800-1815)

		Batı Avrupa Kuzey Avrupa	Merkezi, Doğu Avrupa
Devleti olan milletler	Monoetnik Devlet	Fransa, Hollanda, Portekiz	
	Çokuluslu İmparatorluklar	Büyük Britanya’da İngilizler İspanya’da Kastilyalılar	Habsburg topraklarında Danimarkalılar, İsveçliler, Ruslar ve Almanlar
	Devletsiz Milli Kültür	İtalyanlar	Almanlar
	Devamlılığı Bastırılmış eski devlet	İskoçlar	Polonyalılar, Macarlar, Norveçliler, Çekler, Hırvatlar
Baskın olmayan etkin Gruplar	Devlet geleneği kesilmiş olanlar	İrlandalılar, Galler, Bretonlar, Katalanlar, Basklar, Flemanlar	Sırlar, Yunanlar, Bulgarlar, Litvanyalılar, Ukraynalılar, Romanyalılar
	Devlet geleneği olmayanlar	Firizyeliler, Korsikalılar, Galiçyalılar (İspanya’da)	Slovaklar, Slovenler, Finnler, Estonyalılar, Belaruslar, Sorblar

Kaynak: (Hroch, “National” 284)

Hroch *egemen millet ve küçük millet* ayrımını yaparken küçük milletlerin milliyetçilik çağında *devletsiz* olduklarına dikkat çekmek istemektedir. Rus Çarlığı sınırları içerisinde kalan Azerbaycan’da da uluslaşma süreci, Ahundzade’nin *halk* (sonra millî dil) dilinde eserler yazmaya başlamasıyla başlamıştır. Ancak uluslaşmanın bu evresinde politik bir hedef oluşmamıştır. Hroch, küçük millet modelini oluştururken özellikle Doğu Avrupa’da başarıya ulaşmış milli hareketleri ele almıştır. Bu anlamda “From Ethnic

Group Toward The Modern Nation: The Chech Case” (2004) adlı makalesinde Çeklerin milletleşme sürecini başarıya ulaştıran bir örnek olarak ele almıştır:

Başarıya ulaştıran, etnik olarak türdeş bir bölgede yaşayan, aynı dili konuşan ve baskıcı *Metternich* rejimi ve Alman kültürünün üstünlüğüne bir tepki olan Çek millî hareketi ne Herderci bir perspektiften ne de milliyetçilikle açıklanabilir. (Hroch, “From” 95)

Benzer şekilde Çarlık Rusya'nın “Ruslaştırma” (Smith 10) siyasetine tepki olarak ortaya çıkan Çarlık Azerbaycanı'nda uluslaşma sürecini ne Herderci perspektiften ne de klasik milliyetçilik kavramıyla açıklamak mümkün olmaktadır. Her ne kadar Ahundzade'de ilerleme karşıtı bir din tasavvuru öne çıksa da yani Ahundzade mazi ile kavgalı bir aydınlanmacı olsa da onun durumunu kendi kendine gerçekleşen bir iç dönüşüm olarak görmek mümkün değildir. Çünkü Ahundzade'nin halk diline eğilmesi, aslında Çarlığın modernleştirme çabası sonucunda mümkün olmuştur. Çarlık Rusya'nın politikaları bir taraftan imparatorluğa eklenen toplumların aralarındaki farklılıkları vurgulayarak halkları ayrı tutmaya çalışmış diğer taraftan da tam da bu ayrılmalar, politik direnç noktaları oluşturarak Rusya'dan bağımsızlık taleplerinin fitilini ateşlemiştir.

Başarıya ulaştıran millî hareketler, başlangıçta kendi kaderini tayin talebinden ziyade “imparatorluklar bünyesinde tatmin edici temsil ve eşit haklar” (Smith 11) talebinde bulunmuşlardır. Dolayısıyla bağımsızlığa giden yolda millî hareketlerin programlarında yer alan talepleri Hrochvari bir bağlamda sırasıyla “ikame, temsil ve kendi kaderini tayin” (Hroch, “National” 288-290) şeklinde sıralamak mümkündür. Bu taleplerin bağımsızlıkla sonuçlanmasında dışsal faktörlerin de etkisi söz konusudur. Bu bağlamda 1905 Devrimi, Ekim Devrimi ve Birinci Dünya Savaşı, Çarlık Azerbaycanı'nda politik bir hedef olarak ulus devletin oluşumunda belirleyici olmuştur. Bu noktada Ahundzade, Çarlık Azerbaycanı için politik bilinci olmayan ama politik olan yolun taşlarını döşeyen aydınlanmacı, ilerlemeci modernist bir düşünür olarak görülebilir.

Ahundzade'nin Din ve Felsefe Arasındaki Konumu

Küçük milletlerin uluslaşma sürecinde “emperyal sisteme entegre olmuş eğitilmiş entelijansiya”nın (Calhoun 105) millî bilincin oluşmasında etkili olduğu söylenebilir. Bu minvalde Ahundzade'nin ilerlemenin önünde engel olarak gördüğü geleneksel toplumsal anlayışla mücadele ederken millî hareketin A evresi'ni tetiklediği ifade edilebilir.

Aslında Ahundzade, Müslümanları modern eğitim-öğretimle tanıştırmak onları *karanlıktan, cehalleten kurtarmak* istemiş ve *cehalet*e neden olan İslam dinini ve din adamlarını *akıl ilkeleri* çerçevesinde eleştiriye tabi tutmuştur. Bu bağlamda Ahundzade, dünya milletlerinin (*Avrupa milletleri*) ilerleme kaydettikleri halde Müslümanların ciddi işlerle meşgul olmadığını düşünmüştür. Bu sebeple Müslümanlara ne zamana kadar gaffet uykusunda kalacağı sorusunu sormuştur. Ancak, dünya halkları ilerleme kaydettikleri halde Müslümanların gaffet uykusundan uyanmaya niyetlerinin olmadığını da belirtmiştir (Ahundzade, *Seçilmiş* 133). Kısacası Ahundzade'nin amacı, batmakta olan gafil Müslümanları kurtarmaya çalışmaktır. Bunun için de bir uyarıcı olarak aydınlanmacı yöntemini seçmiştir. Ahundzade bir aydınlanma filozofu olmasa da eğitim yoluyla halkının aydınlanmasının yolunu göstermeye çalışmıştır.

Ahundzade hakkında yapılmış araştırmalarda kullanılan filozof, milliyetçi gibi sıfatlar uluslaşma sürecinin ve Ahundzade'nin sürece katkısının doğru anlaşılmasını engellemektedir. Hâlbuki Ahundzade ne kurumsal anlamda bir filozof –etkilenmiş olduğu Voltaire gibi Aydınlanma düşünürleri de Batı düşüncesinde filozof olarak zikredilmezler– ne de siyasi hedefleri olan bir milliyetçi olarak kabul edilebilir. Çünkü Ahundzade, Milliyetçiliğin Çarlık Rusyası'nda ortaya çıkışının arifesinde hem kültürünü (millet) hem de devletini modern çağ öncesinde kaybetmiş *baskın olmayan etnik bir grubun* temsilcisi konumundadır. Ahundzade'nin metinlerinde özbilinç arayışının *ulusal duygudan* müteşekkil bir milliyetçilikten ziyade *kurtuluş* için Batı değerlerine bir *hayranlık* ve *güven* olduğu görülmektedir. Kurtulma'nın yolunu ise yerleşik din anlayışının eleştirilmesi ve reformunda görmüştür. Ahundzade (*Seçilmiş* 31, 32)'ye göre Voltaire'in eserlerinde Hristiyanlığa saldırması neticesinde Avrupada birey, ifade özgürlüğünü kazanmıştır. Dolayısıyla Ahundzade'ye göre Müslümanların *ilerlemeleri* için de İslam'ın ve din adamlarının *cesaretle* eleştirilmesi gerekmektedir. Müslüman bireyi özgür kılacak olan bu din eleştirisidir.

Ahundzade, ilerlemenin gerekliliğini savunan bir Aydınlanma mütefekkiri olmadan evvel klasik Aydınlanma düşünürlerinin çoğu gibi ailesi tarafından din adamı olmak için dini eğitime yönlendirilmiştir. Bu bağlamda Ahundzade'nin din eğitimi görmek için gittiği Gence'de (1832) Mirza Şafi Vazeh (1794-1852)'le tanışması ve aralarında geçen etkileyici diyalog din adamlarına yönelik yaklaşımının değişmesinde belirleyici olmuştur (Ahundzade, *Eserleri III* 2015-220).

Ahundzade bu diyalog sayesinde *gafler* uykusundan uyandığını düşünmüş ve din adamı olmak yerine modern bir eğitim için Rusça öğrenmeye başlamıştır. Böylece Rusça üzerinden modern Batı düşüncesiyle ilk temasını kurmuştur. Ancak Ahundzade'nin özellikle Fransız Aydınlanmacılarının düşüncesine karşı ilgisi, Tiflis Valiliği'nde göreve başladıktan (1834) sonra başta *Dekabrist* hareketinin Kafkasya'ya sürülmüş üyeleri, Tiflis'de *Gürcü, Ermeni ve Rus* aydınlardan oluşan entelektüel, kozmopolit bir çevreyle tanışması sayesinde başlamıştır (Rüstemli 166).

Ahundzade, geleneksel İslam düşünürlerinde olmayan aydınlanmacı bir cesaretle, açık şekilde Müslüman halkın ilerlemesinin karşısında engel gördüğü din anlayışı ile mücadele etmiş ve elde edilecek başarının alfabe reformu için de emsal teşkil edeceğine inanmıştır. Zira Ahundzade, Müslüman toplumların medenileşebilmesi için Batı düşüncesinde insanın belirlenim ilkelerinden biri olarak kabul edilen (Kant 316) *ilerleme* fikrinin *hikmetine* iman etmiştir. Bu itibarla Müslümanların düşüncelerinde “bilim ve dinin ayrılması” (Hüseynov 186) sayesinde ilerlemeye muvaffak olacaklarını iddia etmiştir.

Ahundzade'nin din ve felsefe arasındaki konumu, esasen *Kemalüddeve Mektupları* (1865) adlı eserlerinde şekillenmiş ve eseri yazma nedenini otobiyografisinde şöyle ifade etmiştir:

Alfabe reformunun yapılabilmesi için reformun önündeki temel engel olan İslam dini ve fanatizmdir. İslam dininin temelini sarsmak ve fanatizmi ortadan kaldırarak İslam dinini Protestanlıkla tanıştırmak için bu eseri yazdım. Bu eser bugüne kadar İslam dini hakkında Müslüman filozoflarının cesaretsizliklerinden dolayı yazamadıkları konulara aydınlık getirmiştir. (Ahundzade, *Eserleri III* 219, 220)

Başka bir yerde eseri yazma nedenini şöyle tekrarlamıştır:

Bu eseri yazmaktaki amacım yalnızca halkımın medenileştirilmesine hizmet değildir. Aynı zamanda fikir sahiplerimizin, filozoflarımızın, ilim adamlarımızın 1287 yıldır esarete ve zindanda olan fikrini azat ederek insanları körlükten kurtarmak istiyorum. (Ahundzade, *Eserleri III* 252)

Ahundzade, Müslüman filozofların *cesaretsizliğinden* dolayı düştüğü *ergin olmama* durumundan aydınlanarak kurtulacağına inanmış ve görüşlerini bu ilkeler ışığında oluşturmuştur. Bu itibarla eserinin gelecekte Müslüman toplumunu *mutlak yetkinliğe* (Cevizci 185) kavuşturacağına inanmıştır.

Ahundzade, Müslüman toplumunda hâkim olan teist varlık anlayışını eleştirmiş ve kimi zaman Voltaire gibi deist kimi zaman da d'Holbach gibi materyalist düşüncelere savrulmuştur. Bu anlamda *Mektuplar*'da varlık sorununu ele almış; varlığın bir nedene ihtiyacının olup olmadığı sorusunu tartışmış ve din adamlarını ve naturalist filozofları karşılaştırarak şu sonucu elde etmiştir. Şeriatçılara göre mümkün ve vacip, olmakla ikiye ayrılan varlığın bir nedene (Tanrı) ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaç ise Tanrı'nın zatıdır. Naturalistlere göre varlığın bir nedene dayandırılması sonsuz bir nedensellik gerektirecektir. Bu ise aklın ilkelerine aykırıdır (Ahundzade, *Seçilmiş* 170, 71, 73). Ahundzade varlığın açıklanmasında dine de naturalistlere de uzak kalmıştır.

Bu bağlamda Ahundzade'nin varlık hakkındaki görüşünün materyalist bağlama oturduğu söylenebilir. Zira Fransız Aydınlanması'nın *materyalist* düşünürlerinden d'Holbach'ın *materyalizmin İncili* olarak da bilinen *Doğa Sistemi* (1770) adlı eseri incelendiğinde iki düşünürün varlık hakkındaki önermelerinin benzeştiği görülmektedir. d'Holbach da varlığın bir dış sebebe (Tanrı) ihtiyacının olup olmadığını şöyle ele almıştır:

Eğer doğayı önyargılardan etkilenmeden incelemiş olsalardı, maddenin kendi az enerjisiyle hareket ettiğine ve onu harekete geçirmek için herhangi başka bir harici itici güce ihtiyaç duymadığına çok daha önce ikna olurlardı. (D'Holbach 1016)

Ahundzade'nin varlığa yönelik *materyalist* bir değerlendirmeyi benimsemesi fikri Müslümanların ilerleme için Tanrı'ya ihtiyaç duymaması gerektiği şeklinde anlaşılmaya müsaittir. Ancak eserin sonunda Ahundzade, sistematik olarak bir materyalist veya ateist olmadığını, amacının sadece dinde reform yapılması olduğunu şöyle açıklamıştır:

Yazar halkın ateist, dinsiz ve imansız olmasını istememektedir. Yazarın amacı İslam dininin zamanın şartlarından ötürü protestanizme ihtiyaç duyduğunu göstermektir. Öyle kâmil bir protestanizm ki ilerleme ve uygarlık şartlarına uygun olsun. Özgürlük ve hukukla bağdaşsın ve doğu hükümdarlarının despotizmini hafifleterek erkek-kadın bütün İslam tayfasının cehaletten kurtulmasını vacip etsin. (Ahundzade, *Seçilmiş* 175)

Swietochowski (1932-2017) *Çarlık Azerbaycanı*'nda gelişen uluslaşmayı ele aldığı *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920* (1985) adlı eserinde Ahundzade'nin temel görüşlerinin yer aldığı *Mektuplar*

eserinde *Akıl Çağı* döneminin filozoflarını hatırlatan biçimde *rasyonalist* ve *aydınlanmacı* bir toplum eleştirisi yaptığını (Swietochowski 43) belirtmiştir.

Bu itibarla Ahundzade'nin özellikle fikirlerinin hem İran'da hem Osmanlı'da kabul edilebilmesi için amacının Müslümanların toptan dinden koparılması olmadığını belirtme gereği hissettiği söylenebilir. Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Ahundzade'nin iddia edildiği gibi topyekun bir *materyalist*, *ateist* olmaktan ziyade dinî otorite karşısında *pragmatik* bir pozisyon benimsediği görülmektedir. Fakat Ahundzade, bizzat dinin kendisini ilerlemenin karşısında temel engel olarak belirlediği için düşünsel konumunu gerekçelendirirken *deist* ve *materyalist* görüşler arasında gidip gelmiştir.

Ahundzade, *Mektuplar*'da Müslümanların ilerlemesi için ne tür bir ahlak anlayışı benimsemeleri gerektiği sorusunu da ele almıştır. Bu bağlamda *itikad*, *ibadet* ve *ahlak*'tan ibaret olan İslam ahlak anlayışında ilk iki amelin Müslümanı Tanrı'nın rahmetine layık *güzel ahlak*'a hazırladığını belirtmiştir. Ancak ona göre Müslümanların ilerlemesi için bilimler sayesinde Avrupa ve Amerika'da ortaya çıkan seküler güzel ahlaka erişmenin yollarını bulması gerekmektedir. Çünkü bilim ve marifet öğrenmek insan ahlakının saflaşmasına da katkı sağlamıştır (Ahundzade, *Eserleri II* 147; *Seçilmiş* 170, 171).

Bu bağlamda Ahundzade'nin düşünsel olarak etkilendiği kaynağı belirlemek adına tekrar Fransız Aydınlanmasına ve bilhassa d'Holbach'ın görüşlerine yer verilebilir. d'Holbach da bir aydınlanma düşünürü olarak ahlak konusunu ele almış ve “doğanın insana aklını kullanarak aydınlanmasını, gerçeğin peşinden gitmesini söylediği halde dinin akli yozlaştırdığını” (d'Holbach 1019) belirterek *dinsel ahlakı* yermiştir. Böylelikle Ahundzade'nin -bilhassa Fransız Aydınlanmasından etkilenmekle- Müslüman toplumu için bir tür *sekülerizm* çabası içinde olduğu görülmektedir.

Bu bağlamda Ahundzade'nin din ve felsefe arasındaki konumunun ağırlıklı olarak aydınlanma etkisinde şekillendiği ve geriliğin temel sebebini kurumsal olarak din ve din adamlarında gördüğü söylenebilir. Din yüzünden Müslümanlar uygarlıktan habersiz ve özgürlükten mahrum kalmaktadır. Dolayısıyla Ahundzade akıl ve hikmet (felsefe) esasında inşa edilmeyen itikadın yaşamayacağını düşünmüştür. Bu sebeple de İslam dininin yaşamasını akla, mantığa -İngiliz, Amerika ve diğer Avrupa halkları gibi- tâbi olmasına bağlamıştır (Ahundzade, *Seçilmiş* 103).

Alfabe Reformu ve Uluslaşmaya Etkisi

Ahundzade *Mektuplar* eserinin ikinci mektubuna şöyle başlamaktadır:

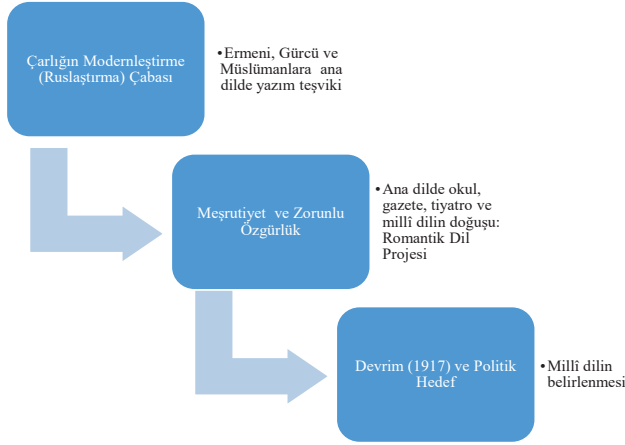
İranlılar çoğunlukla cahildirler. Kullandıkları alfabe barbarlık döneminden kalmıştır. Bu sebeple İranlılar arasında belki de bin kişiden biri okumayı beceremiyor. Öyle bir çare bul ki, İranlılar okumayı halletsinler. Yani insanlar zorlanmadan ana dillerinde okuyup yazabilsinler. (Ahundzade, *Seçilmiş* 66)

Halk diline dayanan modern dillerin ortaya çıkması, Avrupa'da kilise dilinin *yapaylığının* eleştirilmesiyle başlamış ve *saf, köklü* diller arayışında olan milliyetçi döneme kadar devam etmiştir. Bu bağlamda Ahundzade'nin alfabe reformunun amacı *konuşma, ifade etme ve anlama* sorunlarını ortadan kaldırarak bilimlerin ve sanatların gelişmesine muvaffak olmaktadır. Bu minvalde Ahundzade'nin 1857'de yazdığı Alfabe Risalesi'nin üç aşamadan geçtiği söylenebilir. Birinci ve ikinci aşamada okuma-yazma sorununun giderilebilmesi için alfabede *sadeleştirme* istemiştir. Ancak *alfabe reformu* tasarısı umutla gittiği Tahran ve İstanbul'da kabul görmemiştir. Bu nedenle Ahundzade daha radikal bir tutum benimseyerek alfabenin değiştirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Ahundzade, *Eserleri III* 18-20). Mehrdad Kia (429)'ya göre “Ahundzade'nin *alfabe reformunun* arkasındaki temel ilke okuryazarlığın artırılması; modern yaygın eğitime giriş olmuştur. Alfabe reformunu savunurken Müslüman toplumların ilerlemesinde temel engel olarak gördüğü İslam'a da dolaylı olarak saldırmıştır”.

Ahundzade'nin kendisi ise *alfabe reformu* üzerinde durmasının nedenini bütün dünya halklarının bilimde, sanayide ilerlemesine bağlamıştır. Hatta kendi eski yazılarını bırakıp medeniyet dairesine dâhil olan Japonları gördüğü zaman sadece *talim ve terbiye* işlevi olan alfabenin zorluğu yüzünden Müslümanların geri kalmasına dayanmadığını ifade etmiştir (Ahundzade, *Eserleri III* 173). Bu bağlamda Ahundzade'nin Müslümanların alfabe yoluyla modernleşmesini amaçladığını söylemek mümkündür.

Öte yandan Çarlık Azerbaycanı hakkında ve bilhassa Ahundzade'nin düşünceleri ve dil projesi üzerine yapılmış araştırmalar arasında Ahundzade'nin uluslaşma sürecine etkisinin anlaşılmasını zora sokacak değerlendirmeler görülmektedir. Hâlbuki Aydınlanma'nın ilerleme ülküsünden etkilenen Ahundzade'nin hedefi, İslam dininin, Protestanlığın başlattığı reform hareketine benzer bir dönüşüm geçirmesi ve Müslüman İranlıların *hurafelerinden* kurtularak *ilerleme* aşamasına geçebilmesi olmuştur. Bu noktada “Ahundzade'nin metinlerinde özellikle *alfabe reformununun* altında bir milliyet düşüncesi aramak mümkün mü?” sorusu akla gelmektedir. Bu bağlamda Ahundzade'nin eğitim ve öğretimin modern ilkeler çerçevesinde oluşturulmasını talep ederken halka “geleneklerini

tantıyıp sevdiiren bir eğitim” (Kedourie 75) veren milliyetçi bir düşünceden hareket etmediği söylenebilir. Öte yandan Çarlık Azerbaycanı'nda millî hareket süresince dil problemi her evrede farklı bir amaç doğrultusunda yorumlanmış veya yorumlanmak zorunda kalınmıştır (Bk. Şekil 1).

Şekil 1. Ana Dilin Gelişimi

Ahundzade, alfabe reformunun nedenini ve getireceği kolaylığı şöyle ele almıştır: *Birincisi*: Müslüman alfabesinde harfler birbirine benzediğinden ayırt edilmesi zorlaşıyor. Harfler arasındaki farklılık sadece noktalarla belirlenmiştir. Ancak bazen noktalar koyulmadığı zaman yeni okumaya başlayanlar için zorluk oluşturuyor. İkincisi: Öte yandan nahivcilerin ıstılahında hareke (i‘râb) olarak adlandırılan sesli harflerin sözlerin terkiibinde yazılmaması da yeni okumaya başlayanlar için zorluk oluşturmaktadır. Üçüncüsü: Günlük konuşmada kullanılan ve alfabede bulunmayan harfler. Dolayısıyla okuyucunun öğrenmenin ilk aşamalarında yanlış yapmasına neden olmaktadır. *Dördüncüsü*: Hülasa biz Müslümanlar okumayı harfler sayesinde okumaktan ziyade alışkanlığa ve kelimelerin görünüşü esasına dayalı olarak okuyoruz (Ahundzade, *Eserleri III* 16).

Ahundzade *alfabe reformuna* inanmış ve önem vermiş ve reforma tabi tutulmuş yeni alfabe sayesinde Müslümanların *kendi dillerinde* okuyup yazma imkânı elde edeceğini iddia etmiştir. Alfabe reformunun başarıya ulaşması için mevcut Müslüman devletler tarafından ekonomik ve politik olarak desteklenmesi gerektiği düşüncesinde olmuş; bu anlamda Osmanlı'ya ve İran'a müracaat etmiştir. Bu açıdan bakıldığında Ahundzade, Azerbaycan özelinde bir millî bilinç hedefi gütmüş değildir. Zira kendisi bu süreci bir

yenilenme olarak adlandırmıştır. Yenilenme açısından alfabede reform, Ahundzade için önemli bir *sorun* olmuştur. Ona göre “İslam halklarının alfabetesini değiştirmenin amacı, bilimler ve sanatların öğrenilmesini kolaylaştırmaktır” (Ahundzade, *Eserleri III* 170).

“Avrupa bilimlerini Müslüman halka seçilmiş insanlar ulaştırmalı ve eğer seçilmişler bilim ve sanatları Fransız veya İngiliz dillerinde halka ulaştırmaya kalksalar başarılı olamayacaklardır. Yeni alfabe tertip edilmeli ve yeni alfabe tertip edilirken sadeleştirilmesine önem verilmeli ki onu öğrenmek için iki-üç haftadan artık zaman gerekmesin” (Ahundzade, *Eserleri III* 170-172). Buradan anlaşılacağı gibi Ahundzade'nin anadilde yazmayı teşvik etmesinin nedeni Müslüman halklarının Avrupa bilim ve sanatlarını elitler aracılığıyla öğrenmesini kolaylaştırmak olmuştur. Alfabe reformunun gerçekleştiği takdirde Müslümanların ekonomik, bilimsel vb. alanlarda ilerlemesinin kolaylaşacağını iddia etmiştir.

Ahundzade, din adamlarının reforma mani olmamaları için onların pragmatik bağlamda ikna edilmesi gerektiğini de ifade etmiş ve “halkın okuduğunu anlama becerisinin artacağından dolayı dinî hakikatleri de anlayacağına dolayısıyla ruhanilerin halkın cahilliğinin giderilmesine mani olmayacağına inandığını” (Ahundzade, *Eserleri II* 18) belirtmiştir.

Ahundzade'ye göre insanın düşünmesi, varlığını sürdürebilmesi açısından önem arz etmektedir: “Okumuşların sayısının yeteri kadar olduğu ülkelerde tefekkür edenlerin sayısı da yeteri kadar olmaktadır. Tefekkür edenlerin olduğu ülkede ise hayatın bütün alanlarında halk terakki edebilir, zira her şeyin temeli bilim/bilgidir ve bilginin elde edilmesi ise alfabenin kolay olup olmadığına bağlıdır” (Ahundzade, *Eserleri II* 249). Bu anlamda tartışmalı da olsa Ahundzade, yaygın eğitimi bilimsel gelişme açısından zorunlu görmektedir.

Böylece Ahundzade'nin Azerbaycan'da dil üzerinden *modernleşirmeyi* gerçekleştirmeye çalıştığı söylenebilir. Aydınlanma'nın ilerleme kavramına iman etmiş Ahundzade'ye göre dinin; dolayısıyla Arap alfabetesinin kendi halkı için geçerliliği kalmamıştır. Cehaletin nedeni olarak nitelediği Arap alfabetesi ile aslında artık kanıtlanma ihtimali olmayan dinî gerçekliğin İran/Azerbaycan halkının hayatına yön vermemesi gerektiği tezini savunmuştur. “Araplar bizim (İran) bin yıllık saltanatımızı yıktılar, bugüne kadar abat etmek mümkün olmamıştır. Diğer taraftan boynumuza öyle bir yazı da bağladılar ki onun yüzünden umumun cehaletten kurtulması imkânsız hale gelmiştir” (Ahundzade, *Seçilmiş* 161).

Modern öncesi dönemde Avrupa'da Latince *kutsal bir homojenlik* ve buna mukabil evren tasavvuru oluşturmuştur. Ancak Aydınlanma'nın *kamusal filozofları* için kilise ve Latince *gericilik* anlamına gelmekteydi. Bu çerçevede yerel/millî dillerin ehemmiyeti artmıştır. Ahundzade de reformist aydınlanmacı projeyi harfiyen takip etmektedir. Halk diline bu kadar vurgu yaparak da esaret öncesi/İslam öncesi çağlara atıf yapmaktadır. Ahundzade'ye göre Arap alfabesi esaretin sembolüydü ve halk diline dönüşün bir direnç noktasıydı. Küçük millet milliyetçiliğinin B ve C Evreleri'ndeki politik bilinci yaratan da bu tür kültürel/akademik direnç noktaları olmuştur.

Böylelikle Ahundzade'nin amacının ne sistematik materyalist felsefe ortaya koymak ne de bir millî bilinç (siyasi hedef) gütmek olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü B ve C evreleri'nde gelişen millî/siyasi bilinç/hedef bağlamında anlaşıldığı gibi ekonomik ve politik şartlar oluşmadan millî bilincin oluşmasına yönelik (gazete makaleleri, kitaplar, şiirler gibi) metinler ortaya çıkamamaktadır. Bu anlamda Ahundzade de bir reformist olarak değerlendirilebilmektedir. *Millî dil* kavramı doğrudan *millî bilinç* (siyasi hedef) çağrışımı yapmaktadır. Hâlbuki henüz milli bir bilinci oluşmamış Ahundzade, Müslümanların ilerlemelerini sağlayacak Avrupa bilimlerini öğrenmek için *yapay* Arap alfabesinin engel teşkil ettiğini belirtmektedir. Daha ziyade pratik nedenlerle alfabenin reforma tabi tutulması veya halk dillerinin kullanılması gerektiğini iddia etmektedir. Çünkü Ahundzade'ye göre Arap alfabesi basit *talim ve terbiye*'den başka dini bir özelliğe sahip bulunmamakta ve bilimin, sanatın gelişmesine özellikle engel teşkil etmektedir.

Bu bağlamda Çarlık Azerbaycanı'nda dile modern kavramları dâhil ederek modernleşme sürecini başlatan Ahundzade, benimsediği bu görüşü şöyle ele almıştır:

Mektuplar'ın yazarı Avrupa filozoflarının düşüncesindedir. Yani liberal ve ilerlemeci meslek sahiplerindedir. Amacı milletin bütün sınıfları arasında bilim ve sanatların gelişmesidir. Bu anlamda birkaç yol denenmiştir. Alfabe'nin değiştirilmesi girişimi de bu kabildendir. O milletin kalbinde namus, vatanperverlik, adalet ve beraberlik tohumu ekmek ve milletin kurtulmasını istemektedir. Ancak bu amaç, insanların gören gözünü kör eden, ilerlemenin önündeki temel engel olan dinin itikat esasları mahvedilmedikçe gerçekleşemez. (Ahundzade, *Seçilmiş* 160)

Ahundzade bir anlamda geleneksel dinlerin insanları *yeminle* kendisine bağlı kıldığını ve din dilinin (Arap alfabesinin) de bu görevi (talim, terbiye) icra ederek Müslümanlara engel teşkil ettiği savından hareket etmektedir.

Bu anlamda *zorunluluk* ilkesine dayanan İslam dininin Hristiyanlık benzeri reforma tabi tutularak (Ahundzade, *Eserleri III* 220) yeni bir hüviyet kazanması gerektiği fikrini savunmuştur. Buna benzer modernleşme süreçleri Osmanlı'da ve Rusya'da da yaşanmıştır. Rus Bilimler Akademisi, 1802'de Kilise Slavcası üzerinde zafer kazandığını göstermek için resmi bir gramer yayımlamıştır (Anderson 89). Bu çerçevede dildeki reform ve değişiklik, *geleneksel cemaatten* modern cemaate (millet) ilk adım olarak değerlendirilebilir. Yani reforma tabi tutulmuş dilin, Ahundzade için *homosentrik*, rasyonalist bilginin kaynağı olmakla varlığın, değer ve politığın belirleyicisi olan *teosentrik* bilgi kaynağından *kurtulmak* anlamına geldiği söylenebilir.

Bu bağlamda *alfabe reformu*, Müslüman âleminde bir ilk olarak kabul edilebilir ve temel özelliği bir aydınlanmacı yazarın dindaşlarını *cehale'ten kurtarma* girişimidir. Ancak Ahundzade'de dilden mülhem milli/siyasi bir hedef olmadığı söylenebilir. Zira Azerbaycan'da 1905 Devrimi'ne kadar milliyetçi bir akım ortaya çıkamamıştır. Ahundzade'nin Müslümanları Batı değerleriyle bütünleştirmek (Bennigsen ve Lemerrier-Quellejay 15, 16) ve karanlıktan kurtarmak istediği söylenebilir. Dolayısıyla Ahundzade İslam medeniyetinin çökmekte olduğunu düşünmüş ve kurtuluşu Batı'nın değerlerinde görmüştür. Bu sebeple de Batının taklidini yapmıştır (Alstadt 276). Bu anlamda Ahundzade'nin Azerbaycan bağlamında politik bir hedefi olmamıştır. Fakat Azerbeycan milliyetçiliği açısından politik olan da Ahundzade ile birlikte vücut bulmuştur.

Sonuç

Ahundzade'nin Azerbaycan milliyetçiliğinde önemli bir rol üstlendiği tartışılmazdır. Ancak bu rol Ahundzade'nin bizatihi milliyetçi ideolojiyi benimsediği anlamını taşımamaktadır. Ahundzade'nin görüşlerinde bir milliyet bilinci oluşmadığı gibi eleştiriye tabi tuttuğu dini anlayış karşısına aslında modern felsefi bir sistem de koyamamıştır. Bir maarifçi olarak özellikle alfabenin halk tarafından anlaşılmasından dolayı Arap Alfabesinin ve dinî değerlerin halkın ilerlemesine engel teşkil ettiğini düşünmektedir. Bu nedenle halk dilini yazı dili olarak da öne çıkarmanın önemine inanmıştır. Dilin ve alfabenin yerelleşmesi Hrochvari B Evresi'nde millî bilincin oluşmasına hizmet etmiştir. Ahundzade ile beraber Çarlık Azerbaycanı'nın modernleşmesi başlamış ve *vatan*, *patriotizm*, *millet* gibi millî bilincin oluşmasına temel teşkil edecek kavramların modern anlamları Azerbaycan dilinin zihinsel düzlemine kazandırılmıştır.

Dolayısıyla bu çalışmada Ahundzade'nin milli hareket ve uluslaşma süreci bağlamında değerlendirilmesinin mümkün olduğu, ancak Ahundzade'nin milliyetçi olmaktan ziyade evrenselci/aydınlanmacı düşüncenin temsilcisi olduğu sonucuna varılmıştır. Bu nedenle Ahundzade Müslümanlıktan dolayı geri kalmış halkını öncelikli olarak Türkleştirmeye değil daha ziyade gelişmiş bir modern insan olarak yapılandırmaya çalışmıştır. Fakat Ahundzade'nin modernleştirme çabaları bir sonraki evrede milliyetçi düşünceleri besleyen en önemli damar olmuştur.

Hrochvari B evresi'nde Aydınlanma'nın ilkelerinden -Çarlık Azerbaycan'ı özelinde Ahundzade'nin düşüncelerinden- etkilenen olan romantik aydınlar, şairler 1905 Devrimi ve aynı dönemdeki Ermeni-Müslüman çatışmasının etkisiyle modern insana özgü *Ben*'i artık *Biz*' olarak yorumlamaya başlayacaklardır. Aydınlanmacı bir maarifçi olarak Ahundzade'nin Çarlık Rusya'sı karşısında bir *Biz* kaygısı olmasa da onun düşüncelerin etkisi ikinci dönemde kimlik kurucu rolü üstlenmiştir. Bu nedenle bu çalışma Hroch'un küçük milletler tezi bağlamında Ahundzade'nin uluslaşma sürecindeki yerinin, rolünün, etkisinin doğru, anlaşılabilir, açıklanabilir bir çerçeveye oturtulmasını sağlamaya çalışmıştır.

Açıklamalar

- 1 Çalışma boyunca “ulus” ve “millet” kavramları literatürdeki farklılığa rağmen eş anlamlı olarak kullanılacaktır.
- 2 Ayrıntılı Bilgi için bk. Charles Taylor. “Tanınma Politikası.” *Çokkültürcülük*, Haz. Amy Gutmann, Çev. Yurdanur Salman, YKY, 2014, ss. 46-94.
- 3 Ayrıntılı bilgi için bk. Ulrike v. Hirschhausen. “Rezension zu: Hroch, Miroslav: Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich.” Göttingen. 2005, ISBN 3-525-36801-1, H-Soz-Kult, 04.01.2007, www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-8174.
- 4 Ahundzade'nin ismi muhtelif çalışmalarda Mirza, Mirze, Fethali, Feteli gibi kullanılmaktadır. Ancak bu makalede Mirza Feteli Ahundzade olarak kullanılacaktır.
- 5 Aydın Balayev, Azerbaycan ulusal bilinci üzerine yazmış olduğu makalesinde Hroch'tan bahsetmiştir. Ancak uluslaşma sürecini Hroch'un yöntemiyle ele almamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Balayev, Aydın. “20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Türklerinde Ulusal Kimlik ve İdeolojinin Oluşumu.” *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*, Çev. Vügar İmanbeyli, Haz. Sevinç Alkan Özcan ve Vügar İmanbeyli, Küre Yayınları, 2014, ss. 53-97.
- 6 Örnek olarak; Kia (1995) ve Uca, Alaattin. “Mirza Feteli Ahundzade'nin

Türk Dünyası'na Hizmetleri.” *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 17, 2001, ss. 365-381.'e bakılabilir.

- 7 *Kolonyal şikayet*in vuku bulmasını mevcut egemen milletin, rejimin kimlik bunalımına girmesi olarak da nitelendirebiliriz. Bu anlamda Ahundzade'nin Çarlığa karşı *kolonyal* şikayetten ziyade sempati duyduğunu ve milli meselelere karşı nötr, tarafsız olduğunu söylemek mümkündür. Bu konu için ayrıntılı bk. Hroch, Miroslav (2004).
- 8 Örneğin Khalid Adeeb “What Jadidism Was, and What it Wasn't: The Historiographical Adventures of a Term” makalesinde “Ceditçilerle” “Eğitimcileri” karşılaştırarak ikincilerin de modern entelektüel olmakla beraber milliyetçi olmadıklarını ileri sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bk. Khalid Adeeb. “What Jadidism Was, and What it Wasn't: The Historiographical Adventures of a Term.” *Central Eurasian Studies Review*, vol. 5, no. 2, 2006, ss. 3-7.
- 9 Bununla ilgili çalışma için bk. Alaattin Uca. “Mirza Feteli Ahundzade'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri.” *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 17, 2001, ss. 365-381; öte taraftan Ziya Gökalp *Türkçülüğün Esasları*'nda Ahundzade'den bir yerde bahsetmiş ve Türkçü sıfatını kullanmıştır. Ancak etraflı açıklama vermediğinden ne demek istediği hakkında yorum yapmak güçleşiyor. Örneğin Yusuf Akçura *Türkçülüğün Tarihi* adlı eserinde Ahundzade bahsinde eserlerini okuyamadığını belirtmiştir. Bu nedenle Gökalp'ın bu yorumu yaparken Rusya Türkleri üzerine ve Ahundzade'yle ilgili ciddi bir bilgi birikimine sahip olup olmadığını bilmiyoruz. Ayrıntılı bilgi için bk. Ziya Gökalp. *Türkçülüğün Esasları*. Varlık Yayınları, 1968, ss. 5-15; Yusuf Akçura. *Türkçülük*. Türk Kültür Yayınları, 1978, ss. 65-68; öte yandan Ahundzade dine, dinî değerlere karşı olarak İslam'a karşı açıktan bir cephe almıştır. Oysa Türkçülük, bir modern ideoloji olarak oluşurken İslamcılık veya dinle ile arasına Ahundzade'de olduğu gibi keskin ayrımlar da koymamıştır. Ayrıntılı bk. Süleyman Seyfi Öğün. *Türk Politik Kültürü*. Alfa Yayınları, 2000, ss. 293-301. Bu nedenle Ahundzade, milliyetçi olmaktan ziyade aydınlanmacı bir maarifçidir.
- 10 Bununla ilgili olarak bir çalışma için bk. Kia (1995).
- 11 İran-Rus savaşından sonra Azerbaycan ikiye ayrılmış ve Azerbaycan'ın kuzey kısmı Çarlık Rusya'nın idaresi altında girmiştir. Bu anlamda 1828 Türkmənçay antlaşmasından sonra Azerbaycan'da ekonomik, idari, politik vs. bağlamda gelişen değişikliklerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Swietochowski (1988); Mahmud İsmayilov (Ed.). *Azerbaycan Tarihi*. 4. cilt. Elm Yay., 2007.
- 12 Hüseyinzade'nin Ahundzade hakkındaki görüşleri için bk. Ali Haydar Bayat (303-305); Hüseyinzade'nin Ahundzade'yle ilgili görüşleri için ayrıca bk. B. A. Hüseyinzade. *Seçilmiş Eserleri*. Haz. O. Bayramlı & A. Turan. Doğu Batı Yay. 2007, s. 191, 192.

- 13 İlkçi Kuram için bk. Özkırımlı, Umut. *Milliyetçilik Kuramları*. Doğu Batı Yay, 2015, ss. 79-102. Etnosembolcü Kuram için bk. Smith, Anthony. *Ulusların Etnik Kökeni*. Dost Yay, 2002; Smith, Anthony D. “The Myth of ‘modern nation’ and myth of nations”. *Ethnic and Racial Studies*, vol. 11, no. 1, 1988, ss. 1-26; Smith, Anthony D. *National Identity*. Penguin Press, 1991; Özkırımlı, Umut (Ed.). *Milliyetçilik Kuramları*. Doğu Batı Yay, 2015, ss. 208-237; Anthony, D. Smith. “Review Article: Ethnic Persistence and National Transformation.” *British Journal of Sociology*, vol. XXXV, no. 3, 1984; Vs. Modernist Kuram için bk. Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. Blackwell Publishers, 1983; Gellner, Ernest (2009). *Milliyetçiliğe Bakmak*. İletişim Yayınları, 2009; Gellner, Ernst (1999). “The Coming of Nationalism and Its Interpretation: The Myth of Nation and Class.” *Mapping the Nation*, der. Gopal Balakrishnan, Verso, 1999, ss. 98-146; Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler*. Metis Yayınları, 2015; Hobsbawm, E. J. *Nations and Nationalism Since 1870*. Cambridge University Press, 1992.
- 14 Ayrıntılı bilgi için bk. Özkırımlı, Umut (2008). *Milliyetçilik Kuramları*. Doğu Batı Yay, 2008, ss. 29-81, 81-94; 105-108, 208-211; Calhoun, Craig. *Milliyetçilik*. Çev. Bilgen Sütçüoğlu. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay, 2009, ss. 13-17.
- 15 Orjinalde Miroslav Hroch Galicians (in Spain) şeklinde kullanmıştır. Ayrıntılı bk. Hroch (1995).
- 16 Hüseyin Baykara Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşma sürecine yönelik yazdığı *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi* (1975) adlı eserinde Ahundzade'nin filozof olmasından bahsetmiştir: “Mirza Feteli'nin “Kemalüt-dövlə Cemalütdövlə mektupları”, “Mollayı Rumi (Mevlana Celalettin rumi) ve onun eserleri hakkında”, Filozof Yuma cevap” ve başka bu gibi derin felsefi ve siyasi yazıları şimdi bile İslam Şarkında Aktüelitesi kaybolmıyan yazılardır”. Baykara aynı zamanda Mirza Kazımbey için de “Türk dilinin (Tatar) yaratılması fikrini teklif etmesinden ötürü onu ilk Türk milliyetçisi olarak kabul etmiştir”. Bk. Baykara, Hüseyin (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi*. Azerbaycan Halk Yay, 1975, s. 67, 62.
- 17 “Alman ve İngiliz Aydınlanması'ndaki birkaç isim dışta tutulursa (örneğin Kant ve Hume) gerçekte kurumsal anlamda “filozof” bile olmayan, felsefi bir sistem geliştirme konusunda ne istekli ne de başarılı, söylediklerinin bir cemaat-içi söylem olmasından çok, kamuya ulaşmasından yana, dolayısıyla belli bir felsefi dil kurma yerine, varolan dili felsefe için araçsallaştıran, ne ateist ne de teist ama bazen deist bazen pagan, temel inancı insanın yeryüzündeki hayatının kusursuzlaştırılması dışında da bir inancı olmayan, korku ve miti aşılması gereken uğraklar olarak görüp, kendileri birer korku ve mit imgesi haline dönmüş “aydınlanmış despotlara”, bir tür put-

- kıncı gözüyle bakan, kimi Diderot gibi ölünceye kadar kendi ilkelerine ve zeminine sadık kimiyse Voltaire gibi her an ve tehlike karşısında ilkelerinden vazgeçmeye, hiç değilse gözden geçirmeye hazır, politik otoriteyle ne barışık ne de büsbütün küs, kah onsekizinci yüzyılın “yaramaz çocukları” kah “akıl imparatorluğunun saygıdeğer üyeleri” *les philosophes*dur, Aydınlanmayı yaratan; Ahmet Çiğdem. *Aydınlanma Düşüncesi*. İletişim Yay, 2007, s. 20, 21.
- 18 Koyre benzer yorumları modern Rus düşüncesi için yapmıştır: “Geçmiş barbar bulup üzerine bir sünger çeken batıcılara göre: Rusya'nın kurtuluşu batı uygarlığını eksiksiz bir şekilde, Batının düşünce ve kurumlarını bütünüyle benimsemekten geçiyordu”. Bk. Koyre, Alexandre (1994). *19. Yüzyıl Başlarında Rusya'da Batıcılık, Ulusçuluk ve Felsefe*. Belge Yay, 1994, s. 12.
- 19 Voltaire, *Felsefe Sözlüğü* (1764) eserinde din adamlarını şöyle eleştirmiştir: “Beyefendiler, haklısınız. Toprağı istila edin; toprak kuvvetli adamlara aittir ya da ona el koyacak kadar akıllı adamlara aittir. Cehalet, hurafe ve sağlıklı düşünememe dönemlerinde mirasımızı yağmalamak için faydalandınız ve bizleri ayaklarınızın altına aldınız, belki de zavallıların özünden faydalanarak semirdiniz. Ama aklın günleri gelebilir korkusuyla ürperin”. Bk. Voltaire. *Felsefe Sözlüğü* (1004); Alev Alatlı (Der.). *Batı'ya Yön Veren Metinler III*. Kapadokya Meslek Yüksek Okulu Yay, 2010.
- 20 Voltaire de babası tarafından ilk olarak dini okula yazdırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Server Tanilli (2001). *Voltaire ve Aydınlanma*. Alkım Yay, 2001, ss. 15-26.
- 21 Ahundzade görüşlerinin dönüşümünde etkili olmuş diyalogu otobiyografisinde şöyle aktarmaktadır:
“-Mirza Feteli ilimleri (dini) öğrenmekte amacın nedir?
-Ruhani (din adamı) olmak istiyorum
-Demek riyakar ve şarlatan (sahtekar) olmak istiyorsun?
-Şaşkınlık içinde kaldım ki acep bu ne demektir?
-Mirza Şafi benim şaşkınlığımı anladı ve ekledi:
-Mirza Feth Ali! Kendi ömrünü bu iğrenç cemaatin sıralarında mahvetme!
-Başka bir iş arkasınca git!” (Ahundzade, *Eserleri III* 219, 220).
- 22 Ayrıntılı bilgi için bk. Walicki, Andrzej. *Rus Düşünce Tarihi*. Çev. Alaeddin Şenel, İletişim Yayınları, 2009, ss. 105-129.
- 23 Ayrıntılı bilgi için bk. Kant (309-320).
- 24 *Mektuplar* eseri ise felsefi bir eser niteliği taşımak yerine daha ziyade edebi bir hiciv olarak kabul edilebilir. Fransız Aydınlanmacılarından Voltaire İngilizler Hakkında Mektuplar (1734) ve Montesquieu (1721) vb. eserler kaleme almışlar.

- 25 Ayrıntılı bilgi için bk. Immanuel Kant (309-321).
- 26 Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Cevizci. *Aydınlanma Felsefesi*. Ezgi Kitabevi, 2002, ss. 185-192.
- 27 “Ahundzade Rusya materialist geleneğinin bir devamcısı olmuş ve Rus materialist geleneğinin etkisi altında Azerbaycan’da materialist felsefesi gelişmiştir” (Hüseynov 171). Haydar Hüseynov 1940’larda Sovyet sansürü baskısıyla yazdığı eserinde Ahundzade’yi tamamen din karşıtı ilan etmiştir. Ancak bize göre Ahundzade’nin görüşlerinin salt materyalizm çerçevesinde değerlendirilmekten ziyade materyalizmi de içeren bir modernist olarak değerlendirilmesi daha doğru bir yaklaşım olur (171-279).
- 28 Ahundzade basılması için Mektuplar eserine dair yazmış olduğu bir rica mektubunda eserin yazarının kendisi olduğunu söyleyememiş, o bakımdan üçüncü şahıs zamiri olarak “yazar” ifadesini kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahundzade (*Seçilmiş* 158-175).
- 29 Ayrıntılı bilgi için bk. d’Holbach (2010); Alev Alatlı (Der.). *Batı’ya Yön Veren Metinler III*. Kapadokya Meslek Yüksek Okulu Yay, 2010, ss. 1018-1020.
- 30 Ahundzade İranlılar derken aslında kendi halkı olan Azerbaycanlıları da kastetmektedir. Zira o dönemde kültürel olarak Farsça ve Arap alfabesi Azerbaycan’da da hakimdir. Ahundzade’nin bir taraftan da “İranlılar” metaforuyla kendi halkına karşı self oryantalist bir yaklaşım içinde olduğu söylenebilir. Self oryantalizm tartışması için ayrıntılı bk. Bezci, Bünyamin, ve Y. Çiftçi. “Self Oryantalizm: İçimizdeki Modernite Ve/Veya İçselleştirdiğimiz Modernleşme.” *Akademik İncelemeler Dergisi*, vol. 7, no. 1, 2012, ss. 139-166.
- 31 Ayrıntılı bilgi için bk. Eco, Umberto. *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*. Literatür Yay, 2009, ss. 31-47; 63-99.
- 32 Japonlar, aslında Ahundzade’nin Çarlık Azerbaycanı için öngördüğü şekliyle bir alfabe reformu geçirmediler. Ancak millî bir eğitimin inşası sürecinde alfabenin anlaşılabilirliği için bazı reformlar yaptılar. Japon modernleşmesi için ayrıntılı bilgi için bk. Subay, Serdar. *XIX. Yüzyılda Japonya ve Osmanlı Devleti’nin Modernleşme Çabalarının Karşılaştırmalı Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi. 2017, ss. 97-108.
- 33 Örneğin Alaattin Uca, “Mirza Feteli Ahundzade’nin Türk Dünyasına Hizmetleri” adlı makalesinde Ahundzade’nin dil projesiyle “Türk Birliği”ni tesis etmeyi hedeflediğini ileri sürmüştür. Halbuki millî hareket sürecinde umum Türkler için ortak dil projesi B evresinde Ali Bey Hüseyinzade’nin oluşturduğu romantik çevre tarafından ortaya çıkmıştır. Öte yandan bu romantik düşünün ortaya çıkması veya millî canlanışa neden olabilmesi için de anadilde matbuata izin veren 1905-1907 Devriminin patlak vermesi

- gerekmıştır. Ayrıntılı bk. Alaattin Uca. “Mirza Feteli Ahundzade'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri.” *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 17, 2001, ss. 365-382.
- 34 Bk. Rüstemli (2016).
- 35 Ayrıntılı bilgi için bk. Ahundzade (*Eserleri III* 15-20); öte yandan Ahundzade'nin Alfabe problemi hakkında Türkçe kaynak için bk. Rüstemli (2016).
- 36 Sadece Türkî dilde değil; aynı zamanda reforma tabi tutulmuş Arap ve Farsî dilleri de kullanılabilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahundzade (*Eserleri III* 170-173).
- 37 Dante Alighieri halk dilini öne çıkararak Latince için “yapay” ifadesini kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Umberto Eco. *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*. Çev. Kemal Atakay, Literatür Yay, 2009, ss. 31-47.
- 38 Altstadt Azerbaycan Türklerinin (yazar bu kavramı kullanmıştır) Rus işgalinden sonra Ruslara verdikleri cevapları “kültürel, ideolojik ve politik” olarak ayırmıştır. Yazara göre Ahundzade ilk aşamada yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Altstadt (267-286).

Kaynaklar

- Ahundzade, Mirza Fetali. *Eserleri I*. Haz. Hamid Memmedzade, Doğu-Batı, 2005.
- Ahundzade, Mirza Fetali. *Eserleri II*. Haz. Hamid Memmedzade, Doğu-Batı, 2005.
- Ahundzade, Mirza Fetali. *Eserleri III*. Haz. Hamid Memmedzade, Doğu-Batı, 2005.
- Ahundzade, Mirza Fetali. *Seçilmiş Eserleri*. Kitap Kulübü, 2014.
- Altstadt, Audrey L. “Azerbaijani Turks' Response to Russian Conquest.” *Studies in Comparative Communism*, vol. 19, no. 3/4, 1986, ss. 267-286.
- Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler*. Çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, 2017.
- Baykara, Hüseyin. *Azerbaycan İstiklak Mücadelesi Tarihi*. Azerbaycan Halk Yayın, 1975.
- Bayat, Ali Haydar. *Ali Bey Hüseyinzade*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 1998.
- Bennigsen, Alexandre, Lemercier-Quelquejay, Chantal. *Step'te Ezan Sesleri*. Çev. Nezih Uzel, Kent Basımevi, 1981.
- Calhoun, Craig. *Nationalism*. University of Minnesota Press, 1997.
- Cevizci, Ahmet. *Onyedinci Yüzyıl Felsefesi*. Ezgi Kitabevi, 2002.
- d'Holbach, Baron. “Doğa Sistemi” *Batı'ya Yön Veren Metinler*, ed. Alev Alatlı, Kapadokya MYO, 2010, ss. 1013-1020.
- Hroch, Miroslav. “National Self-Determination from a Historical Perspective.” *Canadian Slavonic Papers*, vol. 37, no ¾, 1995, ss. 283-299.

- Hroch, Miroslav. *Avrupa'da Milli Uyanış*. Çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, 2011.
- Hroch, Miroslav. "From ethnic group toward the modern nation: The Czech case." *Nations and Nationalism*, vol. 10, no. ½, 2004, ss. 95-107.
- Hüseynov, Hüseyin. *Azerbaycan'da XIX. Asır İctimai ve Felsefi Fikir Taribinden*. Haz. Y. Rustamov vd., Doğu-Batı, 2007.
- Kant, Immanuel. *Seçilmiş Yazılar*. Çev. ve Haz. Nejat Bozkurt, Sentez, 2015.
- Kedouire, Elie. *Avrupada Milliyetçilik*. Çev. Haluk Timurtaş, MEB, 1971.
- Kia, Mehrdad. "Mirza Fath Ali Akhundzade and Coll for Modernization of the İslamic World." *Middle Eastern Studies*, vol. 31, no. 3, 1995, ss. 422-448.
- Resulzade, Mehmet Emin. *Kafkasya Türkleri*. Haz. Yavuz Akpınar vd., Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, 1993.
- Rüstemli, Naile. "M.F. Ahundzade'nin Arap Alfabesinin İslahıyla İlgili Yeni Alfabe Layıhası." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, vol. 16, no. 3, 2016, ss. 161-187.
- Schulz, Nils Hinnerk. "Sprache als Werkzeug im nationbuilding: Die sprachnationalistischen Bewegungen Norwegens und Kataloniens in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts", *Zeitschrift für Katalanistik*, no. 24, 2011, ss. 257-292.
- Seibert, Sebastian. "Review of Die historische Nationalismusforschung im geteilten Europa 1945-1989: Politische Kontexte, institutionelle Bedingungen, intellektuelle Transfers. Tagung zu Ehren von Miroslav Hroch." *H-Soz-u-Kult*, 27.03.2008-28.03.2008, <https://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-2133>.
- Smith, Anthony David. *Nationalism in the Twentieth Century*. Martin Robertson, 1979.
- Sözer, Önay. *Felsefe'nin ABC'si*. Kabalıcı, 1998.
- Swietochowski, Tadeusz. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*. Çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, 1988.
- Taylor, Charles. *Seküler Çağ*. Çev. Dost Körpe, Türkiye İş Bankası, 2014.
- Taylor, Charles. *Çokkültürcülük*. Çev. Yurdanur Salman, Haz. Amy Gutmann, Yapı Kredi Yayınları, 2014.

Evaluation of the Formation of the Idea of Nation for Ahundzade within the Framework of Miroslav Hroch's Approach *

Orkhan Valiyev**

Bünyamin Bezci***

Abstract

Although Mirza Feteli Ahundzade is not a modern nationalist, he played an important role in the formation of the national movement in Azerbaijan. Miroslav Hroch's theses about small nations make Ahundzade's role in the national movement more understandable. Miroslav Hroch explained the nation-building process of "small nations" through the concept of "national movements" rather than "nationalism" and divided them into three phases. Hroch stressed that "small nations" completed their nation-building process through the "A", "B", "C" phases. In the first phase (A) they discovered their local/national language, phase (B) caused national agitation, and in the last phase (C) national movements got massification. According to this classification, Ahundzade will be considered within the first phase (A) of nation-building process of Tsarist Azerbaijan (1850-1920). Ahundzade writes works in folk language and he also uses language as a tool for public education and development. In this study, Ahundzade will be investigated in the context of his writings in folk language and its influence on the formation of national consciousness.

Keywords

Small nations, Ahundzade, Tsarist Azerbaijan, enlightenment, alphabet reformation.

* Date of Arrival: 15 May 2019 – Date of Acceptance: 27 April 2020

You can refer to this article as follows:

Valiyev, Orkhan, ve Bünyamin Bezci. "Ahundzade'de Millet Fikrinin Oluşumunun Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi." *bilig*, no. 98, 2021, ss. 49-74.

** Dr., Baku/Azerbaijan
ORCID: 0000-0002-6125-9062
orkhan.h.veli@gmail.com

*** Dr., Baku/Azerbaijan
ORCID: 0000-0001-8449-3348
bbezci@sakarya.edu.tr

Рассмотрение идеи нации у Ахунзаде в контексте подходов Мирослава Гроха*

Орхан Валиев**

Бюньямин Безджи***

Аннотация

Мирза Фатали Ахунзаде не является современным националистом, однако он сыграл важную роль в формировании национального движения в Азербайджане. Роль Ахунзаде в национальном движении становится более понятной в контексте тезисов Мирослава Гроха о малых народах. Мирослав Грох объяснил процесс национального строительства «малых народов» через концепцию «национальных движений», а не «национализма», и разделил их на три фазы. Грох утверждал, что у «малых народов» процесс национального строительства проходит через стадии, которые он обозначил как А, В и С. На первом этапе (А) они обнаруживают свой местный / национальный язык, на этапе (В) возникает национальная агитация, а на последнем этапе (С) национальные движения становятся массовыми. В этой классификации Ахунзаде будет рассматриваться в рамках первой фазы (А) процесса национального строительства в период царизма в Азербайджане (1850-1920). Ахунзаде писал на родном языке и использовал этот язык для просвещения людей. В данной работе Ахунзаде будет исследован в контексте его работ на языке коренного народов и его влияния на формирование национального самосознания.

Ключевые слова

малые народы, Ахунзаде, царский Азербайджан, просвещение, реформа алфавита.

* Поступило в редакцию: 15 мая 2019 г. – Принято в номер: 27 апреля 2020 г.

Ссылка на статью:

Valiyev, Orkhan, ve Bünyamin Bezci. "Ahundzade'de Millet Fikrinin Oluşumunun Miroslav Groh'un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi." *bilig*, no. 98, 2021, ss. 49-74.

** Доктор, Баку / Азербайджан
ORCID: 0000-0002-6125-9062
orkhan.h.veli@gmail.com

*** Проф., д-р, Университет Сакаръя, Факультет политологии, Институт политологии и государственного управления - Сакаръя / Турция
ORCID: 0000-0001-8449-3348
bbezci@sakarya.edu.tr

Özbek Türkçesi Dilbiliminde Çağrışım Sözlüğünü Oluşturmanın Kuramsal ve “Beşik” Kelimesi Örneğinde Uygulamalı Yöntemleri*

Zilola Khudaybergenova**

Öz

XXI. yüzyılın dünya dilbiliminde insan faktörü, dil incelenmesinin ana konusu haline geldi. Bunun sonucunda “insan+kültür+dil” üçgenine dayanan yeni dilbilim dalları ortaya çıktı. Bununla beraber kültürel dilbilim, edim dilbilimi, ruhbilimsel dilbilim, bilişsel dilbilim, toplumsal dilbilim, çağrışım dilbilimi gibi dilbilim kolları doğmuş oldu. Bu dallar, ana dili konuşurunun kognitif, psikolojik, kültürel, ulusal ve sosyal özellikleri; toplumun ortak dilinin tarihi, milli gelenekleri, siyasi ve kültürel belirtileri yanı sıra söz konusu ülkenin coğrafi koşulları ile etkileşimini dikkate alarak hedef dili incelemektedirler. Çağrışım dilbilimi, ana dili konuşurlarının zihninde belirli kavramlarla alakalı ortaya çıkan çağrışımları inceler. Dolayısıyla, çağrışım sözlüklerinin yazılmasına gerek duyulmuştur. Yirminci yüzyılda yayımlanan birçok dilin çağrışım sözlükleri Özbek bilim insanlarının dikkatini çekti. Özbek Türkçesinin bir çağrışım sözlüğünün hazırlama çabalarının başlatılmasına neden oldu. Bu makalede çağrışım sözlüklerinin hazırlanması tarihi, çağrışım sözlüklerini yapmanın teorik ve pratik yöntemleri, Özbek Türkçesi çağrışım sözlüğünü oluşturmaya yönelik çalışmalar, çağrışımları inceleme ilkeleri, bu sözlüğün yapısı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Özbek Türkçesi, Özbek Türkçesi çağrışım dilbilimi, çağrışım sözlükleri, çağrışım deneyimi yöntemi, çağrışım birimleri, çağrışım sözlüklerini oluşturma ilkeleri.

* Geliş Tarihi: 26 Ocak 2019 – Kabul Tarihi: 19 Haziran 2019

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Khudaybergenova, Zilola. “Özbek Türkçesi Dilbiliminde Çağrışım Sözlüğünü Oluşturmanın Kuramsal ve ‘Beşik’ Kelimesi Örneğinde Uygulamalı Yöntemleri.” *bilig*, no. 98, 2021, ss. 75-97.

** Prof.Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü – Bartın/Türkiye

ORCID: 0000-0003-1021-3053

aloliz74@mail.ru, zkhudaybergenova@bartin.edu.tr

Giriş

Dünya dilbiliminde geleneksel olarak üç paradigma olduğu itiraf edilir: XIX. yüzyılın dilbiliminde kıyasî–tarihi paradigma egemen olduğundan bu doğrultudaki araştırmalarda kıyasî-tarihi yönetime dayanılmıştır. XX. yüzyıl dilbilimi irdeleme merkezinde nesne, yani sözcük olduğu için dizgeli-yapısal paradigma meydana geldi. En sonunda, XXI. yüzyılda yeni dilbilimi stratejilerinin işlenmesi ve incelenmeler için obje değil insanın seçilmesi nedeniyle ‘antroposentrik paradigma’ ortaya çıktı. Özbek Türkçesi dilbiliminin bilimler arası sorunları araştırmaya başvurması, ilk olarak XX. yüzyılın 2. yarısında dünya dilbiliminde devrim yapan görüşlerin oluşmasına, yani önce yapısal dilbilimi prensiplerinin tercih edilmesine, XXI. yüzyılın başında bu saha yerine fonksiyonel dilbiliminin ağır basmasına ve ‘antroposentrizm’ ilkesinin hâkim olmaya başlamasına neden olmuştur.

Bu dönemde Özbek Türkçesi dilbilimi araştırmaları çerçevesinde ‘homo eloquens’ (konuşan insan), onun iletişimle ilgili amaçları, anlayışları, iletişim ortamı ve iletişim prensipleri incelemeye başlandı. Aynı zamanda Özbek Türkçesi dilbilimine ait araştırmalarda konuşarak iletişimin optimizasyonu sorunları, çözülmesi beklenen en önemli konulardan birine dönüştü. Sonuç olarak, Özbek Türkçesi dilbiliminin pragmatik dilbilimi, psikolojik dilbilimi, toplum dilbilimi gibi dalları meydana geldi ve kısa bir sürede bu yönde birçok bilimsel araştırmalar uygulandı. Özellikle, ruhbilimsel (psikolojik) dilbiliminin bir dalı olarak oluşan çağrışım dilbilimi teorisi için temel atıldı. Son zamanlarda Özbek Türkçesi dilbiliminde de çağrışım dilbilimi ve Özbek Türkçesi çağrışım sözlüğünü yaratmak üzere birçok bilimsel araştırmalar yapılmaktadır. Özellikle, Dr. Prof. Durdona Lutfullayeva önderliğindeki ekip tarafından Özbek Türkçesi çağrışım sözlüğünü oluşturmak çalışmaları yapılmaktadır. Bu ekip, Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğretim elemanları ve öğrencileri arasında 180 sözcüğün çağrışımalarını anket yöntemiyle toplamış olup onların değerlendirmesini yapmaktadır (Lutfullayeva 5).

Çağrışım Sözlüklerini Hazırlama Tarihçesi

Geçen yüzyılda Özbek sözlükbilimi alanında amacı ve işlevine göre çeşitli sözlükler yayınlandı. Böyle sözlükler arasında 80 bin kelimeyi içeren 5 ciltlik *Özbek Türkçesinin Açıklamalı Sözlüğü*, *Çağdaş Özbek Türkçesi Aktif Sözcüklerinin Açıklamalı Sözlüğü* (Hojiyev vd.), Ş. Rahmatullayev’in üç ciltlik *Özbek*

Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü, E.Begmatov'un *Özbek İsimlerinin Anlamı, Alpamiş Destanı'nın Açıklamalı Sözlüğü* (Mirzayev vd.), N. Mahkamov, İ Ermatov'un *Dilbilimi Terimlerinin Açıklamalı Sözlüğü*, N. Mahmudov, D. Hudayberganova'nın *Özbek Türkçesi Mecazlarının Açıklamalı Sözlüğü* gibi sözlükleri sayabiliriz. Buna rağmen, Özbek sözlükbiliminde oluşturulması gereken birçok sözlük çeşitleri olduğunu da dile getirmeliyiz. Özellikle Özbek Türkçesinin Çağrışım Sözlüğünü düzenlemek de Özbek Sözlükbilimin gündemine gelmiştir.

Dünya dilbiliminde birinci çağrışım sözlüğü 1910 yılında Amerikalı bilim adamları H. G. Kent ve A. J. Rozanoff tarafından İngiliz dili verilerine dayanarak oluşturulmuştur (317-390). Bu sözlükte en çok kullanılan 100 dürtü kelime seçildiği 1000 kişinin denek olarak katıldığı çağrışım deneyiminin sonuçları yansımıştır¹. Sonra İngiliz bilim adamları L. Postman, G. Keppel tarafından İngiliz, Fransız, Alman dillerindeki çağrışım normlarını içeren *Çağrışım Sözcükleri Düğüleri* yayınlanmıştır. İlk çağrışım tesarusu G. Kiss önderliğinde ABD'nin Edinburg Üniversitesi ruhbilimcileri tarafından oluşturmuştur (6).

Rus dili deneyleri verilerine dayanan ilk çağrışım sözlüğü 1977 yılında A. A. Leontev editörlüğünde yayınlandı. Bu sözlükte 200 sözcüğün yanıtları tespit edilmiştir. Rus dilinin çağrışım sözlüğü malzemeleri 1994-1998 yılları arasında yayınlanan 6 kitapta ve 2002'de yayınlanan 2 ciltlik kitapta bir araya getirilmiştir (*Russkiy Assotsiativny Slovar*). Bununla birlikte Rus dilinin başka dillerle karşılaştırmalı çağrışım sözlükleri de hazırlandı (Titova, Ulyanov, Dimitryuk, Sanchez Puig vd., *Slavyanskiy Assotsiativny Slovar*). Ruhbilimsel ve kognitif dilbilimine ait yayınlanan kaynaklarda da çağrışım dilbilimi, çağrışım sözlüğüne ilişkin kimi bilgiler beyan edildi (Volkov, Zalevskaya, Belyanin, Slishkin, Karasik, Alefirenko, Popova, Sternin). Çağrışım dilbilimin ana terimleri ve onun kavramlarının irdelenmesine ait birçok araştırma da yapıldı (Bolotnova, Goroshko, Abramov, Abramova).

Ama şimdiye dek Özbek Türkçesinde bu çeşit bir sözlük yayınlanmamıştır. Özbek Türkçesi' ana dili konuşurlarının dilbilimsel bilinci ve düşüncüsü, ruhbilimsel görüş ürünü olan çağrışım ilişkisini kuran sözcükler, onların insan hafızasında birbirini hatırlatmasına neden olacak iç ve dış etkenler, çağrışım birimlerinin dilbilimsel, sosyo-dilbilimsel, ruhbilimsel-dilbilimsel,

kültürel dilbilimsel, cinsiyetle ilgili özelliklerin Özbek Türkçesinde de detaylı araştırılması gerekmektedir. Bu amaçla tabii ki yığınsal kapsamda gerçekleştirilecek çağrışım deneyimi yöntemine dayanarak Özbek Türkçesinde birbirine çağrışımlı bağlantı kuran sözcükleri belirlemek, onları anlamsal alanlarda birleştirmek, hem niteliksel hem niceliksel tahlilini yapmak, sonuçta 'Özbek Çağrışım Sözlüğü' nü yaratmak lazım. Bu tür sözlüğün oluşturulması, dünya dilbiliminde bağımsız bir paradigma olarak biçimlenen, Özbek dilbilimine yeni yeni girmeye başlayan çağrışım dilbilimin bilim dünyasına daha derin kök atıp ilgi göreceği şüphesizdir.

Çağrışım Sözlüklerini Hazırlamanın Kuramsal ve Uygulamalı İlkeleri

Çağrışım sözlükleri nasıl bir sözlüktür? Bu gibi sözlüklerin yaratılmasından amaç nedir? Çağrışım sözlükleri toplumun hangi tabakalarının işine yarar?

Çağrışım sözlükleri, ana dili konuşurlarının dış dünya hakkındaki görüşü, dilbilimsel düşüncesi ve hafızasına dayanılarak oluşturulacak yeni tip bir sözlüktür. Bunun gibi sözlüklerde sözlüğün maddebaşını birbiriyle çağrışımlı bağlanan birimler alanı teşkil eder. Aynı zamanda, sözlükte verilmiş olan çağrışımlarda ana dili konuşurların dış dünya hakkındaki görüşleri, bakışları, bilimi, ruhu, gerçekliği olan ilişkisi, hayat deneyleri, fikir-düşünceleri, sorunları yansıdığı görülür. Bu yüzden böyle sözlükler sadece bilim adamları için değil, belki toplum için de önemli bilim ve veri tabanı işlevini yapar.

Rus dili çağrışım-sözlü düzeneği hazırlanırken, birçok çağrışım sözlüklerinin yazarı Yu. N. Karaulov onları şöyle sınıflandırmıştır: A. Ana dili konuşurların hafızasında dünya görüşü tablosunu canlandıracak dildışı bilimler. B. Çağrışım-sözlü düzeneğe dilsel bilincin oluşması. C. Dilin dilbilimsel yapısı ve sözlük varlığı (Karaulov 194).

Yu. Karaulov'a göre, birinci gruba giren bilimler (A) dil dışı verileri taşımaktadır, çağrışım sözleri, tamlamaları, cümleleri, metin parçalarında ana dili konuşurlarının hayatları boyunca sürekli ilişkide bulunduğu, onları çevirmiş olan gerçeklikteki nesne ve olayları adlandırıcı ve onları betimleyici dil dışı veriler yansır. Onların arasında siyasî, içtimaî hayat, sanat, moda, Rus hayatının bölgesel özellikleri, millî karakter belirtileri, ulus ve dünya tarihi ile ilgili sabit fenomenler vardır.

Karaulov, ikinci grup bilgilerini (B) iletişim bilimi diye adlandırmıştır. Ona göre, böyle bilimler ana dili konuşurlarının dilsel bilincini yansıtmaya yarar, çünkü söz konusu bilimler dil, ulusal kültür hakkındaki düşünme unsurlarını kapsar, yanıtları vesilesiyle Rus gerçekliğindeki olaylar, tipik durumlar, kavramlar değerlendirilir.

Sonuç olarak, çağrışımlı-sözlü düzeneğin üçüncü bölümü (C) ana dili konuşurlarının çoğu için bilinçsiz, düşünülmemen bilimler olup, dil yapısının tüm düzeyleri – sesbilgisi, şekil bilgisi, sözdizimi, dilbilgisi, çeşitli üsluplara ilişkin (konuşma, resmi, yazınsal vb.) söz varlığına ait bilimlerdir.

Dolayısıyla, çağrışımlı-sözlü düzenekte sadece dilbilime değil, aynı zamanda insan ve toplum hayatıyla ilgili bilimler de yer alır.

Çağrışım sözlüğünün başka sözlüklerden farkı hakkında biraz bahsetmek gerekir.

Çağrışım sözlükleri amacı, yapısı, geniş ölçekli olup çeşitli alanlara ait bilimlerini kapsar ve deneysel verilere dayanır.

1. Çağrışım sözlüğü belli bir dilin söz varlığını incelemekle birlikte ana dili konuşurlarının kelime dağarcığı ve hafızası üzerine bilgi edinmek, onların dünya hakkındaki görüşleri ile bilgisinin dilde yansımaları konusunu araştırmak ve dili normalleştirmeyi hedeflemektedir. Çağrışım sözlükleri ana dili konuşurlarının toplumsal, tarihsel hafızası içine giriş için fırsat yaratıcı bir sözlük sayılır.

2. Çağrışım sözlükleri, belli bir dönemin dilinin söz varlığını ve o dilin yapısı hakkındaki bütün bilgileri içermektedir. Söz konusu sözlükler dili betimleyici "*basit örnekli bilgi*" değil; o, dil ve insan, dil ve toplum, dil ve ruh, dil ve kültür, dil ve ilim, dil ve teknoloji ilişkileri hakkında görüş oluşturucu, ana dili konuşurlarının dış dünya hakkındaki bilişsel bilimi, ruhbilimsel görüşü, gerçeklikle münasebetini gösterici dilsel kaynak sayılır.

3. Çağrışım sözlükleri, ilk önce dilsel bilinçte birbiriyle çağrışımlı ilişkili, cümle yapısı için hazır bilgiler işlevini üstlenen çağrışım birimleri için veri tabanıdır. Bununla birlikte böyle sözlükler vesilesiyle çağrışım birimlerinin anlamsal, dilbilimsel, biçimsel, türevsel, pragmatik, kültürel, cinsiyet özellikleri, kullanım frekansı hakkında bilgi edinmek mümkündür. Çağrışım

sözlüklerinde, bilhassa diğer dilsel sözlüklerde tespit edilmeyen ulusal bilincin özgün nitelikleri yer alır.

Çağrışım sözlüklerinde insan hafızasında birbirini hatırlatıcı birimler alanı verilir. Bu alan terkinde dil sahipleri tarafından oluşturulan çeşitli çağrışımlar (çoğunlukla bu işlevde eşanlamlı, zıt anlamlı kelimeler, dürtü kelime-den türetilen sözcükler, deyimler ve atasözleri) yer alır. N. Karayulov'un tespit ettiğine göre çağrışım sözlüğü, bizim için biraz değişik olarak ne roman ya da gazete yazısındaki gibi bütün bir metin görünüşünde; ne dil bilimsel ya da açıklamalı sözlüklerde olduğu gibi dizgeli ayrıntı; cümleler olup cümle yapmak için gereken malzemeler olarak kullanıcı tamlamalar ya da kelime öbekleri görünümünde tecessüm eder' (191).

Çağrışım sözlüklerinin yapısı başka sözlük çeşitlerinden kesinlikle farklıdır. Çağrışım sözlüklerinde sözcüklerin anlamı, yapısı, dil bilimsel şekilleri ya da imlası hakkında bilgi verilmez. Söz konusu sözlüklerde çağrışım alanı birimleri, dürtü söz ve 'assosiyatlar' (tepki yanıtları) alfabe sırasına göre dizilir. Yerleştirme tertibi şöyledir: önce dürtü kelime yazılır, onun karşısına yanıt kelimeler kullanım frekansının düşmesine göre kaydedilir. Yanıtların kullanım frekansı ayrıca içinde belirtilir. Tepki yanıtlar için aşağıdaki niceliksel bilgiler belirtilir: 1. 'assosiyat', yanıt tepkilerinin toplam sayısı. 2. Çeşitli yanıtlar sayısı. 3. Tek yanıtlar sayısı. 4. Yanıtlanmayan durumlar sayısı. Dürtü kelimelerin eşanlamlı, zıt anlamlı sıraları, ondan türemiş olan kelimelerin ayrıca belirtilmesi mümkündür.

Çağrışım sözlüğü ruhbilimsel dilbiliminde geniş ölçüde uygulanan yığınsal çağrışım deneyimi yöntemi sonuçlarına göre düzenlenir.

Çağrışım sözlükleri dilbilim ve bu gibi insan fenomeni sorunlarıyla ilgilenen disiplinler (bilişsel bilim, ruhbilim, edebiyat bilimi, halk bilimi (folklor), toplumbilim, siyaset bilimi, kültür bilimi, sanat bilimi, din bilimleri, tarih bilimi disiplinleri) için hangi bulguları sunar?

Çağrışım sözlükleri ilk önce kuramsal dilbilimin, sözcükbilimi, anlambilimi, dilbilgisi alanları için önemli bir veri tabanıdır. Bununla birlikte, böyle sözlükler dilbilimin ruhbilimsel dilbilim, bilişsel dilbilim, kültürel dilbilim, edim bilim (pragmatik dilbilimi), toplumsal dilbilim, budun dilbilim gibi birçok alanlarda gerçekleştirilecek olan araştırmalar için tahlil malzemesi olarak önemlidir.

Örneğin, çağrışım sözlükleri belli bir dönemde kişilerin toplumsal hayatında gerçekleşen tarihsel olaylar hakkında da bilgi verir. Çağrışım deneyinde ‘urush’ (savaş) sözcüğü ile dile getirilen ‘qon to‘kilishi’ (kan dökmeyi): ‘ocharchilik’ (açlık), ‘azob-uqubat’ (sefalet), ‘yetimlik’ (öksüzlük), ‘qayg‘u-iztirob’ (üzüntü) yanıtları belli bir dönemde meydana gelen vakanın korkunç sonuçları deneyin hafızasında canlandırır. Çağrışım sözlükleri, milli kültüre ait olan bilgileri yansıtan milli bilinç inikâsı sayılır. Sözlük okurunun gözü önünde halk kültürünün örnekleri tezahür eder, ana dili konuşurunun milli-kültürel değerlerle münasebeti hakkında bilgiyi elde eder. Örneğin, deney sonucunda ‘alla’ (ninni) sözcüğü için kaydedilen ‘sabr’ (sabr), ‘fidoiylik’ (fedakarlık), ‘baxt’ (mutluluk), ‘shukrona’ (tevekkül), ‘so‘z sehri’ (sözün tesiri), ‘baxtli hayot’ (mutlu hayat), ‘baxtli oila’ (mutlu aile), ‘qaynoq mehr nafasi’ (şefkat nefesi), ‘mehr nuri’ (iyilik ışığı), ‘shifobaxsh’ (tedavi edici) yanıtları ana dili konuşurlarının bu kutsal milli-kültürel değere olan pozitif bakışının ifade edildiği görülür. Çağrışım alanındaki ulusal-kültürel belirtisine göre fark edici ‘verbal birimler’ (kelimeler, kelime öbekleri, cümleler) kültür bilimi için mühim kaynak işlevini görür.

Çağrışım sözlüklerinde toplanan bilgileri iki gruba ayırabiliriz:

1. Dilsel bilgiler.
2. Dil dışı bilgiler.

Dilsel bilgiler. Sözlükte ‘dürtü sözcük – yanıt tepki’ ilişkisini irdelemek yoluyla sözcüklere has olan dilbilimsel nitelikler hakkında sonuç çıkarmak mümkündür. Kimi bilim adamları yanıt tepkilerin ancak dilbilimsel özelliklerini analiz etmeyi tercih ederler. G. A. *Martinoviç* ‘assosiyat’ları dilbilim, runbilimsel dilbilim ve psikoloji açılarından araştırmak gerektiğini vurgular. Onun, *bereza* (huş ağacı) sözcüğünün yanıt tepkilerini şekil ve dil bilimsel açıdan şu şekilde tasnif ettiği görülür: 1) cümle şeklindeki yanıtlar; 2) yüklem şeklindeki yanıtlar; 3) kelime grubu şeklindeki yanıtlar; 2) kelime formu şeklindeki yanıtlar (Martinoviç).

D. Lutfullayeva’nın düşüncesine göre, yanıtları yalnızca şekil ve dilbilgisi açısından incelemek onların dil bilimsel nitelikleri hakkında detaylı hülasa etmek için yeterli olmaz. Bu durumda tepki yanıtların sözcük-anlamsal, türevsel, akustik, biçimsel ve başka özelliklerini belirleme imkânsız olacaktır.

D. Lutfullayeva önderliğinde gerçekleştirilen deneyimlere göre 'dürtü kelime – tepki yanıt' ilişkisi dolayısıyla ortaya çıkacak çağrışım bağlantılı sözcüklere özgü olan aşağıdaki dil bilgisel özellikleri incelemenin de hedeflenmesi lazımdır:

1. Sözcüklerin çağrışım alanı: terkihi ve onun istatistik tahlili.
2. Çağrışım alanı birimlerinin sözcük-anlamsal özellikleri:
  - a) Dürtü sözcüğün anlamını ifade edici çağrışım birimleri;
  - b) Dürtü sözcüğün yan anlamlarını gerçekleştirici çağrışım birimleri;
  - c) Dürtü sözcüğün mecazlı anlamlarını bildirici çağrışım birimleri;
  - d) Dürtü sözcüğün sözcük-anlamsal paradigmalarını (eşanlamları, zıt anlamları, sesteşleri vb.) oluşturucu çağrışım birimleri.
3. Çağrışım alan birimlerinin dil bilgisel nitelikleri:
  - a) Dürtü sözcüğün morfolojik şekillerini gerçekleştiren çağrışımlar;
  - b) Çağrışım birimlerinin morfolojik yapısı;
  - c) Çağrışım birimlerinin sözdizimi bakımından yapısı.
4. Çağrışım alan birimlerinin ahenk-akustik nitelikleri:
  - a) Dürtü sözcüğün fonetik şekilleri;
  - b) Çağrışım birimlerinin ahenk-akustik özellikleri.
5. Çağrışım alan birimlerinin türevsel özellikleri:
  - a) Dürtü sözcükten türemiş çağrışımlar;
  - b) Çağrışım birimlerinin türevsel bünyesi.
6. Çağrışım alan birimlerinin biçimsel nitelikleri:
  - a) Dürtü sözcüğün biçimsel değişimleri;
  - b) Çağrışım birimlerinin biçimsel belirtisi;
7. Çağrışım alan birimlerinin pragmatik nitelikleri:
  - a) Çağrışım birimlerinin metin açısından özelliği;
  - b) Çağrışım birimlerinin değerlendirme anlam özelliğinin ifadesi;
  - c) Çağrışım birimlerinin gösterme niteliği.

8. Çağrışım alan birimlerinin cinsiyet nitelikleri.
9. Çağrışım alan birimlerinin kültürel nitelikleri:
10. Çağrışım alan birimlerinin içtimaî belirtisi (Lutfullayeva 104-105).

Dil dışı bilgiler. Çağrışım sözlükleri dil hariç insan ve toplum hayatıyla ilgili çeşitli bilimleri içerir. Yu. Karaulov Rus dili çağrışım sözlüğünde derlenen dil dışı bilgileri şöyle sınıflandırmıştır:

1. Adlar (kişi adları), yer adları, astronomik cisimler adları, ulus adları, kurum ve kuruluş adları, maddi ürünlerin sembolleri.
2. Kayıt, slogan ve reklamlar.
3. Toplum hayatı, siyaset, ekonomi, uygarlığın mühim özellikleriyle ilgili bilgiler.
4. Bilimsel bilgi.
5. Sanat ve kültüre ait malzemeler.
6. Gerçekliğin mecazlarla anlatılışı.
7. Deyimlerin dünya görünümü birimi olarak kullanılışı.
8. Tepki yanıtlarda anlatımsallık ve illüstrasyon.
9. Jest, yüz ifadeleri ve ahenk.
10. Genel kurallara dönüşen söyleyişler (geçinme kuralları, görüşler, düşünceler).
11. Kültürel tipik durumları yansıtıcı çerçeveler (Karaulov 195-199).

D. Lutfullayeva'nın tespit ettiği göre, çağrışım sözlüklerinde 'dürtü sözcük – tepki yanıt' ilişkisine göre belirlenecek dil dışı bilgiler alanlara göre aşağıdaki gibi tasnif edilmiştir:

1. Bilişsel bilime ait bilgiler (ana dili konuşurlarının gerçeklik hakkındaki bilişsel bilgiler)
2. Psikolojiye ait bilgiler (ana dili konuşurlarının kişisel özellikleri: yaş, ruh, dünya görüşü, gerçekliğe münasebeti)
3. Kültürel alana ilişkin bilgiler
4. Dini alana özgü bilgiler
5. İctimai-siyasi alana ilişik bilgiler

6. Ekonomiye ait bilgiler
7. Toplum tarihine ilişkin bilgiler
8. Sanat alanına ait bilgiler
9. Sporla ilgili bilgiler
10. Tıpla ilgili bilgiler
11. Eğitime ait bilgiler
12. Teknolojiye ilişkin bilgiler (Lutfullayeva 106).

Dolayısıyla çağrışım sözlükleri, geniş kapsamlı yeni tip sözlüklerdir. Bu çeşit sözlükler insan fenomeni ile ilgili sorunları inceleyici birçok disiplinler için değerli veri tabanıdır.

Özbek Çağrışım Sözlüğünün Hazırlanması İçin Uygulamalar

Çağrışım birimlerinin özünü daha iyi anlamak için Özbek Türkçesinin en çok kullanılan 180 sözcük örneğinde özgür çağrışım anketi gerçekleştirildi. Çağrışım anketi 2016-2017'lerde Alişir Nevai Taşkent Devlet Özbek Türkçesi ve Edebiyatı Üniversitesi Özbek Türkçesi ve Edebiyatını Okutma Fakültesi 3. sınıf öğrencileri ve öğretim görevlileri arasında yapıldı. Ankete 48 kişi katıldı. Sonuçta Özbek Türkçesi hakkında çeşitli çağrışımlar derlendi. Anket katılımcılarına dürtü kelimeler üzerine hafızalarında canlanan çağrışımları sınırsız sayıda kaydetme hakkı ve her bir dürtü sözcük çağrışımlarını yazmak için 3 dakika zaman verildi.

'Beshik' (beşik) sözcüğünün çağrışım alanı birimlerinin dilbilimsel betimi (dil bilimsel bilimler)².

1. Beşik sözcüğünün çağrışım alanı aşağıdaki çağrışım birimlerinden teşekkül etti:

Beşik; chaqaloq (bebek) 8; alla (ninni), beshik to'yi (beşik kutlaması), ona (anne) 7; sumak (beşik parçası) 5; ko'zmunchoq (nazarboncuğu), tuvak (beşik parçası) 4; beshik asbob (beşik eşyaları), beshik bolasi (beşik çocuğu), beshik yopqich (beşik örtüsü), beshikka solish (beşiğe yerleştirme), buvi (dede), urf-odat (gelenek), farzand (çocuk), xursandchilik (kıvanç), bedorlik (uykusuzluk), bezaklar (süsler), belanchak (asılacak beşik çeşidi), belash (çocuğu beşiğe yerleştirerek bağlama), beshik anjomları (beşik eşya-

ları), beshikka belash (beşiğe beleme), beshikketti (beşik kertmesi), beshik tebratish (beşik sallama), bolani beshikka solish (çocuğu beşiğe yerleştirme), yostiq (yastık), yostiqla (küçük yastık), yig'i (ağlama), kelin (gelin), ko'rpacha (minder), qalampir (bebeğin oynaması için ipe dizilmiş karanfil), qo'y so'yish (koyun kesme), marosim (tören), momo (ağızlarında nine), ovutish (sakinleştirme, yatıştırma), ona allasi (anne ninnisi), orzu-umid (arzu, umut), pul (para), sut (süt), tilaklar (dilekler), tog'ora (düğünlerde misafirlere ikram edilen yemekler), to'y (düğün), to'shakcha (küçük minder), tuproq surtish (toprak sürtme), xushkayfiyat (havasında olmak), cho'miltirish (banyo yaptırmak), qo'lbog' (kol bağı), hunarmandlar (ustalar) 2; 'Alla aytay, jonim bolam, orom olgin, alla, Onajoning jonidirsan, qo'zichog'im, alla' (ninni parçası), 'Alpomish' dostonida Barchinoy va Hakimbek beshikketti qilingan' ('Alpamiş' destanında Barçınay ve Hakimbey bebekken beşik kertmesi olmuşlar), kadın, kadınlar, alerji, 'Ayam yoshligida tomdam beshik olib tushaman deb, uni tomdan tashlab sindirib qo'ygan ekanlar' (Annem gençliğinde çatıdan beşik alacağım derken, onu çatıdan düşürüp kırmış), ayajonimning ikki beshik orasida tunlari bilan alla aytib chiqqanlari (anneciğimin iki tane beşik ortasında gece boyunca ninne söylemesi), baxt (mutluluk), bezatilgan (süslenmiş), 'Beshik milliy-madaniy meros' (Beşik kültürel miras), 'Beşik toldan tayyorlanadi' (Beşik söğütten yapılır), 'Beshikdan qabrgacha ilm izla' (Beşikten mezara dek ilim ara – atasözü), 'Beshikning oyog'i yarim oy shaklida bo'lib, u bolanining bir xil orom olishini ta'minlaydi' (Beşiğin ayağı yarım ay şeklinde olup, o çocuğun bir durumda dinlenmesini sağlar), 'Bolaning qo'l-oyoqlari bo'lanadi' (Çocuğun elleri-ayakları bağlanır), beshigini tebratmoq (beşiğini sallamak), beshik ranglari (beşik renkleri), beshik tebratish (beşik sallamak), beshikchi (beşik yapan/satan), beshik yasovchi hunarmandlar (beşik yapıcı ustalar), beshikka belangan bola (beşiğe belenen çocuk), beshikka solish marosimi (çocuğu beşiğe beleme töreni), beshikni bezatish (beşiği süsleme), beshikni tuzatish (beşiği tamir etme), beshiksoz (beşik yapan), beshikso'poq (beşikte çok yattığından düz kafalılık), beshikning bir maromda tebranishi (beşiğin aynı hızla sallanması), beshiktervatar (peygamber sopası), bog'ich (şerit gibi şey), bozorda sotish (pazarda satma), bola (çocuk), bola yotadigan joy (çocuğun yatacağı yer), bolalik (çocukluk), bolani uxlatuvchi moslama (çocuğu uyutucu gereç), bolaning uxlab qolishi (çocuğun uyuyup kalması), bolaning qo'l-oyog'ini bog'lash

(çocuğu kundak yapma), bolaning mashinasi (çocuğun arabası), bolaning orom olishi va tinchlanishi (çocuğun sakinleşmesi ve dinlenmesi), bolaning tinch uxlashi (çocuğun sakin uyuması), buvilarimiz (ninelerimiz), vatan (doğum yeri), "Gigienik toza materiallardan tayyorlangan" (hijyenik, sıhhi malzemelerden yapılmış), go'dak (bebek), go'sht (et), daraxt (ağaç), yopinchiq (örtü), yoshligimiz (gençliğimiz), yog'och (tahta), Jahongir Mirzaaliyev (ad, soyad), juda qulay (çok kullanışlı), juda foydali (sağlık için çok faydalı), zavq-shavq (zevk, eğlence), yig'layotgan bola (ağlayan çocuk), ip (ip), karnay-surnay sadolari (Özbek ulusal üflemeli çalgıların sesleri), kuy (müzik), kuyov (damat), kulgu (gülüş/tebessüm), ko'rmana (görümlük/bebeği ilk görüldüğünde verilecek para veya hediye), mehr-oqibat (sevgi, yardım), maktabga borishi kerak bo'lgan qizchanning beshikka yotib olishi (okula gidecek olan küçük kızın beşiğe yatması), mahalla (mahalle), mevali daraxt (meyveli ağaç), mehmonlar (konuklar), milliy marosim (ulusal tören), milliylik (milliyet), nabira (torun), namlık (rutubet), non (ekmek), ovqat (yemek), oyoqbog'(ayak bağı), oyoq-qo'llarning tog'ri bo'lishi (ayak-ellerin düzgün olması), oyijonim (anneciğim), oila (aile), ona-bola (anne-çocuk), onaning bolasini uxlatishi (annenin çocuğu uyutması), opa (büyük kızkardeş), opoqijonlar (büyük yaşlı kadınlara), orzu qilish (ummak), ota-onalarning shod-u xurramligi (ebeveynlerin kıvancı), parhez (perhiz/diyet), pichoq qo'yish marosimi (bıçak koyma töreni), san'at (sanat), sarpo qilish (düğünlerde hediye edilen elbiseler takımı), singlim (küçük kızkardeşim), singliming chaqoloqlik davri (küçük kızkardeşimin bebeklik dönemi), soch (saç), suv (su), tabriklar (kutlamalar), tagi quruq (altı kuru), tandir (taom) (tandır – yemek çeşidi), taxta (tahta), tikuvchi (terzi), tiniqib uxlash (rahat uyumak), tirnoq (tırnak), 'Tol yoki tut daraxtidan tayyorlanadi' (Söğüt ya da dut ağacından yapılır), 'Tut va boshqa daraxtlarning yog'ochidan tayyorlanadi' (Dut ve diğer ağaçların tahtalarından yapılır), to'kin dasturxon (güzel yemekler koyulmuş sofrası), tun (gece), tong'ich farzand (birinci çocuk), tunlari beshikka suyangan kelin (geceleri beşiğe dayanmış gelin), uskuna (gereç), usta (usta), uxlatish (uyutma), farzandini uxlataman deb nogoh o'zi ham beshik quchib uxlab qolgan ona (çocuğunu uyutacağım diye kendinden geçmiş beşik kucaklayarak uyumuş kalmış anne), xayollar ummoniga g'arq bolish (hayal denizine dalma), halinchak (beşik – ağızda), chaqoloq yig'isi (çocuk ağlaması), chaqoloqqa orom beruvchi moslama (çocuğu sakinleşti-

rici malzeme), chaqoloqlarga mo'ljallangan tebranma belanchak (bebekler için yapılan sallanma beşik), chaqoloqlarni belaydigan maxsus moslama (bebeklerin belendiği özel gereç), chaqoloqlarning orom oladigan go'shasi (bebeklerin dinlendiği yeri), chaqoloqni belash (bebeği beleme), chaqoloqni tebratib uxlatish uchun moslama (bebeği sallayarak uyutmak için gereç), chaqoloqning kulib turishi (bebeğin gülümsemesi), chelak (kova), chillla (bebeğin kırkı), shirin choy (şekerli çay), shifokorlar (doktorlar), shukrona (müteşekkir), ena (ağızlarda anne), eng baxtiyor davr (en mutlu dönem), erkalanish (şımartma), ehtiyotkorlik (ihtiyat/tedbirliklik), yaqinlar (yakınlar), yangi tug'ilgan chaqoloq (yeni dünyaya gelmiş olan bebek), yaxshi niyat (iyi niyet), 'O'zbek ayoli bir qo'li bilan beshikni, bir qo'li bilan dunyoni tebratadi' (Özbek kadını bir eliyle beşiği, öteki eliyle dünyayı sallar), o'zbek beshiklari (Özbek beşiklari), o'zbek xalqiga xos (Özbek ulusuna has), O'zbekiston (Özbekistan), uy (ev), o'yinchoqlar (oyuncaklar), o'ymakor naqshlar (oyma nakışlar), o'rmon (orman), qadriyat (değer), 'Qo'l mehnati yordamida tayyorlanadi' (El emeğiyle yapılır/el yapımı), 'Ona yurtning oltin beshiging' (Ana yurdun, altın beşiğin), qaynonam (kaynanam/kayınvalidem), qaychi (makas), qalampirmonchoq (çocuğun oynamı ve sivrisinek gibi haşerati uzak tutmak için karanfil baharatının ipe dizilmiş şekli), qand sochish (şeker saçma), qarindoshlar (akrabalar), qorakuya (kurum), quvonch ko'z yoshlari (sevinç/kıvanç gözyaşları), qulay va havfsiz (rahat ve korkusuz), qulaylik (kolaylık), qo'shni xalqlar (komşu uluslar), g'ichirlagan ovoz (gıcırdayan ses), 'Hali hamon ko'z oldimda' (hâlâ şimdi göz önümde – şarkı parçası), havas (heves/istek), 'Hunarmandlar uni mashaqqatli mehnat bilan yasaydilar' (Zanaatçılar onu emek vererek yapıyorlar), hunarmandchilik (zanaat).

273 +122 +151 + 0 (273 – toplam çağrışımlar sayısı, 122 – tekrarlanan çağrışımlar sayısı, 151 –tek çağrışımlar sayısı, yanıtlanmayan –o).

2. Beşik sözcüğü çağrışım alanı terkihi. İşbu alanda aktif sözcükler, çok sayıda kelime grubu, basit ve birleşik cümleler mevcuttur. Bununla birlikte, eskimiş sözcükler, ağız ve şiveye ait kelimeler, deyimler ve atasözleri de kaydedilmiştir.

3. Beşik sözcüğünün istatistik tahlili: Ankete 22 denek katılmış, onlar 281 tane çağrışım yazmıştır. Bunlardan 48 çağrışım çeşitli şekillerde 2 ila 8 ara-

sında bir sayıda tekrar edilmiştir. Tekrar kullanılan toplam çağrışımlar 122 tanedir. En çok 2 defa kullanılan çağrışımlar 64 tane olup (22:7%), onlara klişe çağrışım diyebiliriz. Yinelenmeyen çeşitli çağrışımlar sayısı 151 (54,5%) .

4. Anket tahlilleri şunu göstermektedir ki, anket katılımcılarının çoğunda beşik sözcüğü, ilk önce, kültürel değer olarak görülmüştür. Ana dili konuşurları için beşik kelimesi çocuğu uyutmak için kullanılan gereç olmakla birlikte, Özbek halkının çocuğu beşiğe yatırma töreni, birinci çocuğu dünyaya getirdiğinde düzenlenecek olan beşik kutlamasını hatırlatmıştır.

5. Beşik sözcüğü çağrışım alanının sözcük-anlamsal tahlili.

"*Özbek Türkçesinin Açıklamalı Sözlüğü*"nde 'beshik' kelimesinin aşağıdaki anlamları verilmiştir:

1. Bebeği bağlayarak ve sallayarak uyutmak için söğüt ya dut ağacından yapılmış, yarım dairesel özel gereç, sallanma beşik.
2. (mecaz) Birer nesnenin, olayın dünyaya geldiği yeri, mekânı, kaynağı (*Özbek Türkçesinin Açıklamalı* 246). Çağrışımlar tahlili beşik sözcüğünün birinci ve mecaz anlamını dile getirildiğini göstermektedir.

Beşik kelimesinin çağrışım alanı birimlerinin dil bilgisel çözümlemesinden belli olur ki, morfolojik açıdan ad (bolalık (çocukluk), kulgu (gülüş), mahalla (mahalle), sıfat (juda qulay "çok kullanışlı"), juda foydali (çok faydalı), fiil (ovutish "sakinleştirme, yatıştırma"), cho'miltirish (banyo yaptırmak), belash (çocuğu beşiğe beleme) kullanılmıştır. Çağrışımlarım söz dizimi bakımından özelliğine bakıldığında, tamlamalar (beshik to'yi "beşik kutlaması"), beshik anjomları (beşik eşyaları), ona allasi (anne ninnisi) ve cümleler ('Beshik milliy-madaniy meros' (Beşik ulusal-kültürel miras), Beşik toldan tayyorlanadi (Beşik söğütten yapılır), Beshikdan qabrgacha ilm izla (Beşikten mezara dek ilim ara [atasözü]) yazıldığı görülür . Beşik kelimesinin çağrışımlarında ahenk-akustik değişimlere uğramış olanlarına rast gelinmedi.

Bilişsel bilime ait bilimler. Beşiğin neden yapıldığı (söğüt veya dut ağacı), kimler tarafından yapıldığı (zanaatçı), görünümünün nasıl, ne için kullanıldığına ait verilerde ana dili konuşurunun 'beshik' hakkındaki bilişsel bilgileri ifade etmiştir.

Örneğin: *beşiğin yapısı ve yapımına ait bilimler*: sumak (beşik parçası), beshik asbob (beşik eşyaları), beshik yopqich (beşik örtüsü), ko‘zmunchoq (nazar boncuğu), tuvak (beşik parçası), Beşik toldan tayyorlanadi (Beşik söğütten yapılır), Beshikning oyog‘i yarim oy şaklida bo‘lib, u bolaning bir xil orom olishini ta‘minlaydi (Beşiğin ayağı yarım ay şeklinde olup o çocuğun bir durumda dinlenmesini sağlar), beshik yasovchi hunarmandlar (beşik yapıcı ustalar), beshikni tuzatish (beşiği tamir etme), beshiksoz (beşik yapan), daraxt (ağaç), yog‘och (tahta), yopinchiq (örtü), taxta (tahta), Tol yoki tut daraxtidan tayyorlanadi (Söğüt ya da dut ağacından yapılır), Tut va boshqa daraxtlarning yog‘ochidan tayyorlanadi (Dut ve diğer ağaçların tahtalarından yapılır), Qo‘l mehnati yordamida tayyorlanadi (El emeğiyle yapılır), Hunarmandlar uni mashaqqatli mehnat bilan yasaydilar (Zanaatçılar onu emek vererek yaparlar), hunarmandchilik (zanaat).

Beşiğin kullanım amacına ilişkin bilgiler:

belash (çocuğu beşiğe beleme), beshik anjomlari (beşik eşyaları), beshikka belash (çocuğu beşiğe beleme), ‘Bolaning qo‘l-oyoqlari bo‘lanadi’ (Çocuğun elleri-ayaklari bağlanır), beshigini tebratmoq (beşiğini sallamak), beshikka belangan bola (beşiğe belenen çocuk), beshikka solish marosimi (çocuğu beşiğe beleme töreni), bolani uxlatuvchi moslama (çocuğu uyutucu gereç), bolaning orom olishi va tinchlanishi (çocuğun sakinleşmesi ve dinlenmesi), bolaning tinch uxlashi (çocuğun sakin uyuması), oyoq-qo‘llarning tog‘ri bo‘lishi (ayak-ellerin düzgün olması), ovutish (sakinleştirme, yatıştırma), tagi quruq (altı kuru).

Ruhbilimine ait bilimler. ‘beshik’ dürtü kelimesinden ana dili konuşurlarının psikolojik durumu, ruhu, gerçekliğe ilişkisinden kaynaklanan çağırışımalar aşağıdaki verilmiştir: xursandchilik (kıvanç), bedorlik (uykusuzluk), yig‘i (ağlama), ovutish (sakinleştirme, yatıştırma), orzu-umid (arzu, umut), xushkayfiyat (havasında olma), baxt (mutluluk), zavq-shavq (zevk, eğlence), yig‘layotgan bola (ağlayan çocuk), kulgu (gülüş/gülümseme), mehr-oqibat (şefkat, yardım), orzu qilish (ummak), ota-onalarning shod-u xurramligi (ebeveynlerin kıvancı), xayollar ummoniga g‘arq bolish (hayaller denizine dalma), ehtiyotkorlik (ihtiyat/tedbirlik), yaxshi niyat (iyi niyet) vb. Görüldüğü gibi, dürtü kelime çocuğun dünyaya gelmesiyle insanların kalbinde doğmuş olan kıvanç, mutluluk, çocukla ilgili duyular, çocuk bakmaktan

doğan hisleri ifade etmektedir.

Kültürel alana ait bilimler ise aşağıdaki çağrışımlarda ifade edilmiştir: beshik to'yi (beşik kutlaması), tuproq surtish (toprak sürme), 'Beshik milliy-madaniy meros' (Beşik ulusal-kültürel miras), karnay-surnay sadolari (Özbek ulusal üflemeli çalgıların sesleri), ko'rmana (bebek ilk görüldüğünde verilen para veya hediye), milliy marosim (ulusal tören), beshikketti (beşik kertmesi), sarpo qilish (düğünlerde hediye edilen elbiseler takımı) vb.

Ekonomiye ait bilimler pul (para), bozorda sotish (pazarda satış), ko'rmana (bebeğin ilk görüldüğünde verilen para veya hediye), sarpo qilish (düğünlerde hediye edilen elbiseler takımı), tog'ora (düğünlerde misafirlere ikram edilen yemekler) gibi çağrışımlarda ifade edilmiştir.

Sanat alanı ile ilişkin bilimler alla (ninni), 'Alla aytay, jonim bolam, orom olgin, alla, Onajoning jonidirsan, qo'zichog'im, alla' (ninni parçası), karnay-surnay sadolari (Özbek ulusal üflemeli çalgıların sesleri), kuy (müzik), san'at (sanat), Hali hamon ko'z oldimda (hâlâ şimdi göz önümde [şarkı parçası]) çağrışımlarında yansımıştır.

Tip alanı ile ilgili çağrışımlar genelde bebeğin sağlığı için beşiğin önemine aittir: juda foydali (sağlık için çok faydalı), oyoq-qo'llarning tog'ri bo'lishi (ayak-ellerin düzgün olması), bolaning orom olishi va tinchlanishi (çocuğun sakinleşmesi ve dinlenmesi), bolaning tinch uxlashi (çocuğun sakin uyuması), Gigienik toza materiallardan tayyorlangan (hijyenik, sıhhi malzemelerden yapılmış), parhez (perhiz/diyet), beshikso'poq (beşikte çok yattığından düz kafalılık), shifokorlar (doktorlar).

Sonuç olarak, 'beshik' sözcüğünün çağrışım alanının çözümlenmesi sonucunda çağrışımlar için ortak olan aşağıdaki en mühim nitelikleri tespit edebiliriz: çağrışım birimleri özel sözcük-anlamsal, dil bilgisel, türevsel, biçimsel özelliklere sahiptir; ana dili konuşurunun gerçek dünyaya olan ilişkisini ifade etmek için geniş ölçüde kullanılır; kullanımında cinsiyet özelliğini gösterir, ulusal-kültürel, toplumsal belirtilere malik olur, çeşitli konuşmacılar tarafından istifade edilmesine göre farklı şekillerde kullanılır.

Çağrışım alanı dürtü kelime olan sözcüğün anlam özelliklerinin irdelemesi de çok önemlidir. Çağrışım alanı dürtü kelimenin sözcüksel anlamı, söz-

lüklerde tespit edilmemiş kimi metinsel, biçimsel, edimsel, lehçe ile ilgili anlamları, söylem kullanımındaki nitelikleri, yan anlamlarını belirtmeye yardım eder.

Sonuç

Bugün çağrışım dilbilimi, ruhbilimsel-dilbilimin ayrı bir dalı olarak gelişmektedir. Çağrışım dilbilimi özgün inceleme hedefi ve yöntemleri mevcut olan, belli işlevleri amaçlayan bağımsız disiplin olup çeşitli dillerin geniş ölçekli çağrışım sözlüklerinin yaratılması için temel atmaktadır.

Çağrışım dilbilimin irdeleme objesi çağrışımlı düşünüş ürünü olan çağrışım-lardır. Çağrışım dilbilimin bilimsel-kuramsal temelini çağrışım ilişkisi teorisi teşekkül eder. Çağrışım ilişkisi, dil birimlerinin insanın psikolojik düşünmesine dayanan 'birbirini hatırlatma' mekanizmasıdır. Bu ilişki tabanında 'çağrışım' kavramı yatar.

Çağrışım dilbilimde *çağrışım alanı* terimi dikkati çekmektedir. Çağrışım alanı, insan bilincinde inikâs eden belli bir gerçek dünya ve onun imgelerinin sözlü ifadesidir. Çağrışım alanı, insan bilgilerinin gösterici dilin çağrışım-larına intisap eden anlamsal ve dil bilimsel birimleri toplamıdır.

Çağrışım alanına birbiriyle anlamsal bağlanan birimlerle birlikte anlamsal olarak intisap etmeyen, ana dili konuşurlarının ruhu, dünya görüşü, ilgileri, âlem hakkındaki bilgileri ile ilgili şekilde hafızasında canlanan birimleri kapsar. Böyle birimler insan bilincinde bir kalıp şeklinde mevcut olan dil birimleri (sözcükler, deyimler, atasözleri, cümleler)dir.

Ruhbilimsel dilbilimde çeşitli dillerdeki sözcüklerin ulusal-kültürel, içtimaî, cinsiyet özelliklerini irdelemede çağrışım deneyimler önem taşımaktadır. Çağrışım deneyim yöntemi yardımıyla belli bir halkın ulusal-kültürel haritasını yaratmak olanağı ortaya çıkacaktır. Çağrışım anketleri, çağrışım sözlüklerini oluşturmak için esas kaynak olur.

Çağrışımın meydana gelmesine çeşitli faktörler etki göstermektedir. Herhangi bir sözcüksel birimin anlamı insan hafızasında saklanan farklı düşüncelere ilişik olarak bazı kelimeleri, tamlamaları veya cümleleri hatırlatır, onlarla çağrışımlı bağlanır.

Dilbiliminde sözlü çağrışım çeşitli açılardan sınıflandırılır. Sözlü çağrı-

şımları, oluşması bakımından dilsel ve dil dışı etkenlerle ilgili olarak incelemek mümkündür. Gerçekleştirilen çağrışım anketi sonuçlarına göre Özbek Türkçesindeki sözcüksel çağrışımın aşağıdaki dilsel etkenlerle ilişik tarzda meydana geldiği tespit edildi:

1. Sözcüklerin anlamsal bakımdan birbiriyle ilgili olduğu.
2. Sözcüklerin sözcüksel-dil bilgisel açıdan ilgisi.
3. Sözcüklerin biçimsel bakımından birbirine bağlantı kurduğu.
4. Sözcüklerin edimsel ortaklığı.
5. Sözcüklerin türetilmesindeki benzerlik.
6. Sözcüklerin telaffuzundaki uyum.
7. Sözcüklerin lehçeyle ilgisi.
8. Sözcüklerin ulusal-kültürel birliği.
9. Sözcüklerin toplumsal niteliğine göre yakınlık.
10. Sözcüklerin cinsiyetle alakası.

Özbek Türkçesinde sözlü çağrışımın oluşmasında aşağıdaki dil dışı etkenler önemlidir:

1. Nesnelerin mekânla irtibatı.
2. Nesnelerin zamanla ilişkisi.
3. Nesne ve onun özelliği arasındaki bağlantı.
4. Ses ve ses sahibi ilişkisi.
5. İnsanın gerçekliğe olan münasebeti.
6. Etkinlik ve onun objesi arasındaki ilişki.
7. Etkinlik sahibi ve onun ürünü arasındaki ilişki.
8. Nesnelerin benzerlik belirtisi.
9. Nesnelerin mensupluk, aitlik niteliği.
10. Nesnelerin arasındaki sebep sonuç bağlantısı.
11. Nesnelerin hayati gereksinim işareti.

Çağrışım dilbilimin odak kavramlarından biri sözlü çağrışımdır. Sözlü çağrışım, ana dili konuşurusunun gerçek dünya hakkındaki ruhbilimsel algı-

sına göre meydana gelir, ama bu düşünüş dilde birbiriyle belli bir açıdan bağlantı kuran belli dilsel birimler vesilesiyle gerçekleşir. Sözlü çağrışımlar her ana dili konuşurunda çeşitli şekilde biçimlenir. Onların kapsamaları ana dili konuşurunun sözvarlığını ilgilendirir. Çocuklar ve yetişkinler, kadınlar ve erkeklerle değişik meslek sahiplerinde çağrışım alanı ölçüsü ve terkihi farklı olur. Sözlü çağrışımlar çeşitli konuşma modellerinin oluşmasına imkân sağlar. Çağrışımlı birimler (sözcüksel, sözdizimsel birimler) herhangi konuşma kalıbı için örnek birim işlevini yapar. Dürtü kelime + tepki yanıt modelindeki çağrışım yapısı belli bir durum ifadesine hizmet edebilir.

Çağrışım sözlükleri, birbirleriyle çağrışım bağlantılı sözcükler, onların insan hafızasında biçimlenen 'yuva'ları, çağrışım birimlerinin *sözcük*-anlamsal, kültürel dilbilimsel, sosyal-dilbilimsel, edimsel dilbilimsel, cinsiyet özellikleri hakkında bilgi verici sözlük çeşidi sayılır. Bununla birlikte, sözlükte verilmiş olan çağrışımlarda ana dili konuşurunun dış dünya hakkındaki görüşleri, bilgisi, bakışı, ruhu, gerçeklikle ilişkisi, hayat deneyleri, fikir-düşünceleri, sorunları yansır. Bu yüzden böyle sözlükler, sadece dilbilim adamları için değil belki tüm kitle için çok önemli bilgi ve veri tabanı işlevini yapar.

Açıklamalar

- 1 Ankette çağrışımları oluşturmak için seçilen kelimeler.
- 2 Örnekler Prof. Dr. D. Lutfullayeva'nın *Assosiativ tilshunoslik* kitabından alındı.

Kaynaklar

- Abramov, Valeriy Petrovich. *Teoriya Assosiativnogo Polya*. Akad. Ped. İ. Sots. Nauk RF, 2003.
- Abramova, Yekaterina. "Assosiativno-Smislovoe Pole Kontsepta." *Apriori. Seriya: Gumanitarnie Nauki*, no. 1, 2014, pp. 2-6.
- Alefirenko, Nikolay. *Sovremennye Problemy Nauki o Yazıke*. Flinta, 2005.
- Begmatov, Ernest. *O'zbek İsmolarining Ma'nolari*. O'zbek Miiliy Ensiklopediyasi, 2006.
- Belyanin, Valeriy. *Psiholingvistika*. Flinta, 2003.
- Belyanin, Valeriy. *Uchebnoe Posobie Po Kursu "Psiholingvistika"*. Noviy Gumanitarniy Universitet Natali Nesterovoy, 1999.
- Bolotnova, Nina. "Ob Izuchenii Assosiativno-Smislovih Poley Slov v Hudojestvennom Tekste." *Rusistika: lingvisticheskaya paradigma kontsa XX veka*, 1998, pp. 242-247.

- Volkov, Vadim. *Vvedenie v psiholingvistiku*. Ujgorodskiy Universitet, 1994.
- Goroshko, Yelena. *Yazıkovoe Soznanie (Assotsiativnaya Paradigma)*. IYa RAN IN-JEK, 2003.
- Dimitryuk, Natalya. *Kazahsko-Russkiy Assotsiativnyy Slovar*. Institut Yazikoznaniya RAN, 1998.
- Hojiyev, Azim, and Abdulhamid Nurmonov. *Zamonaviy O'zbek Tili Faol So'zlarining İzohli Lug'ati*. Fan, 2001.
- Karasik, Vladimir. *Yazıkovoy Krug, Lichnost, Kontseptı, Diskurs*. Gnozis, 2004.
- Karaulov, Yuriy. "Russkiy Assotsiativnyy Slovar Kak Noviy Lingvisticheskiy Istochnik I Instrument Analiza Yazıkovoy Sposobnosti." *Russkiy Assotsiativnyy Slovar*, 1.kniga, Nauka, 1994, pp. 3-29.
- Kent, Grace Helen, and Aaron Joshua Rosanoff. "A Study of Association In Insanity." *American Journal of Insanity*, vol. 67, no. 1-2, 1910, pp. 317-390.
- Kiss, G. R. Ed. *The Associative Thesaurus of English*. University of Edinburgh, MRC Speech and Communication Unit., 1972.
- Krushevskiy, Nikolay. *Ocherki O Yazıke*. Nauka, 1885.
- Lutfullaeva, Durdona. *Assotsiativ Tilshunoslik*. Meriyus, 2017.
- Mahkamov, Nemat, and Ixtiyor Ermatov. *Tilshunoslik Terminlerining İzohli Lug'ati*. Fan, 2013.
- Mahmudov, Nizomiddin, and Durdona Hudaybergenova. *O'zbek Tilidagi Ko'chma Manoli So'zlarning İzohli Lug'ati*. Fan, 2014.
- Martinoviç, Gennadiy. *Verbalne Assotsiatsii v Assotsiativnom Eksperimente*. Nauka, 1997.
- Mirzayev, To'ra vd. *Alpomish' Dostonining İzohli Lug'ati*. Fan, 2013.
- Madvaliyev, Abdubahob. Ed. *O'zbek Tilining Izohli Lug'ati*, 1.jild, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006.
- Madvaliyev, Abdubahob. Ed. *O'zbek Tilining Izohli Lug'ati*, 2.jild, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006.
- Madvaliyev, Abdubahob. Ed. *O'zbek Tilining Izohli Lug'ati*, 3.jild, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006.
- Madvaliyev, Abdubahob. Ed. *O'zbek Tilining Izohli Lug'ati*, 4.jild, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2008.
- Madvaliyev, Abdubahob. Ed. *O'zbek Tilining Izohli Lug'ati*, 5.jild, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2008.
- Popova, Zinaida, and Iosif Sternin. *Kognitivnaya Lingvistika*. Vostok-Zapad, 2007.
- Postman, Leo Joseph, and Geoffrey Keppel. *Norms of Word Associations*. Academic Press, 1970.
- Rahmatullayev, Shafkat. *O'zbek Tilining Etimologik Lug'ati*, 1.jild, Fan, 2000.
- Rahmatullayev, Shafkat. *O'zbek Tilining Etimologik Lug'ati*, 2.jild, Fan, 2003.

- Rahmatullayev, Shafkat. *O'zbek Tilining Etimologik Lug'ati*, 3.jild, Fan, 2009.
- Karaulov, Yuriy. Ed. *Russkiy Assotsiativny Slovar*, 1. tom, Nauka, 1994.
- Karaulov, Yuriy. Ed. *Russkiy Assotsiativny Slovar*, 2. tom, Nauka, 1998.
- Sanchez, Puig M. vd . *Normas asociativas del espanol y del ruso*. Moscu, 2000.
- Ufimseva, Natalya. Haz. *Slavyanskiy Assotsiativny Slovar (Russkiy, Belorusskiy, Bolgarskiy, Ukrainskiy)*. Institut Yazıkoznaniya RAN, 2004.
- Slishkin, Gennadiy. *Ot Teksta K Simvolu: Lingvokulturnie Kontsepti Pretsedentnix Tekstov V Soznanii I Diskurse*. Academia, 2000.
- Titova, Larisa Nikolaevna. *Kirgizsko-Russkiy Assotsiativny Slovar*. Mektep, 1972.
- Ulyanov, Yuriy. *Latıshsko-Russkiy Assotsiativny Slovar*. Zinantne, 1988.
- Cherkasova, Galina. *Russkiy Sopostavitelny Assotsiativny Slovar*. Nauka, 2008.
- Zalevsкая, Aleksandra. *Vvedenie V Psiholingvistiku*. Rossiyskiy Gosudarstvennyy Gumanitarny Universitet, 1999.

Theoretical and Applied Methods of Creating Associative Dictionary of The Uzbek Language (On the Example of the Word “Beshik”)*

Zilola Khudaybergenova**

Abstract

In the world linguistics of the XXI century, the human factor have become the main subject of language learning, as a result, new directions of linguistics, based on the prism of the triangle “man + culture + language”, have appeared. Currently, such areas of linguistics as cultural linguistics, pragmalinguistics, psycholinguistics, cognitive linguistics, sociolinguistics, associative linguistics explore the language taking into account the cognitive, psychological, cultural, national, social characteristics of a person in relationships with history, national traditions, politica, cultural peculiarities of linguistic societies as well as geographic locations of the country. Associative linguistics, deals with associations that arise in the minds of speakers, associated with certain concepts, thereby they become the material for the creation of associative dictionaries. Associative dictionaries of certain languages, published in the twentieth century, were the impetus for the creation of an associative dictionary of the Uzbek language. This article will consider the history of the creation of associative dictionaries, theoretical and practical methods of compiling associative dictionaries, works aimed at creating an Uzbek associative dictionary, methods and principles for studying associations, structure, methods and principles of creating associative dictionaries.

Keywords

Uzbek language, Uzbek associative linguistics, associative dictionaries, method of associative experience, associative units, principles of associative dictionaries.

* You can refer to this article as follows:

Khudaybergenova, Zilola. “Theoretical and Applied Methods of Creating Associative Dictionary of The Uzbek Language (On the Example of the Word “Beshik”).” *bilig*, no. 98, 2021, pp. 75-97.

** Prof.Dr., Bartın University, Faculty of Literature, Department of Contemporary Turkic Dialects and Literature Bölümü – Bartın/Turkey

ORCID: 0000-0003-1021-3053

aloliz74@mail.ru, zkhudaybergenova@bartin.edu.tr

Теоретические и прикладные методы создания ассоциативного словаря узбекского языка (на примере слово «бешик»)*

Зилола Кудайбергенова**

Аннотация

В XXI веке человеческий фактор в мировой лингвистике стал одним из основных тем при изучении языка. В результате возникли новые отрасли лингвистики, основанные на треугольнике «человек + культура + язык». Наряду с этим родились такие лингвистические направления, как лингвокультурология, прагматическая лингвистика, психологическая лингвистика, когнитивная лингвистика, социальная лингвистика, ассоциативная лингвистика. Эти изучают язык учитывая когнитивные, психологические, культурные, национальные и социальные характеристики носителей языка; принимая во внимание исторические, национальные традиции, политические и культурные признаки общего языка общества, а также его взаимодействия с географическими условиями рассматриваемой страны. Ассоциативная лингвистика изучает ассоциации, которые возникают в сознании носителей языка по поводу определённых концепций; из этого и возникла нужда в написании ассоциативных словарей. Изданные в XX веке ассоциативные словари иностранных языков привлекли внимание узбекских учёных, которыми были инициированы работы над составлением ассоциативного словаря узбекского языка. В данной статье будут рассмотрены история, теоретические и практические методы создания ассоциативных словарей, исследования по созданию узбекского ассоциативного словаря, принципы изучения ассоциаций, а также структура этого словаря.

Ключевые слова

Узбекский язык, узбекская ассоциативная лингвистика, ассоциативные словари, метод ассоциативного опыта, ассоциативные единицы, принципы создания ассоциативных словарей.

* Поступило в редакцию: 26 Январь 2019 г. – Принято в номер: 19 июнь 2019 г.
Ссылка на статью:

Khudaybergenova, Zilola. “ Özbek Türkçesi Dilbiliminde Çağırışım Sözlüğünü Oluşturmanın Kuramsal ve ‘Beşik’ Kelimesi Örneğinde Uygulamalı Yöntemleri.” *bilig*, no. 98, 2021, pp. 75-97.

** Проф., д-р, Университет Бартин, филологический факультет, кафедра современных тюркских языков и литератур – Бартин / Турция
ORCID: 0000-0003-1021-3053
aloliz74@mail.ru, zkhudaybergenova@bartin.edu.tr

Kautilya'nın Dış Politika Kuramı Çerçevesinde Hindistan'ın Orta Asya İle İlişkileri, 1991-2019*

Süleyman Elik**

Safa Uslu***

Öz

Bu çalışmada Hindistan'ın Orta Asya ile ilişkileri Hintli siyaset düşünürü Kautilya'nın dış politika kuramı çerçevesinde açıklanmıştır. Bu çalışma da Batı dışı teorik bir yaklaşım olan dış politika kuramı, onun devletler çemberi metodunun bir uygulama alanı olmuştur. Bu da uluslararası ilişkiler alanına katkı sağlamıştır. Hindistan'ı yakın komşularına uygulamış olduğu dört amaç olan radikal dini grupların bölgedeki yayılmasının önlenmesi, yasa dışı ticaretinin durdurulması ve çeşitlendirilmesi ve enerji arz güvenliği gibi hedefler konusunda başarılı olup olmadıkları test edilmiştir. Hindistan bölge ülke ile ilişkileri üç tema üzerinden yürütülmüştür. Bunlar siyasi, güvenlik ve ekonomik ilişkilerdir. Ayrıca Hindistan, ŞİÖ ile, bölge ülkeleri ile olan iş birliğini artırsa da ekonomik ilişkilerde ciddi bir sıçrama kaydedilmemiştir. Hindistan bölgede artan Çin nüfuzuna karşın, alternatif bir ekonomik güç olma kapasitesine rağmen, Rusya'nın Çin ile bölge üzerinde daha yakın durması bu etkiye kırmaktadır. Eğer Hindistan bölgesel ekonomik ilişkilerini artırırsa hem bölgesel güç hem de küresel bir güç olma kapasitesine sahiptir.

Anahtar Kelimeler

Kautilya, Dış Politika Teorisi, Devletler Çemberi, Hindistan, Orta Asya.

* Geliş Tarihi: 27 Ağustos 2019 – Kabul Tarihi: 27 Nisan 2020

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Elik, Süleyman, ve Safa Uslu. "Kautilya'nın Dış Politika Kuramı Çerçevesinde Hindistan'ın Orta Asya İle İlişkileri, 1991-2019." *bilig*, no. 98, 2021, ss. 99-122.

** Doç. Dr., Dış İşleri Bakanlığı, Seul Büyükelçiliği-Sosyal İşler Müşaviri – Seoul/Kore; İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü – İstanbul/Türkiye
ORCID: 0000-0003-1517-0697
eliksuleyman@gmail.com

*** Dr., Cumhurbaşkanlığı, Dijital Transformasyon Ofisi – Ankara/Türkiye
ORCID: 0000-0002-0954-1773
safauslu@gmail.com

Giriş

Hindistan tarih boyunca doğal kaynakları, stratejik konumu, çoğulcu kültürel, dini ve siyasi zenginliği sebepleriyle, sömürgeci güçlerin önemli bir mücadele alanı olmuştur. Bu nedenle Doğu-Batı geriliminde öne çıkan ana merkezlerden biri olarak görülebilir. Batı'nın doğuya ilgisinin miladı olarak Büyük İskender'in doğu seferleri alınabilir. Ülkede sömürgecilik tarihine bakıldığında Portekiz, Fransız, Hollanda ve İngiliz sömürge dönemlerinin izleri açık bir şekilde görülebilir. Ancak Hindistan'ın zenginliklerinin Batı'ya aktarılması uğruna işgal ve kolinize edilen bu büyük coğrafya, milli kimliğini muhafaza etme becerisini her ne kadar başarsa da, yüzyıllar boyu Babür Hanedanlığının hâkimiyetinde iken icra ettikleri sistemi dengeleyici rolünü ve prestijini zamanla kaybederek siyasetindeki belirleyici bir aktör olmaktan çıkartılmıştır. Ülkede batı sömürgesi altında oluşan post-kolonyal üst siyasal kimlik ise Hindu elit tekelinin oluşmasını sağlamıştır. Bu da devletin stratejik kültürünü ve dış politika tercihlerini belirlemektedir (Snyder 9). Bugün çok kültürlü dünyada en zengin sosyal yapılarından birine sahip olan Hindistan antik dönemden günümüze dünya medeniyetine ciddi katkılar yapmıştır. Bu zengin bilim, düşünce ve siyasal kültür birikimi, aynı zamanda batı dışı alternatif yaklaşımlar sunmuştur. Siyaset bilimi alanında da ilk siyaset teorisyenlerden olan ve Hintlilerin Makyavellisi olarak bilinen Kautilya'dır. Onun başyapıt eseri olan Arthaşatra adlı çalışması, Hint stratejisinin yazılı kaynağı olması açısından bir ilk çalışmadır. Onun fikirlerinin bir devamı niteliğinde İngiliz Lordlarının özelde ise Lord Curzon'un Hindistan stratejisinde de devletler çemberi ve dış politika yaklaşımlarında benzer stratejileri görebiliriz.

Tüm bunların yanında Hint siyasal kültürü, kökü Orta Asya Türk cumhuriyetleri ve Güney Asya'da bulunan Afganistan ve Pakistan'a uzanan Türk İslam kültür havzalarından etkilenmiştir. Öyle ki 2011 nüfus sayımına göre ülke nüfusunun yaklaşık %15'ine karşılık 175 milyon Müslüman olması, Hint sosyal ve siyasal kültürünün önemli bileşenlerinden biri olduğunu göstermektedir (Anas 5). Örneğin, Hindistan'da kurulan Türk hanedanlıklarından en uzun ömürlü olanı Babürlerin bıraktığı kültürel ve siyasal miras, günümüz Hint dış politikasını ve stratejisini belirleyen dinamiklerden biri olarak görülmektedir. Babür Hindistan'ı, Maurya döneminde olduğu gibi, Hint birliğinin sağlamış ve en donanımlı siyasal sistemin

kurulduğu tarihsel devamlılığın sağlandığı dönemdir. Diğer taraftan, Hindistan'ın Fars kökenli âlimlerinden Şerif Hüseyin' Kasmi'nin tespitlerine göre 650 yıl Müslümanların kontrolünde kalan ve Hint yazılı kültüründen Farsçaya aktarılan eser sayısı 2517 olarak tespit edilmiştir (Rangan 2). Bu da en basit haliyle Müslümanlar ile Hindular arasında çok yoğun bir kültürel alışveriş olduğunun delilidir. Orta Asya ile karşılaştırıldığında, Hindistan İngiliz sömürge sisteminden kurtularak bağımsızlığını elde etmiş ve başarılı bir şekilde demokratik sistemini kurmuştur. Buna karşın Orta Asya ülkeleri Sovyet-sömürgesinden bağımsızlıklarından sonra ancak otoriter bir demokrasiye geçebilmişlerdir. Soğuk Savaş sonrası oluşan tek kutuplu dünya düzeni ve ardından çok kutupluluğa doğru evrilmesi, Hindistan için, özellikle Başbakan Modi ile tekrar bir dünya gücü olma iddiasını gündeme getirmiştir.

Çalışmanın teorik alt yapısını kuran Kautilya'nın *Arthaşāstra* adlı eseri modern dış politika yaklaşımlarından en açıklayıcı eserlerden biri olarak kabul edilir. Eser Sanskritçeden İngilizceye ilk tercümesi R. Shamasastri tarafından yapılmıştır. Kautilya eserinde geliştirdiği devlet kuramını 1-9 kitaplarda tasarlamıştır. Ona göre devlet yekpare bir yapıdan ziyade kral, bakanlar, şehir, taşra, hazine ve ordu gibi iç dinamikleri kapsar. Devletin bu kurumları arasındaki uyumunu klasik realistlerin ondan yıllar sonra iddia ettiği organik ve hiyerarşik bir yapıda olduğu iddia edilir. 11 bölümden oluşan eserin 10. bölümü dış politikaya ayrılmıştır. Bu bölümün 7. 11. ve 12. kitapları devletler arasındaki ilişkileri inceler.

Kautilya'nın devletler çemberi yaklaşımı aynı zamanda dış politika teorisine yöntem konusunda yeni imkanlar sunmaktadır. Onun devletler çemberi sadece üç devletle sınırlı değil bilakis 12 devletle olan müttefik ve düşman ülkeleri kapsar. Onun devletler çemberi kuramına göre Orta Asya ikinci çemberde bulunmakta, yani "Komşunun komşusu dost(tur)" ilkesinin uygulama alanı olan ülkeler kategorisinde yer almaktadır (Kautilya 542). Kautilya'nın dış politika yaklaşımı, Hindistan'ın günümüz siyasi ilişkilerini yeniden okumamızı sağlayacaktır. Buna göre temel önermelerimiz şu şekilde kurgulanabilir. 'Hindistan'ın bölgesel ve küresel güç olmasının koşulu, ikinci çemberde bulunan ülkelerle olan ilişkileri başat rol oynayacaktır. Hindistan bölgesel dengeleme politikasında Çin'i sınırlayıcı bir alternatif ekonomik ve siyasi güç olarak ortaya çıkması küresel güç dağılımını etkileyecektir.

Eğer bu ülkeler ile ilişkilerini rasyonel zemine oturtabilirse, Hindistan çok kutuplu düzene evrilen uluslararası sistem içinde büyük güçlerden biri olarak yerini alabilir. Hindistan'ın Orta Asya ülkeleri ile ilişkilerinde diplomatik, ekonomik ve güvenlik alanları üzerinden yapılacak inceleme Kautilya'nın teorik iddiaları pratik uygulama alanı olan Orta Asya ülkeleri konusundaki izlediği politikalar yorumsal metotlar ile açıklanmaya çalışılmıştır.

Batı Dışı Bir Yaklaşım Olarak Kautilya'nın Dış Politika Kuramı

Uluslararası ilişkilerde yeni yönelimlerden biri de Batı dışı uluslararası ilişkilerin kökeni üzerine yapılan çalışmalardır. Bunlardan biri Amitav Acharya (1-26)'in çalışmasıdır. Navnita Behera, Navnita (92)'in "Uluslararası İlişkileri Hindistan'dan da Yeniden Düşünmek" adlı makalesinde Kautilya'nın *Arthaşāstra* adlı çalışması üzerinde durulmuştur. Ona göre yükselen güç olan Hindistan'ın entelektüel kökenleri Hint çağdaş dış politikasında yönlendirici bir güçtür. Kautilya MÖ 371-283 sadece bir teorisyen değil, aynı zamanda iyi bir teknokrat olarak ilk Maurya İmparatoru Çandragupta'nın Danışman'ı ve Başbakan'ı olarak çalışmış ve onun iktidara yükselişinde başat rolü oynamıştır. Onun devlet ve strateji konusundaki organik devlet anlayışı, daha sonra gelen Batılı jeopolitikçiler tarafından geliştirilmiştir. Hasanov (23)'un iddiasına göre onun stratejik yaklaşımı çağdaş Hint dış politikasının da merkezine oturmaktadır. Benzer şekilde Pande (20), Kautilya'nın tezlerinin işlediği eserde antik dönemle modern dönemin kurucu liderlerinden Nehru, Ghandi ve Modi ile karşılaştırmıştır. Kautilya'ya göre dış politikanın amacı sadece devleti korumak değil, aynı zamanda sınırları genişletme yapma olduğunu iddia eder Pande (25). Kral için esas olan devletin çıkarını gözeterek gücünü artırması en yüce kriterdir. Bundan dolayı Max Weber, Kautilya'yı Machiavelli'den de aşırı anlamda sert gücü önemseyen teorisyen olarak görür (Boesche 253). Çünkü ona göre devletlerarasındaki ilişkilerde ahlak ve değer gibi konulardan ziyade esas olan devletin yüksek çıkarları gelir. Kautilya dış politika teorisini altı kavram üzerinden geliştirmiş ve dış politika teorisini de bu altı prensip üzerine inşa etmiştir. Ona göre dış politikanın altı esası ise şunlardır; Sandhi, şartlar ve koşulları içeren anlaşma yapma; Vighraha, düşmanlık politikası-savaş; *Asana*, tarafsız kalma politikası; *Yana*, savaşa hazırlık kararı; Samsraya, krallığın korunması için ittifaklara girmek ve Dvaidhibhava, ikili diplomasi diğer bir ifade ile biriyle barış yaparken diğeriyle savaş yapmaktır esaslarından oluşur (Kautilya 9). Türkçe

tercümesinde 182 sayfayı kapsayan dış politika kuramının uygulamaları çalışmamızın ilgili kısımlarında kullanılacaktır.

Çalışmanın metodolojisi, teorisinde olduğu gibi yine Kautilya bu esaslar üzerinde oturttuğu uygulama alanı ise bölgesel ve küresel düzeyi kapsayan üç düzeyli devletler çemberi yaklaşımları üzerine oturtulacaktır. Bu anlayışa göre dış politika coğrafi olarak üç alana yoğunlaşmaktadır; Birinci çember devletlerin yakın çevresidir, İkinci çember devletlerin yakın komşularıyla beraber uzak komşularını yani yaklaşık olarak içinde bulunduğu kıtayı kapsar, Üçüncü çember ise tüm küresel alan başka bir deyişle uluslararası sistemi kapsamaktadır. Kautilya (557)'ya göre “yakın komşumuz doğal düşmanımız ve komşumuzun komşusu sizin doğal dostunuzdur” çünkü “size komşusu olana kadar istila edemez” der. Kral diğer komşularını ise doğal düşmanlar olarak tanımlar. Buna göre Hindistan'ın bu ülkelerle ile olan ilişkileri ittifak olmasa da dengeli bir karakter arz eder. Kautilya'nın devletler çemberi doktrini aynı zamanda düşman, dost ve müttefik ülkeler olarak tasnifi bir tür ilişki kurma sistem kategorisidir. İttifak ve düşmanlardan oluşan 12 devletli denklemi hem numerik hem de anal Hint dış politikası uzmanlarından olan Ogden (61)'in iddiasına göre Kautilya'nın yukarıda bahsettiğimiz Mandala kuramı/dış politika yaklaşımı günümüz Hint dış politikasının temel esaslarını belirlediğini iddia eder. Ogden (62)'a göre birinci çember Hindistan'ın yakın çevresini, ikinci çember olan Orta Asya bölgesini ve Hint okyanusu çevresini, üçüncüsü de küresel sahneyi içine almaktadır. Buna göre ikinci çember içerisinde yer alan Orta Asya ülkeleri, birinci çemberde yer alan Çin ve Pakistan ile rekabet halinde olduğu Hindistan'ın yakın komşusu konumundadır. Başka bir deyişle ikinci çember ülkeler ile müttefik ve dostane ilişkiler kurma stratejisi takip edilmiştir.

Hindistan'ın dış politikasına etkili olan bir diğer kişi Hindistan için en büyük stratejik vizyonu ortaya koyan İngiliz devlet adamı Lord Curzon'dur. Onun yaklaşımı Kautilya'nın bir devamı niteliğindedir. Curzon (5) jeopolitiğin önemi üzerine durduğu çalışmasında, Hindistan'ın Batıda, İran ve Afganistan'ın kaderleri üzerinde baskın bir etki yapması gerektiğini, Kuzeyde ise Tibet'teki herhangi bir rakibi reddedebilecek kabiliyette olduğunu iddia eder. Onun savına göre, Hindistan, Kuzey Doğu'ya ve son olarak Çin'e büyük baskı uygulanabilme kabiliyeti olduğunu iddia eder. Ona göre Hindistan, Siam'ın özerk varlığının koruyucularından biri olarak görür. 19.

yüzyıl boyunca ve 20. Yüzyıl'ın başlarında, İngilizler tarafından yönetilen Hindistan ve Hintli askerlerden oluşan Hint Ordusu, Hint Okyanusu havzasındaki baskın güç olması bu stratejinin bir uzantısıdır. Bu dönemde Hindistan, Aden'den Singapur'a uzanan geniş bir ticaret ve iletişim ağının merkezi konumundaydı. Hindistan'ın dış politikası Lord Curzon'un stratejisine göre Aden'den Malaga 'ya uzanan bölgede lider olma hayalini gerçekleştirme üzerine oturmaktadır. Curzon'a göre Hindistan'ın Hint Okyanusundaki konumu, onu doğal bir deniz gücü haline getirmektedir. O, Hindistan'ı bu bölgenin en fazla nüfuza sahip olabilecek güç olarak görmektedir. Fakat Curzon da Kautilya gibi Hindistan'ın yayılmacılığını kendi kıtası içinde sınırlı olması gerektiğini savunur.

Hindistan'ın stratejisinde İngiliz stratejik aklının devam ettiğine gösteren diğer siyaset adamı ve kurucu babalardan biri olan Jawaharlal Nehru'nun mektuplarından aktarılan bilgiye göre, Hindistan'ın gücünün Güney Asya'dan Orta Doğu ve Güney Doğu Asya'ya kadar uzandığını ifade etmesidir (Moraes 88). Bundan dolayı Hint liderleri ülkelerini hem Asya'nın hem de Afrika'nın doğal bir lideri olarak görürler. Soğuk Savaş döneminde Hindistan'ın Bandung Konferansı ile oluşan Bağlantısızlar hareketinin lideri olması, koloni sonrası milletlerin önderi konumuna getirmiştir. Bugün Hindistan'ın önderliğinde kurulan diğer BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan ve Güney Afrika) gibi uluslararası birlikteliklerde aktif şekilde rol alması bu tarihsel bakış açısının bir devamı olarak görülebilir. Fakat Pakistan'ın, Batı ittifakının bir aracı olarak görülebilecek Merkezi Anlaşma Örgütü (CENTO)'ne katılması Hindistan'ın stratejisinde köklü bir değişikliğe gitmesine yol açmıştır. Bu da Hindistan'ın nükleer güç olma konusunda çalışmalarını hızlandırmıştır. Pakistan'ın da nükleer güç olmasıyla birlikte Güneydoğu Asya'da bölgesel bir 'korku dengesi' kurulmuştur. S.D Muni (22)'ye göre Nehru'nun stratejisi ve ondan sonra gelen Hintli liderlerin aklı İngilizlerle aynıdır (Moraes 252). Pende (27),'ye göre ise Modi'nin izlemiş olduğu dış politika Kautilya ve Curzon'un fikirleri üzerine oturmaktadır. Her ne kadar onun politikaları, ırkçı bir karakter taşısa da Hintliliği merkeze alan yeni bir politik kültür oluşturma çabası olarak görülmektedir. İç politika da ki bu değişiklikler kısa vadede dış politikaya yansımaları ise uzun bir süreç olacaktır. Bundan dolayı değişim sürecinde olan bu iç değişikliklerin Orta Asya ülkeleri olan ilişkilerde olumsuz bir etkisi beklenmemektedir.

Netice olarak, Hindistan'ın kadim kültürünün kökenleri 2000 yıllık Pan-Hint imparatorlukları olan Muaryanlar Guptalar, Babürler, İngiliz Hindistan'ı ve Hindistan Cumhuriyeti'ne dayanmaktadır. Fakat uzun dönem sömürge ve nihayetinde parçalanma neticesinde güçlü bir stratejik kültür oluşturamamıştır. Hindistan eski Dışişleri Bakanı Jaswant Singh, Hint siyasal elitinin dış politika ve savunma konularında stratejik bir düşünceleri olmadığını söylemiştir. Singh, Nehru'nun idealist bir devlet adamı olmasına rağmen fikirlerini kurumsallaştıramadığı vurgulamıştır. Milliyetçi Bharatiya Janata Partisi (BJP)'si bile iktidara gelmesine rağmen stratejik kültür kurumsallaşmaması söz konusudur. Hindistan siyasal kültürünün oluşumunda her zaman toplum, devletten daha önemli olagelmiştir. Bundan dolayı stratejik kültürün üç unsuru olan askeri kültür, gücün kullanımı konusunda yerli bir tavrın geliştirilmesi ve siyasal kültür toplumun kendi dinamiklerinde üretilmesi gerekliliği vardır. Fakat bu unsurların fonksiyonel hale gelmesi için ideal bir söylemden rasyonel bir politikaya dönüşmesi ve kurumsallaşmaya geçilmesi gereği vardır (Katzenstein 15). Toparlanacak olursa, güçlü siyasal kültürü olmasına rağmen benzer oranda bir stratejik kültürün oluşturulmaması stratejik bir yoksunluk olarak görülmüştür (Bawa 58).

Uluslararası Güçler (Üçüncü Çember) ve Hindistan

Realist geleneğe göre uluslararası sistem, anarşik olarak tanımlanır. Bu tanımdan maksat kaos değil, devletin üstünde herhangi bir üst otoritenin olmadığını göstermektir. Bu sava göre devletlerin kendilerini güvende hissetmeleri mümkün değil, aksine kendi kendilerine yetmek zorunda oldukları için gücünü her zaman artırmak zorundadırlar. Klasik Realistler savaşın nedenini insan doğasındaki güç peşinde koşma motivasyonuna bağlar. Devletler güce ulaşmak için her türlü şiddeti kullanma yetkisi olduğundan onların bu motivasyonları şiddetin kaynağı olarak görülür. Bundan dolayı Deutsch ve Singer (390) klasik realizmin kurucularından Hans Morgenthau çok kutuplu sistemi daha güvenli olarak gördüğünü ifade ederler. Buna karşın Neo-Realizm'in kurucusu Waltz (88), ise iki kutuplu sistemin daha barışçıl bir imkân sağladığını savunur. Her iki paradigma da Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemin nasıl çalıştığını açıklayamadığından Alexander Wendt (335)'in Sosyal İnşacılık teorisi her iki görüşü reddederek anarşinin sabit bir şey olmadığını, anarşinin devletlerin tercihine bağlı olarak çatışma ya da iş birliğine göre değişeceğine iddia etmiştir. Uluslararası sistemin doğası konu-

sunda diğer bir yaklaşım ise liberalizmden gelmiştir. Liberallerin iddiasına göre uluslararası sistemde sadece devletler ana aktör değil, aynı zamanda uluslararası örgütler de devletler gibi önemli aktörlerdir. Onlara göre devletlerarasındaki güç ve çıkar mücadelesi ancak karşılıklı bağımlılıklar sayesinde minimize edilebilir (Keohane ve Nye 3). Ne yazık ki Soğuk savaş dönemi Batı liberalizminin zaferiyle sonuçlanması, uluslararası sistemde vaat edilen barışı sağlayamamıştır. Devletin etkisini minimize eden liberteryanlar ve küreselcilerin iddialarına rağmen uluslararası sistemdeki güç mücadelesi ve buna bağlı olarak oluşan güvenlik ikilemi, Soğuk Savaş dönemi güvenlik sisteminin devam etmesini zorunlu kılmıştır.

Güvenlik çalışmalarında duayenlerinden olan Buzan ve Weaver (437) 'ın "Bölgeler ve Güçler" adlı çalışmasında yeni kurulmakta olan uluslararası sistemi dört büyük güç olan Avrupa Birliği, Çin, Rusya, Hindistan ve tek süper güç olan ABD'den oluşan bir yapı olabileceğini iddia etmiştir. Uluslararası alanda da güç mücadelesinin büyük güçlerden ziyade gelişmekte olan orta ölçekli güçler ile büyük güçler ve tek süper güç olan ABD arasında geçeceğini ileri sürmüştür. Uluslararası sistemde çok kutupluluğa doğru eğilme, Hindistan'ı doğal olarak komşu Çin'i dengeleyici bölgesel ve küresel güç olarak sunmaktadır. Örneğin, Washington ile Yeni Delhi arasında yapılan nükleer antlaşma Asya derinliğinde bölgesel bir denge sistemi kurma amacına matuftur. Çünkü ABD benzer bir antlaşmayı Pakistan tarafıyla yaparak nükleer gücün kullanma tehlikesinin bir neticeye bağlama çabasındadır. İkili ilişkilerde ticari ilişkilerin artırılması önemli bir etkidir. Örneğin, Hindistan'ın enerji açığını kapatmada ciddi rol oynayan İran'a karşı ABD'nin uyguladığı ambargoyu tanıması, ABD ile ikili ilişkilerdeki iş birliğinin ve uyumun boyutlarını göstermektedir. Tek kutuplu sistemin egemen gücü ABD sadece küresel düzeyde dengeden ziyade, Güney Asya'da izlediği strateji, bölgesel dengeleyici ittifaklara yönelmek olmuştur. Kautilya'ya göre uluslararası sistemin başat güçleriyle her türlü anlaşma ve iş birlikleri yapılabilir.

Diğer bir aktör olan Çin ile ilişkiler ise diplomatik anlamda 1954 yılında imzalanan Panchsheel anlaşmasıyla başlamaktadır. Bu belge devletlerin barışçıl bir şekilde bir arada yaşamasının beş temel ilkesinin kabul etmektedir. Antlaşmaya göre her iki ülke birbirlerinin egemenliği ve toprak bütünlüğü için karşılıklı saygı, karşılıklı saldırmazlık; birbirlerinin işlerine karşılıklı

müdahale etmeme, eşitlik ve karşılıklı saygı; ve barışçıl birliktelik ilkeleri üzerine oturtulmuştur (Gupta 10). Bu ilkeler aşağıda bahsedeceğimiz Kautilya'nın 6 prensipli dış politika stratejisinin bir uygulama alanı olarak da değerlendirilebilir. Hindistan yaptığı birçok uluslararası anlaşmada aynı içerikli anlaşma metinlerini imzalamıştır.

Diğer taraftan Hindistan-Rusya ilişkilerine bakıldığında, Rusya'nın daha çok gelişen Hindistan ekonomisinin enerji arz talebini karşılama konusunda bir kaynak ülke olarak önemli olduğu görülür. Rusya kendi enerji ticaretini Orta Asya üzerinden Hindistan'a aktarabilir. Hindistan aynı zamanda Rusya'nın silah satışlarında en önemli müşterilerden biridir. Hint güvenlik sistemi daha çok Rus askeri teknolojisine bağlı olarak geliştirilmiştir. Bundan dolayı Hindistan'ın Orta Asya açılımı Rusya için bir tehdit değil, dengeleyici bir bölgesel güç olarak görülebilir. Hint-Rus ilişkilerinde ABD faktörü sistemi dengeleyici iş birliklerine bağlı olarak gelişebilir. Uzun vadede Hint Rus ilişkileri aynı zamanda Çin'in Orta Asya açılımında da bir denge unsuru olarak görülmektedir.

Hindistan'ın Avrupa ile olan ilişkilerine bakıldığında politik ve ticari iş birliğinin son dönemde çok hızlı bir gelişme gösterdiği görülmektedir. İki taraf arasındaki ekonomik ilişkilere bakıldığında; 2016'da 77 milyar avro olan ikili ticaret, 2018'de 92 milyar Avro'ya ulaşması gelişen ticari ilişkilerin örneği olarak verilebilir (Avrupa Komisyonu 3). Hindistan-AB arasında yapılan ekonomik zirveler her ne kadar bazı dönemlerde aksasa da en son 6 Ekim 2017'de 14.üncü Ortaklık zirvesi Yeni Delhi'de yapılmış ve 2020 Hindistan-Avrupa Ajandası planının kabul edilmiştir. Buna göre güvenlik, teknolojik ve ticaret ilişkilerinin geliştirilmesi öncelikli hale gelmiştir. Buradan hareketle Hindistan'ın ikinci çeperdeki Orta Asya ülkeleri ile olan ilişkilerinin geliştirilmesi sadece bölgesel nüfuzunu artırma, yeni pazarlar ve kaynaklar oluşturma gibi gözükse de esas olan Yeni Delhi'nin kendisini küresel bir aktör olarak görmesidir.

Hindistan'ın Sınır Komşuları (Birinci Çember) ile İlişkileri

Kautilya'nın birinci çemberindeki ülkeler doğal hasımlar olarak düşünülmüştür. Hindistan için Pakistan ve Çin bu kategori içinde değerlendirilebilir. Müslüman Ligi'nin önderlerinden Muhammed Ali Cinnah'ın Pakistan'ı kurması, Güneydoğu Asya bölgesel sisteminin yeniden tasarlanmasına neden olmuştur (Jalal 3). Bundan dolayı sınır komisyonunun başında bulunan

Lord Radcliffe Hindistan-Pakistan sınır düzenlemesinde Keşmir sorunu gibi kalıcı bir problemler tasarlamıştır. Böylelikle Kautilya'nın kurguladığı devletler çemberi kuramı, yeni kurulan komşu ülke Pakistan, doğal bir düşman olarak ortaya çıkmıştır. Hindistan ve Pakistan'ın milli güvenlik politikası nükleer dengeye dayanırken, bu asimetrik korku dengesi her iki ülkenin ikili politik ilişkilerinin de temel kaynağı olmuştur (Paul 251). Güney Asya'da ilk nükleer gücü geliştiren Hindistan, Çin'e karşı bir güç dengesi strateji kurmuştur. Daha sonra nükleer gücü geliştiren Pakistan, nükleer silahı ilk kullanmama stratejisi iki ülke ilişkilerinde karşılıklı dengenin kurulmasını sağlamıştır. Hindistan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra ortaya çıkan Pakistan ile diğer bağımsızlığını kazanan ülkeler Burma Birliği ve Seylan Domini'dir (Panigrahi 2010). Bu iki ülke ile olan ilişkiler dostane şekilde yönetilirken, Pakistan ile olan ilişkiler 1947, 1965, 1971 ve 1999 yıllarında sıcak çatışmalara ve savaşlara neden olmuştur.

Hindistan'ın birinci çemberde bulunan diğer kara ve deniz komşuları Bangladeş, Butan, Çin, Maldivler, Nepal ve Sri Lanka'dan oluşur. Bunlardan Çin, Maldivler ve Butan ile olan ilişkiler dengeli ve barışçıl şekilde yürütülürken, diğer beş ülke ile ilişkiler gerginlik üzerine kuruludur. Yukarıda bahsettiğimiz Panchsheel anlaşmasına bağlı olarak Çin-Hindistan ilişkilerinde dengeli bir ilişki tesis edilmeye çalışılmıştır. Hindistan'ın stratejisinde Çin Orta Krallık olarak görülür. Çin ekonomisinin hızlı bir şekilde artarak dünyanın ikinci ekonomisi konumuna gelmesi, iki ülke arasındaki asimetrik dengeyi daha da artıracaktır. İki ülke arasında Soğuk Savaş döneminde sınır anlaşmazlıkları nedeniyle 1962 savaşı ve bazı gerginlikler yaşanmışsa da, iki ülke arasında yumuşama ve barışa dayalı ilişkiler Panchsheel anlaşmasına göre tesis edilmiştir. Hindistan ve Pakistan'ın 2017'de aynı kararlar Şangay İş Birliği Örgütüne (ŞİÖ) katılması Asya'da Batı dışı güvenlik sisteminin kurulmasında önemli bir adım olmuştur.

Hint-Afgan-Pakistan ilişkileri Kautilya' doktrini çerçevesinde değerlendirildiğinde güçlü düşman ile anlaşma ve ittifak yapılamayacağı buna karşın, zayıf komşu ile anlaşma ve ittifaklar yapılacağını ifade eder. Bundan dolayı Afganistan Güney Asya' da ki müttefiki konumundadır. Afganistan aynı zamanda Çin ile Hindistan arasında bir rekabet alanı olarak görülür. Hindistan karşısında Çin'in bölgesel güvenlik sistemi içindeki öncelikleri ve stratejileri Kautilya doktrini çerçevesinde okunduğunda Pakistan'ı strate-

jik bir ortak olarak öne çıkarmaktadır. Buna paralel olarak Çin-Afganistan ilişkilerindeki gelişmeler, Pekin'in Orta Asya derinliğine ulaşmasını kolaylaştırmaktadır. Böylece birinci çemberde bulunan Çin ve Pakistan ile Hindistan ilişkilerin seyri, doğrudan Orta Asya ülkeleri olan ilişkilerin seyrini belirlemektedir. Küresel güç olma iddiasında bulunan Hindistan'ın, Çin'i özellikle de Pakistan ile ilişkilerinde güvenlik odaklı siyaseti, iç politikada iktidara yeni kazanımlar sağlasa da Hindistan'ın küresel arenadaki etkisini zayıflatmaktadır. Buzan ve Weaver (122) 'ın iddia ettiği gibi küresel bir güç olma, ancak bölgesel güç olma koşuluna bağlıdır. Onun iddiası Kautilya'nın yayılmacılığı Hindistan ile sınırlaması ile paralellik arz eder. Hindistan'ın yakın komşuları ile ilişkilerinde ikinci kuşakta bulunan Orta Asya ve Orta Doğu enerji kaynaklarının İran ve Pakistan üzerinden aktarımı ile gerçekleştirilmesi yeni iş birlikleri ve yapısal karşılıklı dengelerin kurulmasını sağlamaktadır.

Diğer taraftan her ne kadar bölgesel enerji projeleri, enerji diplomasisi temelinde bölgede pozitif bir gündem oluşturma amacıyla olsa da, reel siyaset, enerji projelerine daha fazla yön vermektedir. Buna iyi bir örnek olarak Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan (TAPI) projesi gösterilebilir. Türkmen gazının Afganistan ve Pakistan üzerinden Hindistan'a taşınmasını hedefleyen proje, Aralık 2015'te imzacı ülkelerin başkanları seviyesinde bir katılım ile imzalanmasına rağmen, ancak Herat'a kadar olan kısmın bitirilmesi mümkün olabilecektir. Herat-Hindistan arasındaki kısım şimdilik Afganistan'ın içinde bulunduğu siyasi risklerden dolayı askıya alınmıştır. Zira Hindistan bölgenin en büyük ve gelişen ekonomisi olarak, enerji arz güvenliğini de sürdürülebilir hale getirmesi gerekmektedir. Örneğin, ülkenin elektrik kurulu gücü, 2010'a göre iki katına çıkmıştır. Petrol ve doğalgaz üretiminde ise dışa bağımlılığı önemli bir kırılganlık olarak adlandırılabilir (Enerji IQ 2019).

Hindistan'ın Orta Asya Ülkeleri (İkinci Çember) İle Olan İlişkileri

Orta Asya, jeopolitik olarak, Rusya ve Çin arasında tampon bir bölgedir. Bu bölge Kautilya'ya göre doğal müttefik olarak adlandırılmaktadır. Orta Asya'nın uzantısı olan Afganistan ise Hint stratejisinde sınır komşusu olarak düşünülmektedir. Hindistan'ın Pakistan ve Çin ile olan rekabet ve geriliminde, bu bölge stratejik bir nüfuz mücadelesi alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Hindistan gelişen ekonomisi ve enerji kaynaklarının yetersizliği nedeniyle,

ikinci çember ülkeleri enerji kaynaklarına yönelmesi, Hindistan açısından önemini gösteren doğal bir örnektir (Kemp 6). Hindistan için enerji arz güvenliğinde Orta Asya, yukarıda bahsedildiği üzere hayati bir öneme sahiptir. Fakat bölgenin kaynaklarına erişim ancak Pakistan üzerinden mümkündür.

Sovyetler Birliği'nin sona ermesi, Hindistan'ın Orta Asya'da genişlemesi açısından yeni bir politik fırsat yarattı. Sovyetlerin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Orta Asya ülkeleri, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan, her biri kendi ulusal kimlik sorunları ve politikaları ile uğraşmak zorunda kalmıştır (Roy 3). Hindistan'ın 1990'lı yıllarda "Kuzey'e Bakış" politikası bölgeye yönelik yeni girişimlerin sinyalini vermiştir (Mohan 52). Eylül 1995'te Türkmenistan'a yapılan bir ziyaret sırasında, Hindistan Başbakanı P.V. Narasimha Rao, Hindistan'ın Orta Asya ile ilişkilerinin açıklama çerçevesi olan barış ve karşılıklı refahın teşvik edilmesini amaçlandığı Hindistan'ın "Kuzey'e Bakış" politikasına vurgu yaparak, Yeni Delhi'nin Orta Asya ülkeleri ile ilişkileri geliştirmeyi hedefledikleri öncelikli bir bölgesel politikası olduğunu ifade etmiştir (Kavalski 41). Hindistan'ın Orta Asya stratejisi ŞİÖ çerçevesinden bakıldığında daha anlamlı olacaktır. Yoğun bir Müslüman nüfusa sahip olan Hindistan ve Keşmir'deki ayrılıkçı İslamcı gruplar ve Orta Asya, Pakistan ve Afganistan'dan gelebilecek siyasal İslami dalgadan uzak tutmak önceliği hayati önem arz etmektedir. Hindistan'ın ŞİÖ'ne katılması güvenlik odaklı bölgesel iş birliklerini gerçekleştirme amacına yöneliktir (Kaushiki 84). Fakat örgütün kurulduğundan beri iki büyük güç olan Rusya ve Çin'in etkisinde yapılandırılmıştır. Rusya, ŞİÖ güçlendirmek yerine kendi Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü bünyesinde ikili ilişkilerini geliştirirken, Çin ise ekonomik iş birliklerini artırarak "Şanghay Ruhü" çerçevesinde hareket etmektedir. Kautilya'nın stratejisinde ise bu tip bölgesel iş birliklerine katılımın düşman ülkelerle olan gerginlikleri kısa süre de olsa durdurabileceğini fakat hiçbir zaman düşman ülkeden emin olunmaması gerektiğini savunmaktadır (Kanak 2015). Başbakan Modi'nin bölgeye yaptığı ziyaretler her ne kadar Hindistan-Orta Asya bağlantısı güçlendirilmeye çabalansa da stratejik iş birlikleri geliştirilememiştir. Bunun temel nedenleri ise Hindistan'ın komşusu Çin ve Pakistan ile çözülmemiş toprak anlaşmazlıkları ve kuzey hattı sınırlarında sorunlar iç Asya derinliği ile olan ilişkilerini sınırlamaktadır (Kaushiki 85).

Hindistan Özbekistan İlişkileri

Hindistan-Özbekistan ilişkileri 14.yüzyıla uzanan tarihi bağlara sahiptir. Antik ticaret yolu Uttarpath ve ipek yolu güzergâhları Özbekistan'ın Fergana vadisi hattı boyunca uzanan kentleri, Semerkant ve Buhara gibi kültür ve medeniyet şehirlerinden geçmiştir. Bu şehirlerde bulunan Hint kökenli tüccarlar, mimar ve sanatçılar iki kültür havzası arasındaki ilişkileri geliştirmede başat rol oynamıştır. Sovyetler Birliği döneminde Özbekistan-Hindistan ilişkisi sınırlı bir düzeyde yürütülmüştür. Taşkent, Sovyet dönemi Orta Asya'sının önemli merkezlerinden biri olduğu için bölge Sovyet Rusya'sının ana idari merkezi olarak işlev görmüştür. Hindistan açısından 1987'de Taşkent'te açılan Konsolosluk, 1992'de büyükelçilik seviyesine yükseltilerek siyasi ilişkilerin derinleştirilmesi hedeflenmiştir. 1990 sonrası Hindistan'ın değişen dış politika anlayışı kapsamında iki ülke liderlerinin karşılıklı ziyaretleri ile hızlı bir ivme yakalanmıştır (Kemp 62). İki ülke ilişkilerinde ekonomiye odaklanmış ve enerji kaynaklarına yönelik iş birliği anlaşmaları yapılmıştır. Ayrıca, bunun bir uzantısı olarak İran ve Afganistan ile çok yönlü bir anlaşmaya varılarak, daha verimli ticaret olanakları zorlanmıştır. 2006 yılında Hindistan Başbakan Singh'in ziyareti akabinde gaz, madencilik ve petrol ile ilgili mutabakat zaptı imzalanmıştır. Bu ziyaretle birlikte Özbekistan Hindistan'ın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi daimi üyeliği talebine destek vermiştir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde, özellikle de Kerimov'un iktidarında, ikili ilişkiler Özbekistan'ın kapalı rejimi nedeniyle bir gelişme gösterememiştir (Omelicheva 481) Fakat Kerimov'un vefatından sonra, Şevket Mirziyoyev'in iktidara gelmesiyle ilişkilerde bir ivme yakalanmıştır. Ahmedabat'ta yapılan Hucarat Küresel 2019 zirvesinde bir araya gelen Mirziyoyev ve Narendra Modi görüşmesinde stratejik anlaşmalar imzalanmıştır. Bunlardan en önemlilerinden biri de Özbekistan'dan Hindistan'a uranyum tedarik anlaşmasıdır (Chaudhury 3).

Hindistan ile Özbekistan arasındaki ticari ilişkilere bakıldığında, ilk temelin Mayıs 1993'te imzalanan Ticaret ve Ekonomik İş birliği Anlaşması ile başladığı görülmektedir. Sırasıyla 1993 yılında çifte vergilendirmeyi önleme ve 1999'da ikili yatırım teşvik ve korunması anlaşmaları imzalanmıştır (Shahram 219). İki ülke arasında ticaret hacmi 2011'de 159 milyon dolar iken, bu rakam 2017'de 323 milyon dolara yükselmiştir (WITS 1). Hindistan'ın

Ocak-Haziran 2016 döneminde Özbekistan'ın toplam ihracat hacmindeki payı, Özbekistan'ın ticaret ortakları olan ülkeler arasında % 0,4'lük bir oranda kalmıştır. Bu bağlamda Hindistan'ın ihracattaki sıralamasında 20. sırada yer almaktadır. İthalatta ise %2,9'lük oran ile 7. sıradadır (WITS 3). UN Comtrade (2)'in verdiği bilgilere göre, Hindistan'ın Özbekistan'a ihracatı 2014 en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Her iki ülke arasındaki ticaret dengesizliği Kerimov sonrası Özbekistan'ın ihracat kalemlerindeki yükselme ile kısmen dengelenmiştir. Netice olarak denilebilir ki Özbekistan'ın bölgesel açılımları Hindistan'ın çevre ülkelerle ilişkilerini geliştirme stratejisine uygun bir zemin oluşturmaktadır. Yeni açılımlardan sonra, Hindistan için Özbekistan Orta Asya'ya açılan bir kapı olarak görülür. Hindistan Özbekistan ilişkilerinin buradan hareketle önümüzdeki dönemde artması beklenmektedir.

Hindistan-Türkmenistan İlişkileri

Türkmenistan Sovyet sonrası dönemde, bölgenin en kapalı yönetimi olmaya devam etmektedir. Fakat her iki ülke de karşılıklı diplomatik ve ekonomik iş birliklerini geliştirme amacındadır. Hindistan-Türkmenistan ilişkilerinde diplomatik ziyaretler artmış ve bunun neticeleri de son dönemde alınmaya başlanmıştır. Örneğin, TAPI projesi bunun bir örneğidir. Ancak TAPI projesi ile Hindistan'ın enerji arz güvenliğine katkıda bulunması hedeflense de projede yaşanan belirsizlikler sürecin yavaşlamasına neden olmuştur.

Hindistan-Türkmenistan 2011'de toplam ticareti 36 milyon dolar seviyesinde iken bu rakam 2017'de 80 milyon dolara ulaşmıştır. İhracat ve ithalat rakamlarına bakıldığında seviyenin oldukça düşük olduğu görülmektedir. 2017'de Hindistan'ın toplam ithalatı 21 milyon dolar iken, ihracatı 58 milyon dolar olarak Hindistan'ın lehinedir (OEC 1). UN Comtrade (1)'in verdiği verilere göre Hindistan ihracat kaleminde artışların 2014 zirve noktasına ulaşmış fakat her geçen gün bu rakamlarda ciddi azalmalar görülmektedir. Netice olarak, Hindistan'ın Orta Asya stratejisinde, Türkmenistan'ın oynadığı en önemli rol enerji arz güvenliğinde bir seçenek oluşturabilecek mevcut rezervleri olması ve Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesinde bir kapı işlevini görmesi olarak özetlenebilir.

Hindistan-Kazakistan İlişkileri

Kazakistan'ın jeopolitik konumu, ekonomik potansiyeli, özellikle enerji kaynaklarının zenginliği, etnik ve laik yapısı Hindistan'ın bu ülkeyle ilişkilerini önemli kılan unsurlarındandır (Roy 51). Halford Mackinder'in Avrasya'nın kalpgahı olarak tanımladığı Kazakistan, Orta Asya'nın merkezinde, Rusya ve Çin ile uzun bir sınırı olan stratejik önemdedir. (Erol 5). Sovyet döneminde diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Hint-Kazak ilişkileri de Moskova'nın gölgesinde kalmıştır. 1955'te dönemin Hindistan Başbakanı Jawaharlal Nehru'nun kızı İndira Gandhi'nin Almatı'yı ziyaret etmesi ile başlayan ilişkiler, Kazakistan'ın bağımsızlığı sonrası ilişkiler bölgesel ve küresel örgütlerdeki düzeyde sürdürülebilir hale getirilmiştir. Hindistan'ın giderek artan enerji arzı talebi, Orta Asya'nın başlıca kaynak ülkelerinden olan Kazakistan ile ilişkilerinin geliştirilmesinde en önemli faktördür (Deepak 3).

Resmi siyasi ziyaretlere bakıldığında Başbakan Modi'nin Temmuz 2015'te Kazakistan'a yaptığı ziyaretin önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Ziyaret sırasında uranyum tedarik anlaşması ve askeri teknik iş birlikleri içeren mutabakat zaptları bulunmaktadır (MEA Report 3). Ekonomik ilişkilere bakıldığında 2000'den bugüne 30'u aşkın Hint firmasının Kazakistan'daki faaliyetlerine başladığı görülmektedir (Roy 56). Nisan-Kasım 2015 döneminde ikili ticaret 341 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde Hindistan'dan Kazakistan'a yapılan ihracat yaklaşık 100 milyon dolar, Kazakistan'dan Hindistan'a yapılan ihracat ise 242 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Son yıllarda toplam ticaret 445 milyon dolar olmuştur. Buna karşın Hindistan'ın ihracatında da önemli düşüşlerle ticari ilişkilerde dengesizlik bir sorun olarak görülebilir.

Hindistan-Tacikistan İlişkileri

Afganistan ve Çin ile sınırdaş olması Tacikistan'ı bölgesel dengeler bakımından önemli kılmaktadır (Karaağaçlı 3). Yeni Delhi'ye göre Tacikistan, Orta Asya'ya ve ötesine açılan kapılardan biri olarak değerlendirilmektedir. Özellikle askeri olarak Tacikistan'ın jeo-stratejik konumu Hindistan açısından önemlidir. Siyasi ilişkilere bakıldığında Duşanbe'de ilk diplomatik misyon 1987'de açılmış ancak o dönem Hindistan'ın iç ekonomik sıkıntılarından dolayı diplomatik ilişkilerin gelişmesi mümkün olmamıştır (Mullen ve Parasad 3). Afganistan'da Taliban'ın 1994'te iktidara gelmesi, Yeni Delhi

için bir güvenlik tehdidi olarak, Tacikistan ile Hindistan'ın ilişkilerini de önemli hale getirmiştir. Hindistan halen Afganistan'daki olası bir Taliban hükümetinin Hintli Keşmir'deki isyanların bir artışına sebep olmasından endişe duymaktadır. Hindistan Farkhor'daki Tacik-Afgan sınırına yakın bir bölgede askeri üs ve hastane açmış ve Duşanbe çevresindeki havaalanı, askeri teçhizat dahil olmak üzere lojistik ekipmanlar ve gıda ürünlerinin Afganistan iç savaşında Kuzey İttifakı'na yönlendirilmesi için kullanmıştır (Joseph 1). Askeri üs varlığı Hindistan'a Pakistan ve Afganistan sınırlarından gelen hareketleri izlenmesine yardımcı olmaktadır. Derinleşen stratejik ilişkinin bir diğer somut örneği, Hindistan'ın doktorları, sağlık görevlilerini ve yakın zaman önce başlatılan C-130 J Hercules askeri nakliye uçaklarından ikisini Tacikistan'a devretmesi olmuştur (Mullen ve Parasad 4).

Fakat Tacikistan-Hindistan arası ulaşım zorlukları nedeniyle ekonomik ilişkiler sınırlı düzeydedir. Lojistik anlamda Hindistan'dan ticari ürünlerin taşınması deniz yoluyla önce Bandar Abbas limanı ve sonrasında Türkmenistan ve Özbekistan üzerinden kara yoluyla Tacikistan'a ulaşması şeklinde yürütülür. Bu sadece zaman alıcı değil, aynı zamanda maliyetler açısından ticareti zorlaştırmaktadır. Hindistan-Tacikistan arasında ekonomik ilişkilere bakıldığında 2010 itibariyle toplam ticaret hacmi 32 milyon dolar iken, 2014 ve 2015 yıllarında 50 milyon doları aşmıştır. Fakat son zamanlarda ikili ticari ilişkilerde ciddi azalmalar görülmektedir. Örneğin 2016 yılında iki ülke arasındaki ticaret tekrar 32 milyon dolara gerilemiştir (Hindistan Dışleri Bakanlığı 1). UN Comtrade'in verdiği verilere göre Hindistan'ın ihracatındaki en büyük artış 2014'te gerçekleşmiştir. Buna karşın 2017 rakamlarında her iki ülke arasındaki ticaret dengesi, Tacikistan'ın ihracat kalemlerinin artması ile bir yükselme kaydetmesi söz konusudur.

Hindistan-Kırgızistan İlişkileri

1991'de Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle Kırgızistan gerek özel teşebbüs gerekse diplomatik ilişkilerin kurulmasında en açık ülke olmuştur. Kırgızistan kendisini Orta Asya'nın İsviçre'si ve demokrasi adası olarak tanımlamaktadır. Hindistan için Kırgızistan ilişkilerinin geliştirilmesi gereken stratejik bir ülkedir. Yukarıda bahsedildiği üzere 1990'ların başlarında Hindistan ekonomisindeki ödeme dengesinin bozukluğu nedeniyle gerekli ekonomik ilişkiler kurulamamıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler siyasi, sosyal ve kültürel alanda geliştiği gibi askeri alanda da radikal islama karşı birlikte hareket

etme mutabakatı ile daha çok güvenlik alanında olmuştur. Aynı zamanda bu politika ABD'nin küresel terörle savaş stratejisi ile eş güdümlüdür.

Üst düzey ziyaretlerin ilki 1996'ta Bişkek'e yapılan Başbakan düzeyindeki ziyarettir. Ziyaret neticesinde Hindistan Kırgızistan'ın BMGK daimî üyeliğini desteklemiştir (Hindistan Dış İşleri Bakanlığı 2017). Kırgızistan 2005 yılında 'Lale Devrimi' adı verilen devrim ile siyasi değişikliğe tanık olmuş ve iki ülke ilişkileri bu dönemde kesintiye uğramamıştır. 2011'de başlayan ikili ziyaretler ile güvenlik alanındaki iş birliği yeniden hareketlenmiştir. Hindistan'ın ŞİÖ'ne girmesiyle diplomatik ilişkiler ciddi bir ivme kazanmıştır. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Şerifoviç Ceenbekov katılım sonrasında meslektaşları Hindistan Başbakanı Narendra Modi'yi tebrik ederek iki ülke ilişkilerini tanımlamıştır. Başbakan Modi konuşmasında Kırgızistan'ın stratejik önemine vurgu yaparak son yıllarda ikili ilişkilerdeki gelişme her iki taraf için stratejik bir öneme sahiptir (Kabar 1). Ekonomi alanında ortak komisyonlar oluşturularak ikili ticari ilişkilerin artması hedeflenmiştir. Dünya Bankası verilerine bakıldığında 2016'da Hint-Kırgız ticaretinin değeri 28 milyon ABD doları olarak gerçekleşmiştir.

Sonuç

Makalede, Hindistan'ın Orta Asya ile ilişkilerinin analizi için teorik çerçevede Kautilya'nın dış politika teorisi ve devletler çemberi yöntemi kullanılmıştır. Üç alan üzerinden yapılan analizde Hindistan'ın dış politikasını etkileyen en öncelikli alanın bölgesel güvenlik politikaları olduğu sonucuna varılmıştır. Hindistan küresel düzeydeki aktörler olan Çin, ABD, AB ve Rusya ile ilişkilerde Sandhi (antlaşma) politikasının uygulanmıştır. Bölgesel siyasi krizlerde Hindistan, özellikle Afganistan'ın Rusya tarafından işgali ve ABD öncülüğünde işgali gibi konularda, kısmi taraflılık ve aktif tarafsızlık politikalarını benimsemesi Sandhi stratejisinin örneği olarak değerlendirilebilir. Hindistan ve ABD arasında artan güvenlik ve ekonomik iş birlikleri anlaşmalarının bir neticesi olarak, Rusya, Çin ile ekonomik anlamda Orta Asya ile daha entegre ve yakın görünmektedir. Bunun bir sonucu olarak bölgenin Çin ile Hindistan arasında ciddi bir ticari rekabete yakın olduğu değerlendirilmektedir. Bu anlamda Çin, bölgedeki avantajını Bir Kuşak Bir Yol projesiyle daha da genişletmektedir. Diğer taraftan her ne kadar Orta Asya dengelerinde Rusya Çin'e daha yakın gibi dursa da yakın gelecekte siyasi anlamda bölgede bir çıkar çatışması yaşanması durumu ihtimal da-

hilindedir. Rusya Çin'in artan nüfuzuna karşılık, kendi nüfuz alanlarında Hindistan ile ekonomik ve güvenlik ilişkilerini geliştirebilir. Hindistan sınır komşularıyla ortaya çıkan anlaşmazlıklarda ise Vighraha (savaş) politikalarının izlemekten çekinmemiştir. Özellikle Çin ve Pakistan ile yapılan savaşlarda bu uygulamalar rahatça görülür. Hindistan ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesinde ve teknolojik ilerlemede güç toplama politikası olan Yana stratejisini izlemiştir. Hindistan ekonomisinde endüstriyel gelişimin payının %29, hizmetlerin payının da giderek artış eğiliminde olması (%55) bu stratejiyi takip ettiğini göstermektedir. (UN Comtrade 1). Hindistan Bağlantısızlar hareketi ve BRICS gibi yapılanmalar ile iş birlikleri ve ittifak politikalarını izlemesi Samsraya politikası bağlamında değerlendirilebilir. Son olarak Hindistan'ın bölgesel nükleer denge politikası ise Dvaidhibhava, savaş ve barış diplomasisini takip etmiştir. Bir taraftan küresel güç olan ABD ile ekonomik ve güvenlik alanında iş birliğini artırırken diğer taraftan bölgesel nükleer caydırıcılığı ile ilgili teknik güç artırımına devam etmektedir.

Teori-pratik uygulamasının test edildiği bu çalışmada Hindistan'ın Orta Asya ile ilişkilerinin temeli ortak tarih ve kültür ile sosyal dinamiklerine dayansa da vurgulamak gerekirse bölge ülkeleri ile ikili ilişkilerinde ön plana çıkan husus güvenlik öncelikli iş birlikleri olmuştur. Bunun bir sebebinin de Hindistan'ın çok kültürlü yapısıyla, güçlü bir siyasal kültüre sahip olmasına rağmen, kapsayıcı bir stratejik kültürü kurumsallaştıramaması, bölgesel ülkelerle olan ilişkilerini güvenlik sektörüyle sınırlamakta olduğu düşünülmektedir. Tarihi anlamda bölgenin en büyük güçlerinden olan Hindistan, bağımsızlık sonrası parçalanması ve Soğuk Savaş dönemi boyunca Pakistan ve Çin ile var olan politik gerginlik, küresel anlamda güçlü bir aktör olma iddialarını zayıflatmıştır. Ancak diğer taraftan, soğuk savaş sonrası uluslararası sistemde, genç ve büyüyen nüfusu ve 2,6 milyar dolarlık GSMH ile dünyanın 7'nci büyük ekonomik gücü olması kendisini Orta Asya'daki oyunda büyük güçler arasındaki yerini korumuştur.

Bölge ülkeleri ile olan ikili ilişkilerin seviyesine bakıldığında, bölge ülkeleri ile siyasi ve ekonomik anlamda herhangi birisi ile önemli bir ağırlık noktası oluşturamadığı görülür. Ancak diğer taraftan Hindistan'ın Orta Asya açılımında iş birliği imkânları özellikle ekonomik anlamda oldukça yüksek olduğu değerlendirilmektedir. Hindistan stratejisinde, Orta Asya yumuşak gücün kullanılabilmesi için yakın komşu ülkelere olmaktadır.

Hindistan'ın, var olan popüler kültürü ile nükleer gücü ilk kullanmama stratejisi ve enerjiyi barışçıl bir amaçla, bölgesel iş birlikleri geliştirme odaklı stratejileri, yumuşak güç kapasitesini artırmıştır. Dolayısıyla Hindistan'ın birinci ve ikinci çemberdeki ülkelerle ilişkilerini arttırmada anahtar rol üstelenebileceği düşünülmektedir. Bu da yukarıda açıklanan Kautilya'nın güç toplama stratejisiyle örtüşmektedir. İkinci çemberde yakın komşuları olarak tanımlanan Orta Asya ülkeleri ile olan ilişkiler, Kautilya'nın yakın çevre ülkeleri ile dostane ilişkilerin geliştirilmesinin gerekliliği yaklaşımını, diğer bir ifade ile Hindistan'ın Kuzeye Bakış stratejisini açıklamakta olduğu düşünülmektedir.

Ülkeler özelinde kısaca değerlendirilecek olursa, Hindistan için Orta Asya'ya açılan bir kapı olarak görülen Tacikistan, bu önemini Kerimov sonrası Özbekistan'a kaptırmıştır. Özbekistan nüfus potansiyeli, ortak tarih ve kültür bağuntuları üzerinden Yeni Delhi'nin öncelikli ülkelerinden biridir. Hidrokarbon kaynakları açısından zengin olan Türkmenistan ile ilişkiler, eğer TAPI gibi projeler hayata geçirilirse stratejik bir dengeleyici unsur olabilir. Hazar Denizine kıyısı olan diğer Orta Asya ülkesi Kazakistan ise hem enerji arz talebinin karşılanmasında alternatif bir yere sahipken hem de uranyum ticareti konusunda Hindistan için hayati bir önem arz etmektedir. Diğer taraftan Kırgızistan ile ilişkilerinde ön plana çıkan husus ise eğitim alanında Bişkek'in bir eğitim üssü olarak kullanılması söz konusudur.

Bölgesel güvenlik ilişkilerinde Hindistan'ın yukarıda açıklanan dört stratejik amacından güvenlik, illegal ürünlerin ticaretinin engellenmesi alanlarında önemli başarılar elde edilmiştir. Bu başarılar ikili ilişkiler üzerinden geliştirildiği gibi çok taraflı ilişkilerinde yeri önemli olduğu değerlendirilmektedir. ŞİÖ'nden beklenti güvenlik merkezli olup, küçük çaplı terör ve radikal grupların kontrolü gibi hususlarda bölgesel işbirliğine üye ülke olarak katkıda bulunulduğu gözlemlenmektedir. İkili güvenlik ilişkilerinde Hindistan, Afganistan'ın güvenliğine de oldukça fazla bir önem atfetmiştir. Bundan dolayı Tacikistan'da kurulan Hint askeri üssü güvenliğin temini ve lojistik malların transferi açısından ikili ilişkilere ciddi katkılar sağlamıştır.

Toparlamak gerekirse, büyüyen Hindistan ekonomisinin politik çatışmalara değil, azaltılmış politik riskler ve düşük ekonomik maliyetler ile sürdürülebilir bir büyümeye ihtiyacı vardır. Kazan-kazan temeline dayandırılmış bölgesel enerji strateji ve projeleri sadece Hindistan'a değil, tüm bölgeye

katkı sağlayacaktır. Neticede enerji, bir dış politika aracı olarak, Hindistan'ın komşularıyla iyi ilişkiler geliştirmesini sağlayıcı önemli bir araç olarak görülebilir. Bölgesel enerji projelerinin gerçekleştirilebilmesi ise daha derin bir stratejik iş birliğinin kurulmasına vesile olacağı gibi, ülkeler arasındaki siyasi yakınlaşmalar da bu projeleri daha çok gerçekleştirilebilir kılacaktır. Sonuç olarak, Hindistan'ın yakın komşu coğrafya bölgesiyle olan ilişkileri kendisini büyük güçler arasında konumlandırma çabasının bir uzantısı olarak görülebilir. Komşu ve yakın komşular ile ikili ilişkilerdeki potansiyel iyi değerlendirilebilirse Hindistan hem bölgesel barışçıl bir güç hem de küresel bir güç olarak uluslararası sistemdeki konumunu güçlendirecektir.

Kaynakça

- Acharya, A., and Buzan, B. *Non-Western international relations theory: Perspectives from Asia*. Routledge, 2010.
- Akbarzadeh, Sharam. "India and Pakistan's Geostrategic Rivalry in Central Asia." *Contemporary South Asia*, vol. 12, no. 2, 2003, p. 219.
- Anas, Omair. "Indian Muslims between Exclusion and Political Populism", Al-Jazeera Centre for Studies, 30 November, 2016. http://studies.aljazeera.net/mritems/Documents/2016/11/30/fdb30181bb484837b730317c-1c0795b1_100.pdf.
- Avrupa Komisyonu. *European Union, Trade with India*, 2019. https://webgate.ec.europa.eu/isdb_results/factsheets/country/details_india_en.pdf.
- Bawa, Singh. "India's Central Asia Policy: An Overview of the Challenges and Options." *Journal of Eurasian Affairs*, vol. 4, no.1, 2016. <http://www.eurasian-affairs.net/indias-central-asia-policy-an-overview-of-the-challenges-and-options/>.
- Behera, Navnita C. "Re-imagining Ir in India." *International Relations of the Asia-Pacific*, vol. 7, no. 3, 2007, pp. 341-368.
- Boesche, Roger. "Moderate Machiavelli? Contrasting the Prince with the Arthashastra of Kautilya." *Critical Horizons*, vol. 3, no. 2, 2002, pp. 253-276.
- Buzan, Barry, and Ole Waever. *Regions and Powers: A Guide to the Global Security Order*. Cambridge University Press, 2003.
- Chaudhury, Dipanjan R. "Uzbekistan eyes to emerge as India's gateway to Central Asia." *The Economic Times*, 2019, p.3. <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-andnation/uzbekistan-eyes-to-emerge-as-indias-gateway-to-central-asia/articleshow/67537683.cms>.
- Curzon, George N. C. *The Place of India in the Empire: Being an Address Delivered Before the Philosophical Institute of Edinburgh*. New York?. Elibron Classics, 2007.
- Deepak, B R. *India and China: Beyond the Binary of Friendship and Enmity*. 2020.

- Deutsch, Karl W., and J. D. Singer. *Multipolar Power Systems and International Stability*. New Haven: Yale University, Political Science Research Library, 1964, pp. 390-406. <http://ceenenerji.com.tr>.
- Enerji IQ. *Enerji Piyasaları Raporu*, no. 2019-41/358, S. 6, 24 Ekim 2019.
- Erol, Mehmet Seyfettin. "Avrasya Güvenliğinde Kazakistan'ın Konumu." 24 Şubat 2018. <https://ankasam.org/avrasya-guvenliginde-kazakistanin-konumu/>.
- Gupta, Gauri S. "India's Foreign Policy." *Mongolian Journal of International Affairs*, 2013, pp. 8-20.
- Hasanov, Ali. *Jeopolitik: Teorileri, Metodolojisi, Aktörleri, Tarihi, Karakteristiği, Kavramları*. Babıali Kültür Yayıncılığı, 2012.
- Hindistan Dış İşleri Bakanlığı. "Kyrgyzstan - The Ministry of External Affairs." 2017. https://www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Kyrgyzstan_30,08,_2017.pdf
- Jalal, Ayesha. *The Pity of Partition: Manto's Life, Times, and Work Across the India-Pakistan Divide*. Princeton University Press, 2013.
- Joseph, Josy. "India to open military hospital in Tajikistan." *Indian Times*, 2011, p.1. <https://timesofindia.indiatimes.com/india/India-to-open-military-hospital-in-Tajikistan/articleshow/10810702.cms>.
- Kabar Kg. "Kırgızistan ve Hindistan arasında dostluk ilişkiler görüşüldü." *Kabar News*, 2018, s. 1. <http://kabar.kg/tur/news/k-rg-zistan-ve-hindistan-arasinda-dostluk-ili-kiler-goru-uldu/>.
- Kailash Prasad, and Rani Mullen. "India-Tajikistan Brief." *Indian Development Cooperation Research*, 2014, pp. 3-4. <https://www.cprindia.org/sites/default/files/policybriefs/IndiaTajikistan%20Brief%20Final.pdf>.
- Kanak, Gokran. "Evolving geopolitics in Eurasia: Implications for India Research Intern." *July Report*, 2015, p. 7. <https://www.orfonline.org/research/evolving-geopolitics-in-eurasia-implications-for-india/>.
- Karaağaçlı, Abbas. "Tacikistan'ın Siyasal ve Toplumsal Yapısı." *Bilgesam*, 21 Aralık 2012, p. 3. http://www.bilgesam.org/incele/177/-tacikistan%E2%80%99in-siyasal-ve-toplumsal-yapisi/#.WzDd5xSKD_U.
- Katzenstein, Peter J. *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. Columbia University Press, 1996.
- Kaushiki, Nishtha. "The New Great Game and India's Connect Central Asia Policy: Strategic Perspectives and Challenges." *Journal of International and Area Studies*, vol. 20, no. 2, 2013, pp. 83-100.
- Kautilya. *The Arthashastra*, ed. and trans. L.N. Rangarajan, India Penguin Classics, 1992.
- Kavalski, Emilian. *India and Central Asia: The Mythmaking and International Relations of a Rising Power*. I.B. Tauris & Co, 2010, pp. 41-45.
- Kemp, Geoffrey. *The East Moves West: India, China, and Asia's Growing Presence in the Middle East*. Brookings Institution Press, 2012, pp. 61-62.

- Keohane, Robert O., and Joseph S. Nye. *Power and Interdependence*. Pearson, 2012.
- Moraes, F R. *Jawaharlal Nehru: A Biography*. Jaico Pub. House, 1968.
- Muni, S D. *India's Foreign Policy: The Democracy Dimension: with Special Reference to Neighbours*, 2009.
- Observatory of Economic Complexity (OEC). "Turkmenistan Country Profile", 2019, p.1. <https://oec.world/en/profile/country/tkm/>.
- Ogden, Chris. *Indian Foreign Policy*, 2014, pp. 61-62.
- Omelicheva, Mariya Y. "Authoritarian Legitimation: Assessing Discourses of Legitimacy in Kazakhstan and Uzbekistan." *Central Asian Survey*, vol. 35, no. 4, 2016, pp. 481-500.
- Pande, Aparna. *From Chanakya to Modi: The Evolution of India's Foreign Policy*. Harper Collins Publishers India, 2017.
- Panigrahi, D. N. *India's Partition: The Story of Imperialism in Retreat*, 2010.
- Paul, T. V. *The India-Pakistan Conflict: An Enduring Rivalry*. Cambridge University Press, 2008.
- Raja, Mohan C. *India, the United States and the Global Commons*. Center for a New American Security, 2010.
- Rangan, Pavithra S. "Persian Translations of Sanskrit Texts Show Respect." *Outlook India*, 1 November 2014. <http://www.outlookindia.com/magazine/story/persian-translations-of-sanskrit-texts-show-respect/292627>.
- Roy, Meena S. "India-kazakhstan: Emerging Ties." *Strategic Analysis*, vol. 26, no. 1, 2002, pp. 48-64.
- Roy, Olivier. *The New Central Asia: The Creation of Nations*. New York Univ. Press, 2005.
- Snyder, Jack L. *The Soviet Strategic Culture. Implications for Limited Nuclear Operations*. Rand Corp Santa Monica Calif, 1977.
- "UN Comtrade Database Indian Trade Relations with Central Asia." 2017, pp. 1-2, <https://comtrade.un.org/api/refs/da/view?fmt=csv>.
- Waltz, Kenneth N. "The Stability of a Bipolar World." *Daedalus*, vol. 93, no. 3, 1964, pp. 881-909.
- Waltz, Kenneth, and Stephen M. Walt. *Man, the State, and War: A Theoretical Analysis*. Columbia University Press, 2018.
- Wendt, Alexander E. "The Agent-Structure Problem in International Relations Theory." *International Organization*, no. 41, 1987, pp. 335-370.
- "WITS World Integrated Trade Solutions." 2019, p. 1. <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/IND>.
- World Bank/ World Integrated Trade Systems. "India Product exports and imports from Uzbekistan." 2017. <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/IND/Year/2017/TradeFlow/EXPIMP/Partner/UZB/Product/all-groups>.

India's Relations with Central Asia in Framework of Kautilya's Foreign Policy Theories, 1991-2019*

Süleyman Elik**

Safa Uslu***

Abstract

In this study, India's bilateral relations with Central Asian States are explained within the framework of the circle of states theory and foreign policy approach of the ancient Indian political thinker Kautilya. The employment of his theory contributed the field of international relations by bringing new non-western perspectives and dynamics. The study is conceptualised by circle of state and foreign policy approach of Kautilya. It is assessed the success of major objectives of India, which is implemented to the neighbour states, controlling of the radical religious groups, prevention of drug trade, diversification of trade as well as energy supply security. India has been implemented its bilateral relations in three sectors in that they are politics, security and economic relations. India has also developed its security-oriented relations with having membership within Shanghai Cooperation Organisation. Although trade relation is dramatically rise in minor range, it has not much meaningful development for bilateral relations. Having huge capacity to balance the increasing influence of China in the region, the allowance of Russia towards China in the region has weaken the strength of Indian balancing role in the region. It is considered that Indian economic rise will make her regional and global power in international politics.

Keyword

Kautilya, Foreign Policy Theory, Circle of State, India, Central Asia.

* Date of Arrival: 27 August 2019 – Date of Acceptance: 27 April 2020

You can refer to this article as follows:

Elik, Süleyman, ve Safa Uslu. "Kautilya'nın Dış Politika Kuramı Çerçevesinde Hindistan'ın Orta Asya İle İlişkileri, 1991-2019." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 99-122.

** Assoc. Prof., Dr., The Ministry of Foreign Affairs, Turkish Embassy in Seoul-Advisor of Social Affairs – Seoul/Korea; İstanbul Medeniyet University, Faculty of Political Sciences, Department of International Relations – İstanbul/Turkey

ORCID: 0000-0003-1517-0697

eliksuleyman@gmail.com

*** Dr., Digital Transformation Office of The Presidency of The Republic of Turkey – Ankara/Turkey

ORCID: 0000-0002-0954-1773

safauslu@gmail.com

Отношения Индии с Центральной Азией в 1991-2019 гг. в контексте теории внешней политики Каутильи*

Сулейман Элик**

Сафа Услу***

Аннотация

В этом исследовании двусторонние отношения Индии с Центральной Азией будут рассмотрены в рамках теории круга государства и внешнеполитического подхода древнеиндийского политического мыслителя Каутильи. Использование его теории внесло вклад в сферу международных отношений, привнеся новые западные перспективы и динамику. Было проверено, достигли ли они успеха в достижении четырех целей, которые Индия поставила перед своими ближайшими соседями: предотвращение распространения радикальных религиозных групп в регионе, прекращение и диверсификация их незаконной торговли и безопасность энергоснабжения. Отношения Индии со странами региона осуществлялись по трем направлениям: политические отношения, отношения в сфере безопасности и экономические отношения. Несмотря на то, что Индия и расширила свое сотрудничество с ШОС и странами региона, серьезного скачка в экономических отношениях не произошло. В связи с растущим влиянием Китая в регионе, у Индии есть шанс стать альтернативной экономической державой, однако более тесная позиция России с Китаем в регионе устраняет этот эффект. Если Индия расширит свои региональные экономические отношения, она сможет стать как региональной, так и глобальной державой.

Ключевые слова

Каутилья, внешнеполитическая теория, Индия, Ближний Восток.

* Поступило в редакцию: 27 августа 2019 г. – Принято в номер: 27 апреля 2020 г.

Ссылка на статью:

Elik, Süleyman, ve Safa Uslu. "Kautilya'nın Dış Politika Kuramı Çerçevesinde Hindistan'ın Orta Asya İle İlişkileri, 1991-2019." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 99-122.

** Доц., д-р, Министерство иностранных дел, Посольство Турции в Корее, Советник по социальным вопросам – Сеул / Корея; Стамбульский Университет Цивилизаций, Факультет политических наук, отдел международных отношений - Стамбул / Турция
ORCID: 0000-0003-1517-0697
eliksuleyman@gmail.com

*** Д-р, Аппарат Президента Турции, Офис цифровой трансформации - Анкара / Турция
ORCID: 0000-0002-0954-1773
safauslu@gmail.com

The Rise and Fall of Ethnic Mobilization and Sovereignty in Tatarstan: Patterns of Elite Continuity and Dominance*

Deniz Dinç**

Abstract

This article aims to examine the rise and fall of the intertwined concepts of ethnic mobilization and sovereignty of Tatarstan from both micro and macro chronological perspectives. The findings of the article indicate that Tatar elites were always hegemonic and decisive in shaping the autonomous sovereignty. The path dependency of Soviet nationality policies combined with an ethnic nomenklatura discourse enabled the Tatar elites to challenge the Federal center for the expansion of sovereignty. However, the Tatar elites pursued an adoptive strategy in order not to risk their elite power and wealth when faced with the growing state capacity of Moscow in the Putin era.

Keywords

Ethnicity, sovereignty, Tatarstan, Russian federalism, nomenklatura, political elites.

---

* Date of Arrival: 03 February 2020 – Date of Acceptance: 13 August 2020

You can refer to this article as follows:

Dinç, Deniz. "The Rise and Fall of Ethnic Mobilization and Sovereignty in Tatarstan: Patterns of Elite Continuity and Dominance." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 123-146.

** Lecturer (Dr.), Cyprus International University, International Relations Department, Nicosia, TRNC, (Deniz Dinç left Cyprus International University on October 5, 2020)

ORCID: 0000-0001-7894-0439

denizeniden@gmail.com

Introduction

The first rise of the ethnic mobilization of the Volga Tatars (Hereafter Tatars) dates back to the beginning of the 20th century. This study, however, focuses on the second rise of the ethnic mobilization and drive for sovereignty of the Tatars, which emerged at the end of the 20th century. In a compressed period of time between 1988 and 1992, the Tatars pressured Moscow through various political demands, which oscillated from an independent Tatarstan to a high level of asymmetrical political autonomy. The effects of the democratization process of Perestroika revealed the national problem in Tatarstan. The Tatar elites began to question the impacts of Soviet rule in the cultural and ecological spheres. The main problems were clustered in the underdeveloped status of the Tatar language, grievances against the autonomous status of Tatarstan, and ecological damage caused by Soviet modernization. From previously being cultural and ecological national movement assumed a political character, which supported national self-determination of Tatarstan in the course of time. Similar to the popular fronts in different Soviet Union republics, *TOTs* (Tatar Public Center) was the main formal organization of the Tatar national movement that initially included both non-nomenklatura originated Tatar nationalists and the Tatar state elites. Throughout the 1990s, the February Treaty consolidated the autonomy of Tatarstan and became a significant example of federal bargaining and peaceful ethnic accommodation. Nevertheless, the ‘Tatarstan Model’ has gradually disappeared with the rise of Vladimir Putin and his ‘Power Vertical’ policies. The consolidated asymmetrical federalism of Tatarstan is now being increasingly eroded due to the resurgent capacity of the Russian state. Hence, during a period that only lasted for approximately a quarter of a century (1990-2015), post-Soviet Tatarstan witnessed both the rise and fall of its autonomous sovereignty.

Some Western scholars who have conducted research on Tatarstan omit the nomenklatura origins of Tatar elites. These Western works have simply claimed that asymmetrical federalism in Tatarstan can cause the democratization of Russia and Russian Federalism (Graney) (Cashback) (Faller). However, these minority friendly works disregard the non-democratic internal regime dynamic of Tatarstan, which was created and consolidated by the nomenklatura network of Shaimiev. On the other

hand, from the opposite perspective, other scholars have focused on the authoritarian and oligarchical character of the state elites of Tatarstan (Emel'yanova) (Matsuzato). However, these scholars have also neglected the Russian Federal center's oligarchical and highly authoritarian regime character (Longdon et al. 90-97). Regional authoritarianism in these works is represented as an excuse to attack the federalism principle per se. This research is skeptical of both opposite poles of research on Tatarstan and attempts to open up a third perspective to understand the dynamics of federalism in Russia and Tatarstan. The legacy of the nomenklatura structure and Soviet nationality policies have structurally determined the destiny of ethnic mobilization and sovereignty projects in various Soviet nations. Moreover, this durable path dependency highly influenced the direction of post-Soviet Russia's federalism. In other words, this study claims that the Tatar state elites successfully instrumentalized Tatar nationalism for their elite survival strategy in both the Perestroika and post-Soviet periods. The success of the elite continuity of the Tatar state/nomenklatura elites emerged as a result of their advantageous social structural position that enabled them to defeat the rival national discourses without facing serious challenges from the oppositional actors. The emergence of the titular elite dominance was a product of the Soviet nationality policies' titular elite development strategy and the adoptive, flexible, cooperative political behaviors of the Tatar state elites stemming from the patron-client relationship essence of the Soviet nomenklatura structure. Hence, under this conceptual framework, this article determines the reasons for the continuity of the titular elite dominance in Tatarstan in Soviet nationality policies and Soviet nomenklatura formation's path dependency, which strengthened informal networks and cooperation between the Russian and Tatar state elites. Under this conceptual Soviet legacy framework, this study attempts to examine the destiny of sovereignty in Tatarstan from a chronological perspective taking into account the concept of state capacity. Starting from Perestroika continuing through Yeltsin's economic and federal policies during 1990s, state capacity of Moscow had dramatically decreased. In this period the research findings of this paper reveal that the Tatar state elites, namely the ethno-national nomenklatura, from the end of the Soviet Union, were always hegemonic and decisive in the drive towards sovereignty in Tatarstan. Initially, the Tatar state elites instrumentalized minority nationalism for their own interests and the

monopolization of power and won the power struggle against the two rival national discourses. The victorious Tatar state elites succeeded in gaining significant asymmetrical federal concessions from Moscow throughout the 1990s. However, the resurgent Russian state in the Putin period took all of the concessions back and restricted the autonomous sovereignty of Tatarstan. The Tatar state elites assumed a pragmatic approach by choosing not to resist these centralist attacks launched by the Putin established order. Moreover, they implemented highly submissive strategies and began to overuse the Federal Center's subsidies. The legacy of the nomenklatura structure and Soviet nationality policies have structurally determined the destiny of ethnic mobilization and sovereignty projects in various Soviet nations. This enduring path dependency highly influenced the direction of post-Soviet Russia's federalism and reproduction of the flexible political strategies of the Tatar state elites.

The Legacy of Soviet Nationality Policies and Nomenklatura Structure

The regional and republican elites in Russia are overwhelmingly the product of Soviet nationality policies and its sine quo non nation-building model. Hence, understanding the Soviet nationality policies and their durable path dependency helps to understand the ethnic mobilization and sovereignty in Tatarstan, since the patterns of the Soviet nationality policies have continued into the post-Soviet period. Contrary to the 'nation killing' arguments, the author of this study believes that the Soviet state implemented a sui generis 'nation building' model. From 1923 to 1939 in particular, there was an enormous state-led effort to support various nation building projects in various non-Russian republics, which has been defined in the literature as the 'Affirmative Action Empire' (Martin). Apart from these collective rights, the Soviet state created and trained new national elites in their assigned republics, who would be the pioneers of the ethnic mobilization during the period of the collapse of the Soviet state. Slezkine (414-452) likened the Soviet Union to a communal apartment in which the private rooms are assigned to the various non-Russian nations and the public space remained under the dominance of Russian language and culture. Stalin truncated the ethno-territorial federative design of the Soviet state in favor of union republics and autonomous union republics. This policy increased the assimilative line of the Soviet nationality policies. However, another

nationality policy of inscribing ethnicity on Soviet passports, which began to be implemented in 1932, undoubtedly strengthened and fixed the multiethnic aspects of the Soviet nationality policies. Codifying ethnicity on passports and territorially institutionalizing the ethno-federal structure would provide durability for minority nationalism (Aktürk 41).

The nationality policies under the tenure of Khrushchev were initially in favor of titular nationalities. However, soon after the rehabilitation of the deported nations, the Khrushchev regime increased the assimilative tendencies of the Soviet nationality policies (Shcherbak 1-31). The education reform of 1958-1959 was a significant step that strengthened the position of the Russian language at the expense of native languages (Smith 210). The nationality policies discourse under Khrushchev was to a certain extent revised in favor of a relative assimilationist tendency through the concept of the *Sovetskii Narod* (Soviet People/Nation) supra-identity. However, the failure of the *Sovetskii Narod* discourse heralded ethnic mobilization, which threatened the Federal center during the era of Gorbachev. The vulnerability of the Soviet nationality policies was ignored in the era of Khrushchev. Brezhnev's tenure sustained the centrifugal and centrist aspects of the Soviet nationality policies. With its several aspects, Soviet modernization consolidated the status of Russian language and culture in the long tenure of Brezhnev. Russian language became the lingua franca or interethnic communication tool in the Soviet State. However, Brezhnev created a tradition that necessitated the appointment of titular elites as first secretaries of the Union Republics. Hence, the heads of the SSRs and ASSRs were primarily from the native elites during the Brezhnev period. Therefore, SSRs in particular found the opportunity to widen their autonomies. The consolidation of the titular nomenklaturas in the Brezhnev period would cause widespread corruption and the growth of nepotism networks (Sakwa 22).

The nomenklatura system was not unique to the Brezhnev regime. Historically, the origins of the nomenklatura system can be traced back to the Bolshevik party model. Although the Bolshevik party model was structurally suitable for the emergence of nomenklatura, Lenin took no direct role in the creation of the nomenklatura system (Rigby 523-537). Soon after the October Revolution, the infant forms of the nomenklatura system began to emerge in 1919-1921. In this period, the Soviets, business

firms, and trade unions were subordinated to the administrative authority of the state apparatus. Moreover, the election system in the bureaucracy was converted into an appointment system. From 1921 onwards, the Communist Party penetrated into all layers of the society. Independent minded communists were being liquidated and career-minded new pliable members were recruited into the party, which caused depolitization and overcentralization of the Soviet political culture (Harasymiw 493-512). The nomenklatura system began to change dramatically in the middle of the 1980s. Until that time, the nomenklatura system had provided privileges to the Soviet elites in political terms. Gorbachev's reforms, however, substantially changed the elite structure in the Soviet Union. The Perestroika reforms, which allowed Komsomols to function on commercial principles on the grounds of scientific and technical areas, resulted in the emergence of Russian capitalism through the 'Komsomol Economy' (Kryshtanovskaya et al. 711-733).

Despite the diversification, the nomenklatura legacy continued in the post-Soviet era. Political elite dominance in the Soviet era was transformed into economic dominance in the post-Soviet period. As for the federal center, the state elites' appropriation of private property was a more complex issue since there were too many actors competing against each other. However, in the autonomous republics of the Russian Federation, elite continuity was a prominent tendency. In the republics and regions, the possession of private property of the state elites generally occurred through the re-appropriation of regional-republican state assets through a process of privatization during the 1990s. The weakened state capacity of the federal center of the Russian Federation could not hinder the enrichment of the ethno-national nomenklaturas through the possession of state properties, particularly in resource-rich republics. Among the autonomous republics, the first state that comes to mind is Tatarstan due to its resource potential and nationalist drive for sovereignty.

The Rise of Sovereignty under the Hegemony of the Tatar State Elites in the Period of Ethnic Mobilization (1988-1992)

Until the democratization reforms of Gorbachev, the Tatars were indeed well integrated into the established Soviet order, albeit the dissatisfaction regarding the autonomous status of Tatarstan. As Damir Iskhakov, Professor

of History Department at Kazan Federal University (KFU), emphasized, unlike the Baltic societies that never recognized the legitimacy of the Soviet system, the Tatars initially did not react as a dissident center to the Soviet system. The majority of the Tatar society and elites respected the established order. However, after 1985, the nationalist mobilization that emerged in the Baltic countries began to be imitated in Tatarstan. Similar to the other Soviet republics, the Tatars began to question the impact of the Soviet Union on cultural and ecological spheres. The main grievances clustered around the underdeveloped status of the Tatar language, the quality of Tatar language education, the Autonomous union republic status of Tatarstan and the ecological damage of Soviet modernization on the territory of Tatarstan (Iskhakov 57). In a short period of time, all these movements assumed a political character that supported the national self-determination of Tatarstan. Finally, the main organization of the Tatar national movement, namely the Tatar Public Center (*Tatarskii Obshchestvennyi Tsentri* or TOTs) was founded in the autumn of 1988. TOTs was an umbrella organization that bound almost all of the cultural-political fractions of the Tatar national movement (Gibadullin 26). Though TOTs aimed Tatar cultural revival, it adopted a moderate nationalist ideology, which was sensitive not to alienate the Russian population of Tatarstan. Apart from emergence of TOTs there were the Tatar state elites who were at the power under the leadership of Mintimer Shaimiev. As Rustam Gibadullin, Associated Professor of History at the University of Naberezhnye Chelny and TOTs activist, identified, most of the significant figures among the republican elites were coming from Tatarskii Obkom of the CPSU, such as Rafael Khakimov and Marat Mulyukov. Likewise, other elites gathered around Shaimiev were those who had benefitted from the Soviet era affirmative action policies, which enabled them to further their careers through nomenklatura networks. The third actor in the period of ethnic mobilization was the ‘Democratic Opposition’ or ‘Federalist Electoral Bloc’. According to Vladimir Belyaev, Professor of Political Science at Kazan National Research Technical University and Head of *Soglasie*, the Democratic Opposition was mainly formed by democratic parliament members from the regional Supreme Soviet. The Democratic Opposition largely comprised three political lines: Liberals, Social Democrats, and the Right Defending Movement. Within the Right Defending Movement, there were also three main divisions, but the most

influential one was *Soglasie* under the leadership of Belyaev. *Soglasie*, the dominant fraction of the Democratic Opposition, proposed three main ideas that would enable Tatarstan to escape from the political instability of Perestroika. The first was obligatory education in both Tatar and Russian languages for all students, the second was to engage in negotiations with Moscow to achieve a bilateral agreement, and the third was to hold a referendum to determine the status of Tatarstan.

In the summer of 1990, the politics in Tatarstan began to focus on the issue of the declaration of sovereignty. In Moscow, Yeltsin had already begun to undermine the position of Gorbachev by supporting centrifugal policies throughout the USSR. At the beginning of August 1990, Yeltsin made a visit to Tatarstan and Bashkortostan to encourage the sovereignty demands of these countries. He said “take all the sovereignty you can handle.” (Chernobrovkina 27). Increasing suspicion of the center and worsening economic conditions resulted in bold demands being made by TOTs. TOTs were demanding an almost independent statehood similar to the Baltic republics. The regional democrats, however, supported the demands for sovereignty, while still remaining an autonomous republic under the Russian Federation. Ultimately, Shaimiev balanced the poles and prepared a vague sovereignty declaration. The act was symbolically important because Tatarstan removed the title ‘Autonomous’ and renamed itself as the ‘Tatar Soviet Socialist Republic’. The sovereignty declaration was the last accord before the rise of ethnic mobilization from August 1990 to summer 1991 (Kondrashov 148).

In the chaotic period before the coup attempt, Gorbachev proposed a new union treaty to save the Soviet Union from disintegration. The Tatar ethno-national nomenklatura and TOTs supported the proposal of Gorbachev to the extent that it would upgrade the status of Tatarstan to a union republic. In March 1991, Gorbachev’s union treaty was approved in Tatarstan by 88 percent. However, the latest version of the proposal, which was published in May 1991, did not afford Tatarstan union republic status. The disappointed regional elites did not sign the treaty until the Union Republic status for Tatarstan was approved by Moscow (Gibadullin 64). Another disputed issue before the coup attempt in Moscow was the presidential election of the Russian Federation. Shaimiev was nominated as the only candidate for the Presidency of Tatarstan with the full support of ethno-national nomenklatura

and TOTs. A total of 66 percent of the electorate chose to vote for Shaimiev, while only 37 percent voted for than Yeltsin in the simultaneous elections of June 1991. Shaimiev consolidated his position, since the inability to reach the threshold of 50 percent for the Russian Federation invalidated the federal election in Tatarstan (Walker 1-35).

The positive political atmosphere for the republican nomenklatura experienced a difficult period after the coup attempt in August 1991. From August 1991 to the summer of 1992, the politics of Tatarstan was marked by political crisis and this altered the political situation against Shaimiev. Shaimiev gave implicit support to the putsch of hardliner communists who attempted to overthrow Gorbachev. However, most of the regional democrats and Tatar nationalists openly supported Gorbachev and democracy and they conducted demonstrations in Freedom Square in Kazan. Shaimiev miscalculated the situation and ordered the dispersal of the pro-democracy crowds. After the failure of the attempted coup, Moscow discarded Shaimiev and applied pressure for him to be liquidated, as the regional democrats had also attempted. Although Shaimiev's popularity decreased considerably, both the Tatar national movement, TOTs and the Democratic Opposition could not create an alternative for Shaimiev's ethno-national nomenklatura network. Nevertheless, the Tatar national movement attempted to exploit Shamiev's weak position. For TOTs, Shaimiev was always a better alternative against Moscow. Furthermore, they could have used Shaimiev's weak position to take further nationalist concessions from him. TOTs aimed to pressure Shaimiev to declare state independence in the period of turmoil (Kondrashov 173). In October 1991, when the Tatar nationalists commemorated the anniversary of the collapse of the Kazan Khanate, they stormed the regional parliament in Freedom Square and demanded that the Supreme Soviet declare republican independence. The demonstrators clashed with the police when they realized that the regional parliament members were not willing to declare independence. Several members of the security forces and demonstrators were seriously injured (Giuliano 121). When conducting field research in Kazan, many Tatars related to the author that the Russian army was already equipped to attack Kazan in case of an independence declaration. As indicated by Vasil' Sakaev, Assoc. Professor of International Relations at KFU, the situation was on the brink of military intervention:

During the events when the parliament was stormed, I was a child and one of our police officer relatives came to our house and told us that the Russian army had encircled Kazan with numerous tanks and they were waiting to attack in case of a state independence declaration.

Shaimiev rejected the calls to declare independence and gave the order to investigate the violence that had occurred in Freedom Square during the protests of 15-19th October, 1991. Shaimiev also banned some paramilitary organizations that belonged to the radical wings of the Tatar nationalists. However, a critical point of view about the violent street protest was expressed by Vladimir Belyaev, head of the *Soglasie* movement:

Most of the people who surrounded the parliament came from different cities by state buses and trucks. When I asked Nikolay Ivanovich, the director of KAMAZ, who had provided the vehicles and organized the transportation of people, he replied that it had been ordered by the regional government.

Belyaev's comment reveals that Shaimiev artificially organized the protests by instrumentalizing the radical wings of the Tatar national movement. Shaimiev pretended to the elites of Moscow that he was the only reasonable person with whom they could negotiate in Tatarstan. Sergey Sergeyev, Professor of Political Science at Kazan National Research Technological University and Member of the Democratic Opposition, also supported this opinion:

Shaimiev himself constructed his centrist position. Without the existence of the radical Tatar nationalists Shaimiev would have become the most radical nationalist, so he needed a further radical nationalism to position himself as a centrist and moderate.

At the beginning of 1992, the radical wings of the Tatar national movement would pressure the ethno-national nomenklatura power of Shaimiev for the last time. They declared the independence of Tatarstan and the foundation of the *Milli Meclis* (Tatar National Assembly). The *Milli Meclis* did not recognize the legitimacy of the Tatarstan Supreme Soviet (Gibadullin 79). However, *Milli Meclis* remained as a symbolic challenge against the ethno-national nomenklatura established order. The referendum in March 1992 also became a disputed issue among the three actors. TOTs demanded

the establishment of a constitution in Tatarstan in the referendum. The Democratic Opposition, on the other hand, demanded the issue of secession be clarified through the referendum. Shaimiev again resorted to a referendum with a vague question. The referendum question “Do you agree that the Republic of Tatarstan is a sovereign state, a subject of international law, building its relations with the Russian Federation and other republics and states on the principle of equal rights?” was accepted by 61.4% of the voters with an overall turnout of 81.6% (Kondrashov 184). After March, 1992, the ethnic tension in Tatarstan began to decrease dramatically. The demand to upgrade the autonomy level to ‘SSR’ status dissipated after the collapse of the Soviet state. The ethno-national nomenklatura won the power struggle in the period of ethnic mobilization. The negotiations with Moscow to decide the autonomy structure of Tatarstan also consolidated the power of Shaimiev. Nevertheless, due to the political uncertainty in Moscow, until the February Treaty of 1994, the relations between Moscow and Kazan remained tense. Tatarstan and Chechnya refused the federal treaty offered by Moscow in 1992. During 1993, Tatarstan boycotted Yeltsin’s referendum. However, after Yeltsin survived the political turmoil in the federal center through terminating a parliamentary alternative in Moscow, Shaimiev declared that an agreement had been reached with Moscow. After that moment, the already weakened Tatar national movement was quickly marginalized and lost its grassroots and relative public hegemony. The February Treaty, in this sense, can be conceived as the culmination of the ethnic mobilization period between 1988 and 1994.

The fall of the Tatar national movement and Democratic Opposition can be explained by several factors. With regard to the non-nomenklatura oriented Tatar national discourses, it can be stated that the separation alternative was always disadvantageous due to the ASSR status of Tatarstan. The institutional administrative structure of the Soviet nationality policies closed the separatist alternatives. Reaching SSR status was a reasonable target for the Tatar nationalists, but the USSR ultimately collapsed. Consequently, only one alternative remained: independence from Russia. Due to the structural deficiency, the Tatar nationalist could not be consistent when pursuing this target. The Tatar nationalists were always dependent on the ethno-national nomenklatura. There were several moments in which the Tatar nationalists could have bypassed Shaimiev’s power, but they did not

make serious attempts to overthrow him. The Tatar nationalists provided the space for Shaimiev to instrumentalize them. As Gibadullin points out, in Kazan, Shaimiev achieved control over the national movement, while only in Naberezhnye Chelny did the national movement remain independent. For this reason, the interethnic tension was higher in Chelny. Shaimiev skillfully balanced the Tatar nationalists and Democratic Opposition. As Iskhakov identifies, “Until the 1990s, Shaimiev had a pro-Tatar position. However, in 1990, he had a centric position and after 1991, he had a pro-Russian position.”

Sovereignty of Tatarstan in the Parade of Treaties (1994-2000)

During the 1990s, the federal center in Russia had a weak state capacity. Hence, Moscow could not offer a cohesive federal arrangement that bounded the periphery to the center (George 5-19). On the brink of the collapse of the Soviet state, national movements demanded economic and cultural autonomy. The national mobilizations during this period can be summarized under three main sets: *Suverennitet*, *Federalizatsiya* and *Provovogo Gosudartva* (Kahn 374-384). In the Yeltsin era, the ethnic republics successfully instrumentalized the weak capacity of Moscow for their own gains. The federal treaty signed in 1992 reflected the asymmetrical nature in Russia. The treaty granted many concessions to the autonomous republics, which caused grievances among non-ethnic regions (Danks 33). The autonomous republics were granted the usage of natural resources and land ownership. Furthermore, the republics were recognized as sovereign states with the right to self-determination and the ability to establish bilateral treaties with foreign countries. Apart from Tatarstan and Chechnya, all ethnic republics signed the federal treaty, although Bashkortostan and Sakha signed with reservations (Danks 24-25).

In 1994, Tatarstan and Russia determined their federal legal status with the February Treaty. Articles 10, 11, 12 and 13 gave substantial autonomy to Tatarstan with regard to intra/interstate economic and administrative relations. The treaty paved the way for Tatarstan to participate in international affairs and establish relations with foreign countries (Sharafutdinova, *Paradiplomacy* 617-618). While the February Treaty clarified the amorphous relations between Russia and Tatarstan, the treaty itself in fact created new contradictions. Both Moscow and Kazan interpreted the grey areas of the

treaty in their own favor (Kahn 164-167). The ethno-national nomenklatura network of Shaimiev pushed the asymmetry as far as the red lines of Moscow., in the Tatarstan case, increasing asymmetry caused the enrichment of the ethno-national nomenklatura. The ethno-national nomenklatura to a large extent did not distribute the wealth that was gained from Moscow to the Tatarstani people. The asymmetry had almost no effect on people's lives. In other words, the potential of the asymmetrical federalism was largely wasted by the nomenklatura tradition of the Shaimiev network, which acted in the same way as the authoritarian federal elites of Moscow. Nevertheless, Shaimiev implemented a distinct economy model, which should be mentioned as one of the most significant gains of the federal asymmetry. The alternative protectionist economic model of Tatarstan aimed to achieve a 'Soft entrance into the market' (*Myagkogo Vkhozdeniya v Rynak*) by securing social policies and a welfare state. During the author's interview with Rafael Khakimov, former chief advisor of Shaimiev, the question was asked whether the social economic model was successful. His reply was as follows:

Absolutely it was successful. Tatarstan protected its agriculture and constructed highways and bridges. Tatarstan provided an alternative economic policy and a special social policy. Tatarstan imposed special taxes for firms in exchange for reconstruction of Kazan, and Tatarstan implemented special programs to support the poor. We implemented alternative policies regarding privatization. For example, we stopped the privatization of TATNEFT, while Bashkirs had to sell BASHNEFT to the federal company ROSNEFT. The KamAZ plant is also a very important enterprise. They wanted us to sell it. However, we supported it. KamAZ was rescued by the support of the regional government.

In the second half of the 1990s, the principles of the soft entrance into the market began to be loosened and the economic enrichment of the ethno-national nomenklatura gained momentum from the end of the 1990s onwards. During the 1990s, the nomenklatura patronage in Tatarstan was consolidated and this represented the end of a democratic federalist alternative in Russia. Shaimiev continued the Soviet type authoritarian political traditions and established one-man rule in Tatarstan. One-man rule in Tatarstan under the cult of Shaimiev was formed in three ways. The first way involved territorial gerrymandering and overrepresentation of the

rural districts in the regional parliament. Secondly, the path dependency of the Soviet era political culture pressured the Tatarstani people to remain passive and to obey the demands of the regional elites (Hale 31-56). Finally, the regional nomenklatura were enriched through the instrumentalization of the public resources for their own benefit. Farukshin (3-15), Matsuzato (47-77) and Sharafutdinova (*Getting the 'Dough'* 507-529) highlighted how the Shaimiev network dominated the election results through territorial gerrymandering and patron-client relationships. During the 1990s, the Shaimiev network created a monopoly on both state institutions and the regional media. Regional television stations were under the control of the regional elites while almost all of the newspapers were monopolized by the ethno-national nomenklatura (Matsuzato 47-77). As Farukshin (3-15) highlighted, the oil trade between Tatneft and the regional government was one of the significant factors behind the enrichment of the Shaimiev family and the nomenklatura network. The nomenklatura oligarchical nature of the Tatar elites hindered the constitution of a hegemonic federal alternative in the Russian Federation. Hence, they remained vulnerable to a central attack, which would de facto transform the issue of federalism into the Soviet type of federalism promoted by Vladimir Putin.

The Fall of Sovereignty under the Putin Regime (2000-2015)

Putin's rise to power coincided with the improvement of the Russian economy after the 1998 crisis and growing oil revenues due to the increase in the prices on the global market. Russia's ascending state capacity can be measured in three ways: Extraction of resources, legitimacy and monopoly on violence. Although the measurement process is not straight-forward and can be complex, Russia's state capacity clearly ascended in terms of GNP, per capita GDP, extraction of tax revenues, government effectiveness, rule of law, control of corruption and monopoly on domestic violence when compared to the Yeltsin era (Ganguly et al. 56-66). Hence, the resurgent Russian state capacity and economy provided the opportunity for Putin to reestablish federal relations. In this context, the relationship between the center and regions can be described by pendulum oscillations considering that the trends of the 1990s and 2000s were almost opposite (Petrov 147). Putin simply readjusted the Soviet type of federalism to post-Soviet Russia; in other words, cultural autonomy was allowed under strict central political

control by Moscow. Putin initially emphasized judicial dissonance between the federal center and the republics and regions. Yeltsin's policies, which were embodied under the title of 'Parade of Treaties', had already created judicial asymmetries in Russia. Putin mentioned that the primary objective of his federal reforms was to create a unified economic, legal and security policy within the state by enhancing the central control over the regions. Hence, Putin named his policies 'Power Vertical' and forced the regions to adopt the central judicial enforcements of Moscow (Ross 138). In May 2000, Putin attacked the Russian Federal system through a presidential decree, which placed the control of 89 federal subjects under seven federal districts. The Yeltsin era's 89 special presidential representative structure was abolished. Instead, seven presidential envoys or plenipotentiaries (*polpredy*) were appointed to posts in the seven federal districts. The main aim of the new super-regional structure was to increase the ability of the center to coordinate the operations of the federal agencies in the regions under the absolute control of the Kremlin (Petrov and Slider 63-83). In line with the overcentralization policies of Putin, the number and functions of federal agencies outnumbered the republican state apparatuses. For instance, the number of federal officials increased from 348,000 to 616,000 between 2001 and 2006. Moreover, Russian federal agencies in the republics and regions operated in many fields and severely intimidated the regional autonomy. They not only acted for law enforcement, but also in many fields similar to a parallel state. Currently, there are 2.5 times more federal administrative employees than regional or republican governmental employees. The officials of the federal agencies are paid by Moscow and they are required to report the regional information to the relevant departments in Moscow (Slider 157-173).

According to Khakimov, the overcentralization, which bypasses the regional and republican governments, is far from solving the regional problems. The new system, which requires the central distribution of budget, is not transparent and is open for corruption. Likewise, Slider (157-173) stated that: "The pattern of numerous vertical channels of control and finance creates massive monitoring and coordination problems, which contributes to corruption and the misallocation of resources."

After the Beslan massacre, the Federal center accelerated its overcentralization

policies. The Beslan terrorist attack was used by Putin as an excuse to increase the pressure on the republics and regions. Putin ended the popular elections of regional executives and instead introduced the appointment system. In order to decrease the tension, Putin allowed the continuity of the loyal regional and republican leaders for a successive period (Slider 160). Ultimately, in the Medvedev period (2008-2012), most of the governors and republican presidents were forced out. The victims of the liquidation included Murtaza Rakhimov, President of Bashkortostan since 1989; Mintimer Shaimiev, President of Tatarstan since 1989; Yuriy Luzhkov, the Governor of the city of Moscow; and Yegor Stroev, the Governor of the Orel Oblast. Most of the heads of the regions and republics submissively accepted the replacements and voluntarily resigned from their posts with the only exception of Yuriy Luzhkov. From 2004 onwards, the issue of the sovereignty for the autonomous republics in the Russian Federation began to significantly dissipate. The removal of the long tenured regional leaders became another turning point with regard to the contradiction of the issue of sovereignty. The last pressure applied by Moscow on republics would occur during the second period of Putin in 2013. All the titles of the leaders of the republics were changed from 'President' to 'Head' (*glava*) apart from Tatarstan, which was allowed to use the title of President. This situation reveals that even symbolically, the established order of the Putin regime cannot tolerate the sharing of power with the autonomous republics. Furthermore, the exception of Tatarstan also reveals that among the autonomous republics of the Russian Federation, Tatarstan had the strongest sovereignty project, which was respected even symbolically. Nevertheless, the reactions of the ethno-national nomenklatura against the contraction of the sovereignty also generally remained symbolic.

Surprisingly, the Tatar state elites exhibited adoptive behavior in regard to the centralization policies of Moscow. The ethno-national nomenklatura did not take risks by resisting against the federal center. From 2000 to 2004, the issue of legislative and constitutional harmonization dominated the regional politics. The Russian Constitutional Court ordered the Tatarstan Constitutional Court to review and harmonize the constitution of Tatarstan. The republican parliament spent the majority of its time on harmonizing the legal dissonance. As Galimardanov reported, 89 out of 115 conflicting documents were harmonized with the federal law of 2001. In the same

year, out of 73 problematic laws, 31 were amended and 17 were rescinded (Graney 31). In 2002, the constitution of Tatarstan was also amended. The disputed articles 61 and 62 of the 1992 constitution, which emphasized the association of Tatarstan with the Russian Federation, was changed. Instead of 'association', the term 'united' was utilized in the amended constitution of 2002 (Graney 129). The February Treaty was also impacted by the centralization policies. The federal center abolished the asymmetrical federalism in the Russian Federation by forcing bilateral treaties in line with the federal law which was enforced in July 2005.

In regard to the economy, the reformation of the federal tax system also damaged the autonomy of Tatarstan. Due to the unified federal tax system, Tatarstan had to relinquish the privileges it had gained through the February Treaty. Some estimations highlighted that the new tax code would send 70 percent of the revenue to Moscow leaving 30 percent of the tax income in Tatarstan, which was almost the opposite tax distribution between Moscow and Kazan during the 1990s (Graney 122). However, the increase in the federal economic revenues due to the rise of oil prices allowed the Putin regime to compensate for the losses of Tatarstan and other republics and regions. For example, while in 2002 the regions received just 200 billion rubles of federal assistance, the 2003 and 2004 budgets allocated 700 and 813.97 billion rubles, respectively. In the case of Tatarstan in particular, Moscow generously rewarded the Tatar elites for their cooperation. For instance, in the 2002 Russian Federal Budget, Tatarstan received the equivalent of 408 million dollars in federal funds, while the rest of the 88 regions received only 176 million dollars (Chebankova 111-133).

After the Beslan massacre, the Tatar ethno-national nomenklatura continued to be submissive to the centralization attacks of Moscow. The former discourse of federalism and sovereignty had been abandoned. Instead, the Tatar state elites focused on milking the federal center through regional economic projects, which would be supported by Moscow. The Tatar state elites began to highlight neoliberal discourses of economic technocratization, innovation and attracting capital instead of the economic protectionism of the 1990s. The ethno-national nomenklatura assigned special importance to lobbying to convince Moscow to implement regional economic projects. Hence, as Sharafutdinova (*Getting the 'Dough'* 507-529) highlights, the

'Politics of Rentierism' is particularly suitable for enabling the ethno-national nomenklatura's lobbying for regional projects. From Shaimiev to Minnikhanov, the Tatar ethno-national nomenklatura flexibly adapted to the new conditions of the Putin regime. Informal networks between Kazan and Moscow facilitated the political rentierism. In this period, Tatarstan managed to host two giant projects via the support of the federal center. The 1,000th anniversary of the city of Kazan in 2005 and the Universiade games in 2013 are two significant examples of mega projects conducted in Tatarstan. The cost of the 1,000th anniversary of Kazan was estimated to be approximately 80 billion rubles or 3 billion dollars. From this large investment, the city of Kazan not only benefited from the new Kazan Metro underground transportation system, but also new roads, hotels, the restoration of historical buildings and an overall boom in construction. Likewise, in 2013, Kazan held another mega event, Universiade Games. The Tatar ethno-national nomenklatura skillfully convinced Moscow to represent Russia at the Universiade. In total, around 228 billion rubles was spent on the Universiade. Apart from the increased international exposure for Kazan and Tatarstan, Kazan gained many new facilities including a reconstructed airport with a new rail line that connects the city center to the airport and a 45,000 seat modern stadium, the Kazan Arena. As a result of the Universiade games, Kazan now hosts numerous sporting venues, including one of the largest aquatics centers and an entire village or campus for athletes, which was converted to dormitories after the Universiade.

With regard to the political elite continuity, in March 2010, a significant event occurred. Shaimiev was forced to resign, similar to the other regional and republican heavyweights. However, Shaimiev was able to ensure that this prime minister, who was from the nomenklatura network, was appointed as the President of Tatarstan. Unlike the other republics, Shaimiev's continued to assert his influence in the new era. In the other regions and republics, the nomenklatura network crumbled after the change of governors and presidents. For example, in post-Rossel Sverdlovsk, in Bashkortostan and in post-Luzhkov Moscow, conflicts and scandals emerged. In the case of Tatarstan, however, the nomenklatura network survived the change of leadership. Political rentierism continued under the leadership of

Minnikhanov. Shaimiev became the advisor to Minnikhanov and remained in his office in the Presidential Palace. Hence, leadership change was more inclined towards cooperation than competition. In fact, Minnikhanov was well matched with the characteristics of the neoliberal economic trend. His background was not in politics and instead he focused on the economics and economic diversification of Tatarstan. Shaimiev also refrained from criticizing his successor in public. Shaimiev appeared at cultural events, such as the restoration and protection of historical sites and monuments (Sharafutdinova, *Political Consequences* 96-133). Hence, Tatarstan became a distinct example among the autonomous republics on the issue of the nomenklatura continuity as well as symbolic sovereignty by securing even the title of 'President' for a few years after 2013.

Conclusion

This study analyzed the intertwined concepts of ethnic mobilization and sovereignty in the case of Tatarstan. Within these two intertwined concepts, this paper highlighted that the Tatar state elites pursued a pragmatic and adoptive political strategy for their elite survival and self-gain. During the ethnic mobilization period, the discourse of the Tatar nomenklatura elites dominated other national discourses of TOTs and the Democratic Opposition. The more than a quarter century long post-Soviet sovereignty experience revealed that there has not been an antagonistic relationship between the Tatar and Russian state elites. Instead, in several difficult moments, they found dispute settlement grounds due to the Tatar ethno-national nomenklatura's adoptive strategy when faced with the new political circumstances. The scope of this research, which analyzed the rise and fall of ethnic mobilization and sovereignty, overlapped with the patterns of the reproduction of ethno-national nomenklatura. For the near future, the dynamics of the regional politics in Russia in general and in Tatarstan in particular seem not to have changed due to the loss of sovereignty and the Tatar ethno-national nomenklatura's submissive acceptance of the deterioration of the asymmetrical federalism of the 1990s. However, this Soviet type sham federation of the Russian established order could be more vulnerable than it seems when Moscow loses its state capacity.

Notes

- 1 The terms ethno-national nomenklatura, regional elites, and (titular) state elites are randomly used to refer to the Shaimiev leadership and his bureaucratic network.
- 2 Author's interview with Damir Iskhakov, Kazan', 4 October 2016.
- 3 Author's interview with Rustam Gibadullin, Naberezhnye Chelny, 8 October 2016.
- 4 Pro-Russian Opposition and Unionist Opposition are also used by various political discourses to name the Democratic Opposition.
- 5 Author's interview with Vladimir Belyaev, Kazan', 11 October 2016.
- 6 Author's interview with Vladimir Belyaev, Kazan', 11 October 2016.
- 7 Author's interview with Vasil' Sakaev, Kazan', 12 October 2016.
- 8 Author's interview with Vladimir Belyaev, Kazan', 11 October 2016.
- 9 Author's interview with Sergey Sergeev, Kazan', 11 October 2016.
- 10 Author's interview with Rustam Gibadullin, Naberezhnye Chelny, 8 October 2016.
- 11 Author's interview with Damir Iskhakov, Kazan', 4 October 2016.
- 12 Author's interview with Rafael Khakimov, Kazan', 13 October 2016.
- 13 Author's interview with Rafael Khakimov, Kazan', 13 October 2016.

References

- Aktürk, Şener. *Regimes of ethnicity and nationhood in Germany, Russia, and Turkey*. Cambridge University Press, 2012.
- Cashaback, David. "Assessing Asymmetrical Federal Design in the Russian federation: A case study of language policy in Tatarstan." *Europe-Asia Studies*, vol. 60, no. 2, 2008, pp. 249-275.
- Chebankova, Elena. "Adaptive Federalism and Federation in Putin's Russia." *Power and Policy in Putin's Russia*, ed. Richard Sakwa, Routledge, 2009, pp. 111-133.
- Chernobrovkina, Elena. *Demokraticeskaja Opozitsia Tatarstana: 10 Let Puti*. Remark, 2010.
- Danks, Catherine. *Politics Russia*. Routledge, 2014.
- Emel'yanova, Galina. "Shaimievs Khanate on the Volga and its Russian Subjects." *Asian Ethnicity*, vol 1, no. 1, 2000, pp. 37-52.
- Faller, Helen. *Nation, Language and Islam: Tatarstan's Sovereignty Movement*. CEU Press, 2011.
- Farukshin, Mithad. "Tatarstan's Oil Has Already Been Divided Up." *Russian Regional Report*, vol. 1, no. 38, 1997, pp. 3-15.
- Ganguly, Sumit, and William Thompson. *Ascending India and Its State Capacity: Extraction, Violence and Legitimacy*. Yale University Press, 2017.

- George, Julia. *The Politics of Ethnic Separatism in Russia and Georgia*. Palgrave Macmillan, 2009.
- Gibadullin, Rustam. *Tatarskoe Natsional'noe Dvizhenie: Politicheskaya Deyatel'noct' I Vliyanie V Tatarstane (1988-1992)*. Izdatel'ctvo Kazanskogo Universiteta, 1998.
- Giuliano, Elise. *Constructing grievance: ethnic nationalism in Russia's republics*. Cornell University Press, 2011.
- Graney, Katherine. *Of Khans and Kremfins: Tatarstan and the Future of Ethno-Federalism in Russia*. Lexington Books, 2009.
- Harasymiw, Bohdan. "Nomenklatura: The Soviet Communist Party's Leadership Recruitment System". *Canadian Journal of Political Science*, vol. 2, no. 4, 1969, pp. 493-512.
- Iskhakov, Damir. *Suverennii Tatarstan, Dokumenty, Materialy, Hronika*. Rossiskaya Akademiya Nauk, 1998.
- Kahn, Jeffrey. *Federalism, Democratization, and the Rule of Law in Russia*. Oxford University Press, 2002.
- Kondrashov, Sergei. *Nationalism and the drive for sovereignty in Tatarstan, 1988-92: origins and development*. Macmillan Press, 2000.
- Kryshnanovskaya, Olga, and Stephen White. "From Soviet Nomenklatura to Russian Élite." *Europe-Asia Studies*, vol. 48, no. 5, 1996, pp. 711-733.
- Langdon, Kate, and Vladimir Tismaneanu. *Putins' Totalitarian Democracy: Ideology, Myth, and Violence in the Twenty-First Century*. Palgrave Macmillan, 2020.
- Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*. Cornell University Press, 2001.
- Matsuzato, Kimitaka. "From Ethno-Bonapartism to Centralized Caciquismo: Characteristics and Origins of the Tatarstan Political Regime, 1900-2000." *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, vol. 17, no. 4, 2001, pp. 98-123.
- Petrov, Nikolay. "Governance and the types of political regimes in the ethnic regions of Russia." *Menaging Ethnic Diversity in Russia*, eds. Oleh Protsyk and Harz Benedikt, Routledge, 2013, pp. 141-156.
- Petrov, Nikolay, and Darrell Slider. "Regional Politics." *Putin's Russia: Past Imperfect, Future Uncertain*, ed. Stephen K. Wagren, Rowman&Littlefield, 2015, pp. 63-83.
- Rigby, Thomas Henry. "Staffing USSR Incorporated: The origins of the nomenklatura system." *Soviet Studies*, vol. 40, no. 4, 1998, pp. 523-537.
- Ross, Cameron. *Federalism and democratization in Russia*. Manchester University Press, 2002.
- Sakwa, Richard. *Soviet politics in Perspective*. Routledge, 1998.
- Sharafutdinova, Gulnaz. "Paradiplomacy in the Russian Regions: Tatarstans Search

- for Statehood.” *Europe-Asia Studies*, vol. 55, no 4, 2003, pp. 613-629.
- Sharafutdinova, Gulnaz. *Political consequences of crony capitalism inside Russia*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2011.
- Sharafutdinova, Gulnaz. “Getting The ‘Dough’ And Saving The Machine: Lessons From Tatarstan.” *Demokratizatsiya*, vol. 21, no. 4, 2013, pp. 507-529.
- Shcherbak, Andrei. “Nationalism in the USSR: A Historical and Comparative Perspective” *National Research University Higher School of Economics Research Paper*, vol. 27, no. 1, 2013, pp. 1-31.
- Slezkine, Yuri. “The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism.” *Slavic Review*, vol. 53, no. 2, 1994, pp. 414-452.
- Slider, Darrer. “A Federal State.” *Developments in Russian Politics*, eds. Stephen White et al, Durham University Press, 2014, pp. 157-173.
- Smith, Jeremy. *Red nations: the nationalities experience in and after the USSR*. Cambridge University Press, 2013.
- Walker, Edward. “The Dog that Didn’t Bark: Tatarstan and Asymmetrical Federalism in Russia.” *Harriman Review*, vol. 9, no. 2, 1996, pp. 1-35.

Tataristan'da Etnik Mobilizasyon ve Egemenliğin Yükselişi ve Çöküşü: Elit Devamlığı ve Hakimiyetinin Modelleri*

Deniz Dinç**

Öz

Bu makale Tataristan'ın içiçe geçmiş etnik mobilizasyon ve egemenlik kavramlarının yükselişi ve çöküşünü mikro ve makro kronolojik bir açıdan incelemeyi amaçlar. Bu makalenin bulguları Tatar elitlerinin özerkliği şekillendirmede her zaman hegemonik ve belirleyici olduğunu göstermiştir. Etnik nomenklatura söylemiyle birleşen Sovyet ulus politikalarının patika bağımlılığı, Tatar elitlerine egemenliği genişletmek için federal merkeze karşı meydan okuma olanağı sağladı. Ancak Tatar elitleri, Putin döneminde Moskova'nın yükselen devlet kapasitesiyle karşılaştığında kendi elit güç ve zenginliklerini riske atmamak amacıyla uyumcu bir strateji izlediler.

Anahtar Kelimeler

Etnisite, egemenlik, Tataristan, Rusya federalizmi, nomenklatura, siyasi elitler.

* Geliş Tarihi: 03 Şubat 2020 – Kabul Tarihi: 13 Ağustos 2020

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Dinç, Deniz. "The Rise and Fall of Ethnic Mobilization and Sovereignty in Tatarstan: Patterns of Elite Continuity and Dominance." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 123-146.

** Dr. Öğretim Görevlisi, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü – Lefkoşa/KKTC
(5 Ekim 2020 tarihinde ayrılma)
ORCID: 0000-0001-7894-0439
denizeniden@gmail.com

Взлет и падение этнической мобилизации и суверенитета в Татарстане: модели преемственности и доминирования элиты*

Дениз Динч**

Аннотация

Статья направлена на изучение взлета и падения взаимосвязанных концепций этнической мобилизации и суверенитета Татарстана как с микро-, так и с макро-хронологической точки зрения. Выводы статьи указывают на то, что татарские элиты всегда были гегемонистами и решающими в формировании автономного суверенитета. Зависимость от пути советской национальной политики в сочетании с дискурсом этнической номенклатуры позволила татарским элитам бросить вызов федеральному центру за расширение суверенитета. Однако татарские элиты следовали адаптивной стратегии, чтобы не рисковать своей властью и богатством элиты перед лицом растущего государственного потенциала Москвы в эпоху Путина.

Ключевые слова

Этническая принадлежность, суверенитет, Татарстан, российский федерализм, номенклатура, политическая элита.

* Поступило в редакцию: 03 февраля 2020 г. – Принято в номер: 13 августа 2020 г.

Ссылка на статью:

Dinç, Deniz. "The Rise and Fall of Ethnic Mobilization and Sovereignty in Tatarstan: Patterns of Elite Continuity and Dominance." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 123-146.

** Д-р, преподаватель, Кипрский международный университет, факультет международных отношений, Никосия, Турецкая Республика Северного Кипра
ORCID: 0000-0001-7894-0439
denizyeniden@gmail.com

The Visit to the Ancient Cities of Turkistan Buried Under Sand*

Tevfik Orçun Özgün**

Abstract

In a period when cultural background and geographical characteristics of ancient Turkestan cities became a field of interest for the British, Douglas Forsyth and his team's journey to the East Turkestan in 1873, aside from its diplomatic and economic purpose, brought efforts to understand and explore Central Asia and East Turkestan more comprehensively. Thus, this visit was turned into a pursuit of cultural traces with the thought of old settlements buried under the sand with a mythical reputation and their sacred treasures. Relationship between the Yakub Beg, ruler of the East Turkestan, and British-Kashgar Khanate was lacking mutual trust during the period of the visit. Despite the inconvenient conditions, treasures and cultural traces gathered thanks to those expeditions carried out in Hotan and its vicinity, increased the academic interest towards the region.

Keywords

Kashgar Khanate, Douglas Forsyth, ancient cities, East Turkestan, expedition.

---

* Date of Arrival: 28 July 2020 – Date of Acceptance: 05 October 2020

You can refer to this article as follows:

Özgün, Tevfik Orçun. "The Visit to the Ancient Cities of Turkistan Buried Under Sand." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 147-163.

** Dr., Hacettepe University, Institute of Turkish Studies – Ankara/Turkey

ORCID: 0000-0003-3796-6098

ozgun@hacettepe.edu.tr

Introduction

British visits to Central Asia since 1868 and geographical and commercial expeditions of George Hayward and Bernard Shaw were accelerated with the influence of liberal movement. Following these visits, Douglas Forsyth travelled to Yarkant (Yarkand, Yarkund) and Kashgar in 1871 and 1873 accompanied by various experts with diplomatic backgrounds from India. These travels were carried out for various purposes such as to inspect suitability of Central Asia market for British products, sign commercial agreements and look for available caravan routes. In addition to geographical exploration and trade route searching purposes of these visits, they were also aimed to gather information regarding language, culture and military of the region¹. Journals in which lives of Central Asian Turks were reported day by day, were published right after those visits and offers an insight for not only political history of its period but also enlightens their cultural treasures.

Forsyth carried out an expedition in Yarkant with a large group in 1873 and his visit to Hotan's vicinity with mere cultural curiosity and explorers there were guided to this area by him, ensured an encounter with rich historical, archeological and geographical mysteries even though the visit was far away from its original purpose. It can't be said that there had been many excavation or exploration projects that could be used as reference in Hotan's vicinity before Douglas Forsyth, however, many European States competed against each other in searching for treasures and archeological artifacts through the region after Forsyth. Archeologists, Albert von Le Coq and Albert Grünwedel together with Sven Hedin and Aurel Stein, continued those excavations by extending their scope. Travels of Forsyth and expeditions of experts in his team that he assigned later in Hotan and its vicinity, are very important. Knowing Persian and having the knowledge regarding the history and chronology of the expeditions in Central Asia and accessing to local resources, Douglas Forsyth followed the traces of compressed tea bricks that he encountered in a local market during his travel in Yarkant. He planned expeditions in Hotan and its vicinity that remnants of ancient civilizations were located in and presented his works titled as "On the Buried Cities in the Shifting Sands of the Great Desert of Gobi" to The Royal Geographical Society. His report was published in the Journal of The Royal Geographical Society and also included in his

reminiscence that was published by his daughter Ethel Forsyth in 1887 and as a special part of his expedition, his report is very valuable and intriguing for us. Common stories referring to legends in the region and tales about treasures being protected by mystical forces were also included in the report, and this shows us the versatile cultural background of Forsyth.

In this study, Forsyth's exploration and findings in Hotan during his travels to Central Asia will be referred first time based on reports of this administrator and diplomat and his team that haven't taken place in our history literature comprehensively before. Cities mentioned in this article and buried places don't share a connection with the ancient cities which was discussed and examined in Zeki Velidi Togan's *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*.

Douglas Forsyth's Interest in East Turkestan

Douglas Forsyth had a successful education in East India Company's College until 1847 where he learned Persian. It can be said that Forsyth grew up as a diplomat and versatile intellectual with curiosity about archeology. He was a member of a liberal group that advocated for the idea of searching new and wider markets for British products by a trade network to be established, developed in the future, connecting Northern India, Central Asia and Russia² and Forsyth gained support of Lord Mayo, Viceroy of India in this matter. Purpose of his diplomatic visit to Petersburg in 1867 was to especially notify the Russia of the borders of Northern lands of India (Forsyth 43-53). Thus, first steps for developing political and commercial relations were taken. It is remarkable that he recognized local community and boundaries of political domination during his expedition task that were given in 1870 for the relations between Central Asian and British that was planned to be developed when Yakub Beg took control of the East Turkestan.

Believing that Kashgar Khanate would be a new market for British products and presenting it to his superiors with his reports titled as "Yarkund Mission" in 1871, Forsyth was assigned to travel to East Turkestan again in 1873. His main mission was to develop diplomatic relations and make an official agreement to increase trade. Moreover, the other purpose of the expedition committee was to carry out geographic explorations (Rawlinson 414 - 415). However, his growing interest in Hotan and its vicinity was

merely personal. He wasn't assigned to carry out archeological research or examine cultural remnants, however, it is correct to say that he was under the influence of his observations during his first East Turkestan expedition. In his 1873 expedition, he pursued those cultural explorations that he was particularly interested in.

It can be said that his precedent information and curiosity for exploration were in accordance with his knowledge regarding Central Asia. His curiosity wasn't based on groundless excitement. Scientific researches regarding Central Asia at the beginning of 19th century, were known and followed in Britain. Forsyth examined Marco Polo and had an interest in events mentioned in *Tarikh-i Rashidi* of Mirza Haidar Dughlat thanks to his Persian. Forsyth also followed *Histoire de la ville de Khotan* (Paris, 1820) of Abel Remusat and *Memoires Relatifs a l'Asie* (Paris, 1824-1828) of Julius Klaproth which prepared the scientific grounds for Asia researches. Reports of Russian explorers Chokan Valikhanov and Nikolay Przhevalsky got Forsyth interested in prehistoric remnants of Buddhism in Tarim Basin and he referred to their works³. Moreover, Forsyth also had a close relationship with Colonel Yule who had works on history and geography of East Turkestan and Central Asia in Middle Age. Forsyth used and praised the works of Yule titled as *Cathay and the Way Thither* (1866) and *The Book of Marco Polo* (1871) (Forsyth 27-28). In addition, it was reported that William Johnson had carried out an expedition in Hotan and its vicinity in 1865 and visited an ancient city that was not further from Keriya and Hotan, which was buried under the sand for centuries and, gold and silver ornaments, tea bricks were excavated in there⁴. Reports about those events, mystery of ever-shifting desert sands and buried ancient settlements and their treasures caused Forsyth to grow a bigger interest towards the region.

The Expedition to Ancient Cities

British explorers had visited Hotan and its vicinity before Forsyth, but none of those visits were particularly focused on archaeological purposes. Hotan is referred as the name of a country or sometimes a region and Ilchi is accepted as its capital. Forsyth used Ilchi as the capital of Hotan and Kingdom of Khotan was referred in his works from history books (Forsyth 38, Johnson 1-2, Rawlinson 6-8). Johnson who was used as a reference by Forsyth (27), reported abundance of gold and silver mines and ever-shifting

sands around the mines during his expedition in Ilchi, capital of Hotan. This region consists of ancient cities buried under the shifting sands coming from the Taklamakan Desert which is 6 miles away from the northeast of the Ilchi. Moreover, Forsyth even reported that he heard nearly 360 cities were buried under the sand just in one day. Forsyth reported that “tea” which was probably a tea brick, was excavated in a buried city and took one of them as a sample. He also mentioned about a treasure of golden coins weighing around 4 lbs (nearly 1,8 kg) but stated that exact locations of the cities were kept secret and known only by few people and it was forbidden to talk about them. He tried to acquire golden coins or an artifact but he was told that he couldn’t get them in Ilchi and Yarkant and was advised to go to Kashgar for that purpose. In addition, he reported that those cities were relatively new as they were built again after being buried under the sand. Even though he tried every method to find artifacts there, he couldn’t find any but said that there could be artifacts in Kashgar. He located that buried cities were one mile away from Urangkash (Johnson 5-6). Thus, when we check the expedition route of the Forsyth according to the map of Johnson that was published in 1867, we can see that Urangkash (Yurung-kash) is located just in the South of Ilchi (Hotan) and Dul, Chira and Keriya (Kiria) is located in the East and Polu is located in the South of the Keriya River. According to the published map of Johnson, these settlements were located in the border of the Taklamakan Desert (Johnson not numbered).

Forsyth tried to trace of those remnants when he started following the tea bricks. Learning about those artifacts from Johnson in 1865 or 1866 and accompanying Forsyth in his two East Turkestan expeditions, the Sikh merchant Tara Chund told that those artifacts could be found in Yarkant market. With this information and curiosity, he returned to India and during his second visit to Yarkant in 1873, he encountered with old, musty and black tea bricks in the local market. He got tea bricks confirmed that they were brought from Hotan and added that place to his expedition list. When he was staying as guest in Yungi Hissar in Yarkant, he travelled by horse and was informed that there was an ancient city buried under the sand in the Great Desert that was a 2-day horse ride⁵. When we went from Yarkant to Kashgar, he asked for permission to visit Hotan but he was only allowed to visit Kum Shedan or Ourdum Padshah (Forsyth 28-30).

The cortege of Douglas Forsyth's second expedition was very crowded. T.E. Gordon, Captain Biddulph, H.W. Bellew, Captain Chapman, Dr. Stoliczka and Captain Henry Trotter attended to the expedition. As a historian and a doctor, Dr. Bellew was especially important for the cortege. He had a book in which he compiled history books regarding Kashgar history, Hotan and East Turkestan⁶. While some people from the expedition group stayed in Yungi Hissar, Forsyth, Gordon and Bellew had a chance to visit Ourdum Padshah.

Forsyth tried to carry out those visits together with Dr. Bellew. Forsyth reported that after their 3-hour travel through fertile lands of a green village to the Northeast, they entered into a branch of the Great Desert (Gobi Desert), but that region was Taklamakan Desert. Although it can be said that they thought Taklamakan Desert as an extension of Gobi Desert, it's also more likely that this was a naming error. Following their route, they arrived to the tomb of Begum Hazrat as mentioned in the *Tarikh-i Rashidi* of Mirza Haidar. They reported that well waters so far were all very sour (alkaline). They stated that responsible of the tomb, Sheikh Maqsud was very hospitable towards them. It is very interesting that Maqsud said that he never went abroad of his village and drank freshwater and would never drink it. They were informed by Maqsud that there was a sand-buried city or a castle which belonged to the Uyghur chief named Tokta Rashid but demolished by Arslan Khan centuries ago. They began digging with pickaxe and shovel immediately and found broken ceramic pieces, copper, broken green glass pieces, ceramic glaze and two coins. They weren't able to exactly identify the era that coins belonged to. Although they knew glass arts were popular in the region, glass pieces were one of the things that Bellew and Forsyth particularly focused on and made their expedition interesting (Bellew 366-367).

Then, they set off to East towards Ourdum Padshah. Well waters in their route were so sour that even the animals couldn't drink them. Sands in their route to the North resembled an ocean. While height of dunes were 10-20 feet, some dunes were reaching up to 100 feet like a mountain range. They examined a tomb, grave an abandoned area that was buried under sand. They also examine how dunes moved and got affected by winds and other formations that affected each other. They tried to understand how

shifting dunes caused collapse and collapses occurred gradually. Forsyth claimed that continuous winds blowing from North and Northwest towards dunes in every spring were the reason of those collapses. He reported that dunes moved because winds shifted loose sand grains forward. Thus, the least resistant grains moved forward as in the shape of long horns. He also mentioned that grains in the middle shifted over each other to forward and created a shore with a high curve. Forsyth thought that dunes moved gradually and symmetrically as a result of that formation continuing for a long time. He believed that it was impossible to determine the speed of this shifting movement and it was determined by the variables such as elevation of the sand and wind force. In addition, he stated that this shifting formation was the reason of Lop and Katak cities and their area to get crushed under sand flood. He also tried to explain how that gradual sinking period occurred by descriptions of the houses that he observed in Ourdum Padshah (Forsyth 32-33, Bellew 368).

If he had got allowed to visit Hotan following those observations, he would go the region and visit ancient cities that were buried under the sand. However, he was able to send someone (that he didn't mention their name) accompanied by his trusted men to the region. That person was from local people of India, well-educated and referred as pundit and also helped Forsyth during his Yarkant and Kashgar expeditions⁷. Forsyth described this traveler as "a chief that knew the routes and advised us". With the help of this description, it is possible to think that traveler could be one of the chief pundits named Kishen Singh that helped Forsyth in his expedition. It's known that Kishen Singh visited ancient cities of Hotan across the Southern border of Taklamakan Desert (Mason 436, Trotter 73). Kishen Singh said that he was assigned to go to Hotan but Forsyth didn't mention any name in his report. His research was mainly focused on roads and routes from Hotan to India and determining and confirming mathematical locations of them and later searched for information regarding cities buried under sand. Having considering that one of the purposes of Forsyth was to prepare a report on those routes, it can be said that traveler didn't drift away from the main mission. However, Forsyth reported that it wasn't sufficient (Forsyth 34).

Moreover, a pundit whose name wasn't mentioned in the report by Forsyth but we think that is the same person, found a Buddha emblem and a clay

figure of divine monkey god Hanuman in a buried city near Keriya and returned to Forsyth with those two artifacts. Even though Forsyth didn't find the results of his expedition sufficient, the pundit completed the duty. Forsyth stated that it was a lucky incident that those artifacts were founded unharmed as he knew the devastating effect of Islam religion on divine figures of Buddhism. Considering that Kishen Singh could enter cities of Keriya, Polu and Ghumbolik after Hotan in way back to Yarkant, it can be assumed that those artifacts were founded by Kishen Singh or another Indian servant that helped him (Trotter 100-102).

Another pundit that was assigned by Forsyth to visit Hotan, was Ram Chund (referred as Ramchand in other records). Ram Chund was assigned in the service of Captain Chapman. Ram Chund also returned back with precious treasures. There were golden rings and nose rings that are still worn by Hindu women and golden coins. Coins belong to Hermaeus, Constans II, last Greek king of Bactrian, Pogonatus, Justinus, Antimachus and Theodosius were priceless acquisitions of this expedition. In addition to those coins, Ram Chund also came back with valuable new information. Until Ram Chund's expedition, ancient cities were known to be located in walking distance of Eastern Hotan. However, new ruins were discovered in 4 miles away from Northeast of Ilchi. According to the information given by Ram Chund, when watering their land, someone noticed that water was completely absorbed and disappeared at one point and dug that spot and found a golden ornament depicting a cow figure. When Governor of Hotan was informed about this incident, it was immediately ordered to dig that spot and many large amounts of ornaments and coins were found. It was reported that Ram Chund was in the region in April 1874 and according to Ram Chund, nearly 16 lbs (7,2kg) of golden ornament was found. There was a seal on the top of this small vase-like treasure and according to the local rumors that seal was the necklace of the Great Afrasiab and believed to be a part of the legendary treasure. According to Forsyth, Afrasiab in Central Asia legends was much like King Arthur in British legends, attributions weren't describing real events and were exaggeration (Forsyth 38, Trotter 153-155). According to Aurel Stein, Ram Chund didn't see the digging site of the treasures. Believing that some of the rumors in the local market were exaggeration, Aurel Stein thought that the golden cow figure which was found, was actually confirming existence of treasures in Yotkan region. It

can be said that Stein accepted this discovery regarding the ancient history of Hotan as reference (Stein 192-193). These treasures are often mentioned referring to that period but locations of Buddha and Hanuman figures are unknown.

The only surviving coin sample from that treasure is a copper alloy coin that is preserved under the OR. 7240 collection number in British Museum. The coin belongs to Sino-Kharosthi writing era and exact transcription of the writing on it is yet to be understood⁸. Information given in the article of Percy Garner and co-writer H.H. Howorth regarding the writing on the coins found by Douglas Forsyth, makes it possible to have a more detailed understanding. However, that article only includes pictures of copper and iron coins of Hermaeus. According to Gardner, silver coins that belongs to Antimachus and Menander are in good form and have the same minting method as the coins found in Kabul. Golden Byzantium coin resembles the similar coins copied by barbarians. Being different from the originals in terms of value and weight, these coins were not standardized. However, Gardner believed that those coins were found in Kashgar route or during that expedition. Gardner also stated that those coins were the proof that the region wasn't affected by Greek influence until the era of Indo-Scythian that invaded India (Gardner and Howorth 277).

Copper Coin, British Museum
OR.7240

Copper and iron coins (Gardner and
Howorth 276).

Image 1. *Coins of Hermaeus*

Forsyth, stated that information they have gathered from the local people was later confirmed by Seyyid Yakub Khan in their Kashgar expedition. He also mentioned that a ruined city named Tukht-i Turan was located on a rocky hill near Kuchar city. He reported that remnants were made up of a unique-looking dark yellow soil in the hill and many caves were dug for settlement. Forsyth emphasized on the rumor that the city had existed before first Chinese invasion and was burned into destruction as its ruler

didn't accept Islam religion. He also mentioned about a big icon made by carving 16 or 60 miles of rock in North of Kuchar but it is understood that he never went there to see it. He stated that the icon was described as 40-50 feet tall, had 10 heads and 70 hands and a long tongue coming out of its mouth. Climbing the mountain behind the icon was very challenging. Although there were many animals for hunting, it was forbidden to hunt as they were under preservation. He was informed that there were interesting remnants in this region which wasn't very far away from Mural Bashi. There were only walls made up of sun-dried bricks and holes of girders standing in Kohna Shahr or old city which was destroyed centuries ago and is located not so far away from today's Kashgar city.

When Forsyth visited the tomb of Hussan Bughra Khan in Yanghisa, he read on his epitaph that Bughra Khan captured the castle by defeating the army of heretic King of Hotan and thus reached the martyrdom. When he searched for this castle, he wrote that wooden crafting and doormat under the soil crafting of eaves were still visible. But this castle should have been disappeared 800 years before comparing the date of the tomb. The sands that destruct many places before, didn't destroy that castle in the same way. It caused to Forsyth to question how did those brick walls and other remnants that stand still under the extreme hot weather and were affected by destructive sand and tried to find answers to the question that where the sand came from.

The Source of the Sand

One of the questions that Forsyth tried to answer was where and how this sand came from and covered the ancient cities. At first, based on his observations and information from the local people, he thought that sand was moving from Northwest to Southeast. If he had mentioned the location of a country in the East of Gobi Desert, this would be a very easy question to answer. However, he realized that the incident was more interesting, considering that the region was in the West and far away from the desert. He thought that sand could be coming from Tian Shan Range. He claimed that sand could be moving from a great desert located on the Tian Shan Mountains in Siberia by emphasizing the idea that sand could come from a gap between the mountain range. The other claim was that sand was elevated and carried away by an air flow in Kashgar Basin from Gobi Desert. He later focused

on the idea that sand could be coming from a mountain pass in the border of the desert but then accepted that it was impossible. According to his observations, sand was always moving towards one direction by the air flow. Sand grains could fill up the atmosphere as dense as a London fog. Being considered how thin they are, without a doubt. These sands were elevated by the winds flowing from the outskirts of mountains and fell over the region like a fog but as they were too thin to burry homes and temples. The claim that the sand was coming from a desert in Russia was also baseless. Forsyth thought that these sands elevated by air flow should travel across Issyk-Kul, other lakes and ponds and fertile lands which was not quite possible. Indeed, sands should have been elevated into air until passing the divine Alai or Tian Shan and hang in the air. Then, sands should be burned in Gobi Desert and fell over the region. Third theory emphasized on a circular air flow which was more probable according to him. Forsyth observed that formation in as small scale in a high plateau. He made observations in a vast plain which was once a bed of a dried lake surrounded by lime or alkaline hills starting from Chang-Chenmo Valley to the Karakash River. While he was camping on a valley that was 5 miles away from that plain, he saw a dense white fog cloud rising from the plain during an afternoon. However, that was a local dust storm and didn't spread or expand, on the contrary, it was vanished when they passed the plain in the next morning. However, a similar storm occurred in that afternoon and according to him, these types of storms happened every day except winter. He focused on the idea that this formation that occurred in the small scale there, happened in a broader scale in Gobi Desert continuously (Forsyth 40).

Focusing on the Gobi Desert, these theories are perceived as irrational. However, name of Taklamakan Desert was never used in reports of British travelers of that period and probably unknown or it may be more possible that Gobi Desert or Great Desert was used to refer both Taklamakan Desert and Gobi Desert (Hopkirk 27-28). However, it must be said that Taklamakan Desert's location in maps of Johnson and Forsyth is correct because maps in the reports later published as book, were drawn and published by Royal Geographical Society in accordance with observations of Johnson and Forsyth. From this standing point, it can be said that the theory advocated by Forsyth is ambiguous.

Evaluation and Conclusion

Douglas Forsyth and his team's expedition in Yarkant and Kashgar also had a diplomatic purpose and a commercial interest. Contributions of people with versatile historical backgrounds such as Dr. Bellew deepened the examination and research processes and search for cultural and historical findings was very remarkable. Research of cultural and historical findings led by Forsyth was very important during that period. Although there were few areas that were not examined by Forsyth, Aurel Stein indicated those areas and presented the works brought into the surface and tried to complete the earlier expedition efforts. Findings of Forsyth and his team are very essential in reporting the historical process of excavation works in the region. In addition, these works are accepted as premise for the works of British regarding the Central Asia archeology.

As this expedition was carried out in the last quarter of 19th century before the developments that caused suspension of British efforts regarding political and commercial approach in East Turkestan, it can be said that it was the most comprehensive and detailed expedition movement. However, the expedition received negative criticism from British authorities. Considering that his predecessors were killed, expedition team was not allowed to visit Turkish cities and it was obligated for them to stay in the same house, it made it clear that British influence over East Turkestan would not be developed as easily as expected. Therefore, British explorers were not able to carry out planned expeditions on remnants due to lack of permits or safety reasons. Cultural expeditions in Hotan and its vicinity also received negative criticism as like Forsyth expedition in Turkestan in general. Forsyth emphasized on the unfairness of the comments made at the end of the research and stated in a chapter of a compiled report and rejected the comments that his works were unsuccessful. This chapter or report has not been produced as a defense however, it indirectly states that the resources used in this expedition is not for a vain purpose.

As Forsyth and his team used the opportunity for gathering geographical, cultural and academic information during the period when China's influence in East Turkestan varied down, their works opened the ground for similar efforts in the field in 20th century.

Notes

- 1 Yarkant language study of Shaw whose second expedition was led by Forsyth, is a remarkable example of these efforts.
- 2 For further information on this matter and Forsyth's reports and letters written in 1866 and 1867 on importance of trade in Central Asia and presented to Indian Government, please check "Copies of a Note on Seistan by the Officiating Under Secretary at Fort William, dated the 20th day of December 1867 And, of Despatches and Memoranda or, Extracts from Despatches Memoranda which have been sent to the Government of India since 1866, by Mr. Forsyth, or other Officers On the Frontier, as to the Trade of India with Eastern Turkestan or the Countries between it and the Punjab", Ordered, by The House of Commons, to be printed, 31 July 1869, 1-60.
- 3 While expeditions in East Turkestan in between 1865 and 1876 were called "British period", the expeditions after 1876 were called "Russian period", with the increasing Russian expeditions in Central Asia and East Turkestan (M.V. Pevtsov 14, presented by Kolesnikov 10).
- 4 Being a soldier and an explorer, Johnson traveled in 1862 to research from the capital of Ladakh, Leh, to the border of China. He studied the Chang Chenmo valley and the plateau in the North, acquiring remarkable new geographical discoveries for those years. Although his visit to Hotan in 1865 without permission, was criticized by the Royal Geographical Society, it can be assumed that it was a premise for people like Forsyth. Considering that what Schlagintweit tried to accomplish for the Society in 1857, even though he was only a few miles away from the Southern of the city, he was not able to enter into the city and was killed due to this expedition, he was the first English to be able to advance on Leh Ilchi (Hotan) route which was the center of attention for the British, enter the city and return back. He was later awarded an honor medal by the Society and resulted in his appointment within the institution (Godwin-Austin 291-293).
- 5 It is the Gobi Desert that Forsyth wants to indicate with Great Desert and the same expression is used by Johnson too. However, the expedition direction is Taklamakan Desert. With the Taklamakan Desert (Gobi) expression of Johnson, we can understand the way that they express or know the geography.
- 6 For further information, please check: Bellew, Henry Walter. *The History of Kashgharia*. Foreign Department Press, 1875.

- 7 The term pundit is derived from the word pandit in Sanskrit, meaning a scholar, teacher and an expert on a specific subject. In addition to its connotations such as ruler, Indian travellers who accompany British explorers in their expeditions and have knowledge on the routes and guide them, are also called pundit. The discovery of Northern regions of India and expeditions there have been accompanied by pundits since the beginning of 19th century (Waller 25).
- 8 Although locations of other coins are unknown today, it is assumed that they can be in British Museum.

References

- Bellew, Henry Walter. *Kashmir and Kashghar: A Narrative of the Journey of the Embassy to Kashghar in 1873-74*. Trubner & Co., Ludgate Hill, 1875.
- Copies of a Note on Seistan by the Officiating Under Secretary at Fort William, dated the 20th day of December 1867 and of Despatches and Memoranda or, Extracts from Despatches Memoranda which have been sent to the Government of India since 1866, by Mr. Forsyth, or other Officers On the Frontier, as to the Trade of India with Eastern Turketan or the Countries between it and the Punjab*. 31 July 1869, pp. 1-60.
- Forsyth, Ethel, ed. *Autobiography and Reminiscences of Sir Douglas Forsyth*. Richard Bentley and Son Publishers in Ordinary Her Majesty Queen, 1887.
- Forsyth, Douglas T. "On the Buried Cities in the Shifting Sands of the Great Desert of Gobi." *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 21, no. 1, 1876 -1877, pp. 27-46.
- Garder, Percy, and Henry Hoyle Howarth. "Coins From Kashgar." *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society, New Series*, vol.19, 1879, pp. 274-281.
- Godwin-Austin, Henry Haversham. "Obituary: Mr. W. H. Johnson." *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, vol. 5, no. 5, 1883, pp. 291-293.
- Hopkirk, Peter. *Foreign Devils on the Silk Road, The Search for the Lost Treasures of Central Asia*. John Murray Publishing, 1988.
- Johnson, William H. "Report on His Journey to Ilchi, The Capital of Khoten in Chinese Tartary by Mr. Civil-Assistant of W. H. Johnson, F.R.G.S., Great Trigonometric Survey of India." *Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 37, 1867, pp. 1-50.
- Kolesnikov, Aleksandr. *Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın Başı*. Çev. Rakhat Abdieva, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.

- Mason, Kenneth. "Kishen Singh and the Indian Explorers." *The Geographical Journal*, vol. 62, no. 6, 1923, pp. 429-440.
- Rawlinson, Henry Creswicke et al. "Extracts of Letters from Members of Mr. Forsyth's Mission to Kashgar Relating to the Geographical Results of the Mission." *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol.18, no. 4, 1873 -1874, pp. 414-444.
- Rawlinson, Henry Creswicke. "On the Recent Journey of Mr. W. H. Johnson from Leh, in Ladakh, to Ilchi in Chinese Turkistan." *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 11, no. 1, 1866 -1867, pp. 6-15.
- Stein, M. Aurel. *Ancient Khotan: Detailed report of archaeological explorations in Chinese Turkestan*, Clarendon Press, 1907.
- Trotter, Henry. *Account of The Survey Operations in Connection With The Mission to Yarkand and Kashgar in 1873-74*. Foreign Department Press, 1875.
- Waller, Derek. *The Pundits, British Explorations of Tibet and Central Asia*. The University Press of Kentucky, 1988.
- British Museum. "Collection" https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_OR-7240 (retrieved: 24.05.2020).

Kum Altında Kalan Kadim Türkistan Şehirlerine Ziyaret*

Tevfik Orçun ÖZGÜN**

Öz

Kadim Türkistan şehirlerinin tarihsel süreçte sahip oldukları kültürel birikimin ve coğrafi karakterinin İngilizler tarafından ilgi nesnesi haline getirildiği bir dönemde Douglas Forsyth ve ekibinin 1873 yılında Doğu Türkistan'a gerçekleştirdiği seyahat, diplomatik ve ekonomik amacının dışında Orta Asya'yı ve Doğu Türkistan'ı daha kapsamlı tanıma ve inceleme çabalarını da beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda kum altında kalarak efsanevi bir şöhrete de bürünen eski yerleşimler ve bunlara dair saklı hazinelerin düşüncesi, bu seyahati kültürel izlerin takibine dönüştürmüştür. Seyahatin gerçekleştirildiği dönemde Doğu Türkistan'ın hakimi olan Yakup Bey ile geliştirilmeye çalışılan İngiliz Kaşgar Hanlığı münasebeti ise henüz karşılıklı güvenden yoksun vaziyettedir. Olumsuz şartlara rağmen Hoten ve çevresine yönelik gerçekleştirilen keşif gezileri sonucu elde edilen hazineler, kültürel izler bölgeye yönelik akademik ilginin artmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler

Kaşgar Hanlığı, Douglas Forsyth, kadim şehirler, Doğu Türkistan, keşif gezisi.

* Geliş Tarihi: 28 Temmuz 2020 – Kabul Tarihi: 05 Ekim 2020

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Özgün, Tevfik Orçun. "The Visit to the Ancient Cities of Türkistan Buried Under Sand." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 147-163.

** Dr. Araş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü – Ankara/Türkiye
ORCID: 0000-0003-3796-6098
ozgun@hacettepe.edu.tr

Путешествие в погребенные под песками города древнего Туркестана*

Тевфик Орчун Озгюн**

Аннотация

В период, когда культурный фон и географические особенности древних туркестанских городов стали предметом интереса британцев, поездка Дугласа Форсайта и его команды в Восточный Туркестан в 1873 году, помимо дипломатической и экономической цели, способствовала более глубокому изучению и пониманию Центральной Азии и Восточного Туркестана. Таким образом, это путешествие превратилось в поиск культурных следов с фокусом на старых поселениях, похороненных под песком, с мифической репутацией и их священными сокровищами. В отношениях между правителем Восточного Туркестана Якуббеком и Кашгарским ханством в период данной поездки не было взаимного доверия. Несмотря на неудобные условия, сокровища и культурные ценности, собранные благодаря экспедициям, проведенным в Хотане и его окрестностях, повысили академический интерес к региону.

Ключевые слова

Кашгарское ханство, Дуглас Форсайт, древние города, Восточный Туркестан, экспедиция.

* Поступило в редакцию: 28 июля 2020 г. – Принято в номер: 05 октября 2020 г.
Ссылка на статью:

Özgün, Tefvik Orçun. "The Visit to the Ancient Cities of Turkistan Buried Under Sand." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 147-163.

** Д-р, Университет Халджеттепе, Институт тюркологических исследований – Анкара / Турция
ORCID: 0000-0003-3796-6098
ozgun@hacettepe.edu.tr

Turkic Borrowings in the Turkish Language Reform: Past and Today*

Şükrü Halûk Akalın**

Mustafa Samet Kumanlı***

Abstract

The purpose of this article is to investigate the practice of replacing borrowings with words from Turkic dialects during the Language Reform initiated by Atatürk. The aim of the Atatürk's Language Reform was explained as revealing the beauty of the Turkish language and achieving its significance among the world languages. To realize this aim, it was planned to eliminate Arabic and Persian words, which were seen as foreign elements, from the language and to adopt and popularize Turkish words instead. In this study, Turkic words were suggested to be used instead of foreign words during the period of language reform, and events that occurred after the language reform were discussed. Recent research conducted in the Turkish Language Society is also mentioned. As a result, a proposal was put forward to develop a common language of communication in the Turkic world.

Keywords

Language Reform, Turkey Turkish, Turkic dialects, Turkish Language Society, borrowings.

* Date of Arrival: 04 September 2020 – Date of Acceptance: 16 April 2021

You can refer to this article as follows:

Akalın, Şükrü Halûk, and Mustafa Samet Kumanlı. "Turkic Borrowings in the Turkish Language Reform: Past and Today." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 165-180.

** Prof. Dr., Hacettepe University, Lexicography Research and Application Center – Ankara/Turkey
ORCID: 0000-0002-5313-1763
sukruhaluk.akalin@hacettepe.edu.tr

*** R. Asist. Dr., Hacettepe University, Department of Turkish Language and Literature – Ankara/Turkey
ORCID: 0000-0001-8262-8384
samet.kumanli@hacettepe.edu.tr

Introduction

A new era started in the history of Turkish with the establishment of the Turkish Language Society (TLS) on July 12th, 1932 with the instruction of Atatürk and the convention of the First Turkish Language Congress on September 26th, 1932. Starting four years ago with the writing system being changed from the Arabic alphabet to the new Turkish alphabet originating from Latin on November 1st, 1928 and continuing with these language breakthroughs in 1932, this period was called Atatürk's language reform. The aim of the language reform was explained as revealing the beauty of the Turkish language and attaining its value among the world languages. To realize this aim, it was planned to eliminate Arabic and Persian words, which were seen as foreign elements, from the language and to adopt and popularize Turkish words instead. Arabic and Persian words used artificially in the literary language would be removed from the language. Thus, the differences between the literary language and the language of speech would be eliminated. During this reform, which was also defined as the Turkish language, it was an important problem to find Turkish words that would be an alternative to foreign words. In general, the language revolution takes a regular and systematic form in every society, with the nationalization period and the acquisition of national consciousness. The national awakening also played a role in the Hungarian Language Revolution, which took place from the end of the 18th century to the middle of the 19th century. After the wars of 1813-15 and 1870-71 in Germany, language purification process was accelerated. After Norway achieving independence from Denmark (1814), a new movement for language independency emerged. Turkey too undertook a radical language revolution after the war of independence (İmer 32).

Sources of the Pure Turkish

Methods used during language revolutions are derivation, combining, copying meaning, reusing old elements, taking words from dialects, adapting foreign words to the phonetic system of the language, making use of different dialects, creating new words from independent roots (İmer 33-34). In parallel with these methods in the *Turkish Language* bulletin, the first issue of which was published in 1933 by TLS, the source of these words was listed as follows:

a) from the Turkish folk language and folk literature, b) to revive the old western Turkish words that have fallen out of use, c) to revive the words in other historical Turkic dialects, d) to get the words from Turkic dialects which are spoken outside of the borders of Turkey. If appropriate words are not found in these sources, new words would be made using Turkish suffixes or derive compound words with these roots, firstly from Turkey Turkish word roots, if not, from Turkic dialect roots. (TDTC 14-15)

The sources of the words to be taken into the *Turkish Dictionary* published by the TLS were counted as follows:

All Turkish words used in spoken and literary language in the old or new Turkish dictionaries will be included in the dictionary. Those from foreign languages, that are understood by the public and that are entered into Turkish will also be included in the dictionary. If Turkish words are found to be the exact equivalent of these words, they will also be included in the dictionary. The third source is the compilation of words from the folk language. The first geographic region of the compilation was inside the borders of Turkey. However, according to the Turkish Language Society Dictionary and Terminology Regulation Article 10/C, it is clearly stated that the wider geographical compilation area is the entire Turkic World. This issue is expressed exactly as follows in said article: “The wider geographical compilation area is the historical and geographical whole Turkic world. Turkic dialects outside our borders will be used to express concepts that do not correspond in today’s Turkish spoken and literary language. In such cases, the most appropriate word for our dialect will be taken from these words and if necessary, these words will be adapted to our dialect. (TDTC 10-11)

There were strong supporters and advocates of this idea. According to Fuat Köseraif, who was called as a liquidator of language during the Ottoman Empire, all foreign language rules and foreign words, including Arabic and Persian in Turkish, had to be laid. The gap left by these foreign words should have been provided with words to be taken from Turkic dialects such as Chagatai, Azerbaijani, Kirghiz and Tatar (Sadoğlu 122). The idea of Tatar descent Sadri Maksudi was that the language reform in Turkey must be aimed “to confederate Turkic dialects” (Sadoğlu 234).

For every foreign word listed in newspapers starting from March 1933, readers were asked to report the Turkish origin words they used in their homes and own villages. On the other hand, Turkish Language Society experts gathered forgotten Turkish words from old manuscripts. The same experts include Yakut, Kirghiz, Tatar, etc. for Turkic words that can be used instead of Arabic and Persian words. They were also researching dictionaries of Turkic dialects. “Meanwhile, local and foreign dictionaries, including Turkic dialects dictionaries and historical manuscripts are scanned, and words are revealed” (Demir 893). On the other hand, Russian bilingual dictionaries of Turkic dialects have been translated into Turkish. At the end of this translation activity, the first volume of the Yakut Dictionary, the Chuvash Dictionary, and the Kirghiz Dictionary were translated into Turkish and published by the TLS. However, about twenty dictionaries that were translated from Turkic dialects, including the works of Radloff, Verbitskiy and Budagov, have not been published. These dictionaries, which are used to select Turkic words during language reform, are stored in the “études section” of the TLS library as a memento of those days.

Essentially, the success of all these studies, just like in every language revolution, depends on popularity of the words created. In order for these words to work, care must be taken when putting them into use. A language revolution must transform the language into a cultural language. These were the main intentions of Turkish Language Revolution (İmer 53).

Turkic Words, Roots and Suffixes Against the Foreign Words

Among the words borrowed from the Turkic dialects in this period of language reform were *çıray* ‘face’ (< Tatar *чырай*) instead of *çehre*, *ertek* ‘fairy tale, myth’ (< Kirghiz *эртеке(u)* ‘fairy tale’) instead of *masal*, *sayın* ‘honourable, respectable, dear’ instead of *muhterem*, *saylav* ‘member of parliament’ (< Kazakh, Tatar *сайлай* ‘election, election campaign’ ~ Kirghiz *шайлоо* ‘election’) instead of *mebus* etc. (Bayar 248, Öztürk 304).

The new Turkish word *sayın* “honourable, respectable, dear”, which is suggested in response to the Arabic word *muhterem* “honourable, respectable, dear”, was taken from the Turkic dialects. Eren, the author of the *Etymological Dictionary of Turkish Language*, gives the following information about this new word:

Sayın is used in Turkic dialects starting from Chagatai. It is remarkable that it passes infrequently in contemporary Turkic dialects. In Kirghiz, it passes only to horses. It is not used in the Volga Kipchak dialects, but Chuvash *saya* ‘gut’ is similar to a form taken from Tatar. In Turkey Turkish, instead of the old word *muhterem* ‘honourable, respectable, dear’, *sayın* has been suggested as a new word for the same meanings. It is understood that this proposal came from Kazan Tatars or Bashkirs who participated in the language reform. (Eren 451)

Among the suggested words to replace the borrowing *kalem* ‘pen’ from Arabic was *cizgiç* or *sızgiç* from the Karaim, or *kavrı* from Tatar (Lewis 50). According to Onat, “derived *terim* ‘term’ instead of the Arabic word *istilah* was not a corruption of the French *terme* but was the Kirghiz form of the word appearing in the Turkish as *derim* ‘assembly, gathering’ ” (Lewis 122, Bayar 276).

Not only words, also word roots in Turkey Turkish unused or used in different ways are used to derive new words as borrowings from the Turkic dialects: Verbs such as *ayt-*, *ayıt-* derived from the root of *ay-* meaning “to say, to tell” in Old Turkic, from the beginning of the 14th century, and with the effect of the thinner /y/ consonant, had changed to forms of *eyt-*, *eyit-* in Western Turkish. They were also used at the beginning period of the Ottoman Turkish, and then, because of losing their frequency, *eyit-* and *eyt-* were lost in the vocabulary of Turkey Turkish literary language. During the language reform, when the Turkish equivalent of borrowings *hitabet* ‘oratory’ and *mantık* ‘logic’ from Arabic was sought, the *ayt-* root used in historical and contemporary Turkic dialects was used. *Aytam* was suggested for the word *hitabet* ‘oratory’, which was considered obsolete, and the new word *aytık* for *mantık* ‘logic’ was suggested (TDK *Türk Dili* 117). *Oydam* is derived from the root *oy* (< *oy+da-m*), which means ‘idea; vote’ in Kipchak dialects. It has been offered as a new word instead of the Arabic origin word *telkin* ‘suggestion’ (TDK *Türk Dili* 128). The word *oy*, which is documented to be used once in the Old Anatolian Turkish period (TDK *Tarama Sözlüğü* 3035), is widely used in the Kipchak group Turkic dialects. During the Language Reform, the word *oy* was offered as a counterpart to Arabic origin word *rey* ‘vote’ and became widespread. However, *oydam* ‘suggestion’, which was proposed instead of the *telkin*, did not become widespread in Turkish.

Another grammatical unit borrowed from Turkic dialects is suffixes. The suffixes, which were not used in the historical periods of Western Turkish and in the contemporary period, were used in the derivation of new words in Turkish. One of the most discussed of these suffixes is the *-v*. The new words *sınav* ‘exam’ (Bayar 252, Öztürk 309), *görev* ‘task’ (Bayar 142), *ödev* ‘homework’ (Bayar 213, Öztürk 274), *söylev* ‘speech’ (Bayar 260, Öztürk 320), *türev* ‘derivative’ (Bayar 286), *terim* ‘term’ (Bayar 276), which were proposed instead of Arabic origin words *imtihan* ‘exam’, *vazife* ‘task; homework’, *nutuk* ‘address’, *müştak* ‘derivative’, *ıstılah* ‘term’, are some of the new words derived from this suffix.

In addition to these, the most typical examples of words made with affixes from other related languages and Turkic dialects are words such as *Danıştay*, *Yargıtay* and *Sayıştay* with the Mongolian *-tay* affix (Boeschoten 170, Bayar 83, 248, 315).

These words, roots and suffixes borrowed from Turkic dialects constituted one of the intense criticisms against the Language Reform. Banguoğlu, the former president of TLS and Minister of National Education, criticizes as follows:

Pure Turkish (!) words from ten foreign languages: *saylav* from Tatar = Deputy. From Tatar... Tatar is not Turkic? Yes, but that's another pair of shoes. A distant dialect. The *dağ* ‘mountain’ we have has been *tav* ‘mountain’ there. It does not matter, we take out a suffix *-ev* from there and use it out of place: *söyle-v* ‘speech’, *gör-ev* ‘duty’, *öde-v* ‘duty’, *işle-v* ‘function’, *türe-v* ‘derivative’, *sına-v* ‘exam’, *oku-v* ‘reading’. The examples we have given since above show that our Turkish, which has preserved its dignity throughout its history, has been drifting towards degeneration and alienation rather than identification. (Banguoğlu 80)

Lewis (95) has the same idea about this suffix:

The origins of this suffix lie far from Turkey. In Bashkir and Kazakh, the infinitive ends not in *-mek/-mak* but in *-v* (preceded by the appropriate vowel after consonant-stems), and in Kirghiz and Tatar *-u* or *-ü*. The respective equivalents in these languages of *almak* ‘to take’ are *aliv*, *aluv*, *alu*, *alü*, and of *görmek* ‘to see’ *küriv*, *körüv*, *körü*, *kürü*. Hence several neologisms: *görev* ‘duty’, *söylev* ‘speech’, *işlev* ‘function’, *ödev* ‘obligation’, *sınav* ‘examination’, *türev* ‘derivative,

by-product'. Another was *saylav*, Kazakh and Kazan for 'to choose', used in the early years of the reform instead of *milletvekili* or *meb'us* 'deputy'. *Ödev* is from *ödemek* 'to pay'...

On the other hand, there were Arabic origin *muallim* 'teacher', *mektepe* 'school', *hikâye* 'story' and many new Turkish words derived instead of these Arabic and Persian borrowings: *öğretmen*, *okul*, *öykü*... (Bayar 216, 199, 226, Öztürk 276, 262, 286). There were also those who were against the new words of Anatolian Turkish. The argument of those opposing this aspect of the Language Reform was that derivations new words from Turkish roots instead of Arabic and Persian borrowings will break the relations between Turkic world. One of them Doğru (110), who cites the words *hâkimiyet* 'domination', *vatan* 'homeland', *vilayet* 'province', *kaza* 'county', *nahiye* 'township', *mektepe* 'school', *cemiyet* 'society', which he selected from a magazine published in the Uyghur region in the People's Republic of China, claims that deriving new Turkish words instead of these will break the contact with the Turkic world:

When these are removed from Western and East Turkestan, Azerbaijani and Iraqi Turkic, we remain pure old Turkic, and then we cannot understand each other. In other words, if these words, which have entered Anatolian folk Turkish and are cultural ties of the Turkic world, are eradicated, neither the next generations nor the other Turks will understand the Anatolian ones.

These criticisms of those against Language Reform presented a catastrophic situation beyond contradiction. On the one hand, Language Reform was criticized for borrowing Turkic origin words, roots and suffixes from the Turkic dialects, on the other hand, it was also criticized for deriving Turkic origin words instead of Arabic and Persian borrowings used in Turkic dialects.

However, supporters of the idea of borrowing words from Turkic dialects have existed since the early twentieth century. This idea had strong supporters and advocates. Some of them were Simplifiers (*Sadeleştırmeciler*), who favored eliminating non-Turkish elements and replacing them with native words current in speech. Some were Turkicizers (*Türkçeciler*), who believed that new words should be created by means of the regular Turkish suffixes and that Arabic and Persian words current in popular speech should be

counted as Turkish. Then there were the Purifiers (*Tasfiyeciler*), who did not object to the Turkicizers' view on the latter point but advocated borrowing words and suffixes from other dialects. Their leader Fuat Köseraif was not averse to inventing where necessary; according to Ziya Gökalp, he favored taking suffixes over from Kirghiz, Uzbek, or Tatar, or even creating them from whole cloth (Lewis 19). Sadoğlu explains his opinion on this subject in his work as follows:

According to Fuat Köseraif, who was known as a Purifier during the Ottoman Empire period, all foreign language rules and foreign words in Turkish, including Arabic and Persian, should have been discarded at the end of a language reform. The gap left by these foreign words should be provided with words taken from Turkic dialects such as Chagatay, Azerbaijani, Kirghiz and Tatar. (122)

Also, Tatar descent Sadri Maksudi's idea of purifying the language in Turkey, must be unification the Turkic dialects (Sadoğlu 234). During the years of Turkish Language Reform, the main purpose of borrowings from Turkic dialects instead of Arabic and Persian words and deriving new words from Turkic roots was to unite in the Turkish vocabulary. Sadri Maksudi has made this fact clear.

Agâh Sırrı Levend emphasizes the necessity of using Eastern Turkic and Turkic dialects as the main source of the language revolution. He states that the words derived from dialects such as *organ*, *kurultay* and *tüzük* should be popularized (Levend 457-458).

Zeynep Korkmaz too emphasized that the most important criteria for creating new words is the popularity, stating that words such as *bağımsız*, *genel*, *özel* and *çoğunluk* which emerged with the language revolution, have settled in the language (Korkmaz 78).

Nevnihal Bayar states that words which are commonly used in Turkey Turkish such as *Yargıtay*, *Danıştay*, *sınav*, *görev* etc. are derived inaccurately. Her opinion is based on the absence of *-v* and *-tay* suffixes in Turkey Turkish. However, during the language revolution, it was more important that these words to catch on rather than the suffixes used in word making (Boeschoten 170, Bayar 83, 248, 315).

Current Situation Today

It is seen that some of the borrowings, roots and suffixes taken from Turkic dialects during the Language Reform after nearly eighty years have settled in the vocabulary of Turkish and become widespread. Considering today, *sınav* 'exam', *görev* 'task', *ödev* 'homework' etc. words are frequently used in Turkish. On the other hand, *çiray* 'face', *çizgiç* 'pen', *ertek* 'fairy tale', *kavri* 'pen', *saylav* 'member of parliament', *sızgiç* 'pen' etc., which were taken from Turkic dialects in the same period have not been used since the utopian excitement has passed. In particular, the suffix *-v* has become a widely used suffix to derive new words. It was used as a derivation of new words such as *türev* 'derivative', *işlev* 'function', not only in the 1930s, but in later periods as well (Bayar 167, Öztürk 226).

However, in the beginning of the 1970s, Turkish faced a new problem: There were no new borrowings from Arabic or Persian, but now, words entering Turkish from Western languages, from French and especially English, drew the attention of TLS. In February 1970, TSL established a new commission. The task of the commission was to find Turkish equivalents to Western words (Sinanoğlu et al. 6). When both books prepared by the commission are examined, it is seen that new Turkish words are derived from Turkish roots with Turkish suffixes (for example, *emeç* instead of *aspirator*) and by combining Turkish words into a compound word (for example *çevrebilim* instead of *ecology*). It is noteworthy that almost all the words used in these derivations are selected from the Turkish literary language, dialects and historical texts of Anatolian Turkish (Sinanoğlu et al., TDK *Batı Kaynaklı*). Because, borrowing words from Turkic dialects was not included in TLS's 1965 decision. Article 13 of the decision states that folk language, old manuscripts, and derivations will be used to enrich the language (Levend 508). In the 1960s, TLS abandoned the practice of taking words from Turkic dialects, which was a fourth way in the years when the Language Reform started. This may have scientific reasons as well as political reasons. Therefore, borrowings, roots and suffixes from Turkic dialects do not exist in the new words derived against foreign words in the 1970s and 1980s. In this period, new words such as *bilgisayar* 'computer' (Bayar 60), *yazılım* 'software', *donanım* 'hardware' (Bayar 99, Öztürk 155), *yazıcı* 'printer' (Bayar 321), *tarayıcı* 'scanner', which were derived from new

words, especially in the field of informatics, became widespread with great success.

New Turkic Words against Foreign Words

TLS established a new commission in 1993 against English borrowing words, which are frequently seen in Turkish in the 1990s. President of the TLS at the time, Ahmet B. Ercilasun explains the decision of this new commission to make use of the vocabulary of Turkic dialects in word derivation:

We also make use of Turkic dialects in finding new words. The fact that the Turkic world has opened before us in recent years will of course cause mutual effects in the field of language, as in all other fields. Already, some Turkish words have been used in the Turkic world. Some of the Turkic communities use the word *uçak* ‘plane’ instead of the Russian word *самолет*. The word *çizgi film* ‘cartoon’ has also started to be used in Azerbaijan. If we want them to use more Turkish words instead of Russian words, we should use some of their beautiful words. For example, the word *açar* ‘key’ is a genuinely nice word used instead of *anahtar* in Azerbaijan (also in Anatolia). Again, in Azerbaijan, *çimerlik* ‘beach’ is used instead of *plaj*. Why not take advantage of this rich treasure standing next to us while looking for foreign words? (TDK *Yabancı Kelimelere* 9-10)

Thus, TLS returned to the practice of taking words from Turkic dialects, which was practiced in the era of Atatürk, its founder and testator.

The following information is given about the words that the commission has found in Turkic dialects to be used instead of words from Western languages, especially from English and French:

aksakal ‘doyen’: Instead of the word *duayen* ‘doyen’, borrowed from French in Turkish, the Turkish Language Society recommended the words *kıdemli* or *aksakal*. TLS explains that the word *aksakal* is taken from Turkic dialects as follows: The word *aksakal* is used in almost all Turkic dialects to mean ‘old, senior, person consulted’ (TDK *Yabancı Kelimelere* 28).

birinci orun ‘first class’, **işlik orun** ‘business class’: Borrowings from English, they are used to name ticket classes in flights, trains, etc. for *first class* and *business class*, TLS used, *birinci* for ‘first’, and *işlik* for ‘business’. TLS did not prefer Arabic borrowings *sınıf* ‘class’ or *mevki* ‘class of accommodation’ words in Turkish instead of class, but used *orun* to derive the compound

word. TLS explains the word *orun* as follows: For this term, we use the word *orun* which means ‘place, position, position’ in Turkic dialects (TDK *Yabancı Kelimelere* 16-42).

çalar ‘nuance’: The word nuance borrowing from French is used in the form of *nüans* in Turkish. TLS has been wanted the use of the word *çalar* used in Azerbaijani as instead of nuance borrowed from French (TDK *Yabancı Kelimelere* 91).

dalan ‘lobby’: Borrowing from English, the word *lobi* ‘lobby’ is used in Turkish to mean waiting room at the entrance of hotels. Its second meaning in Turkish is to lobby in favor of a state, an institution or a person. TLS accepted to use the word *dalan* ‘hall’ which is used in Kars (a city in the northeast part of Turkey) and in Azerbaijani instead of the word lobby from English (TDK *Yabancı Kelimelere* 76-77).

uran ‘slogan’: Instead of the word borrowing *slogan* from French, which is used to mean a short and striking propaganda word in Turkish, TLS took the word *uran*, which is used in Kirghiz. TLS’s explanation about this word is as follows: We propose a phrase that is used exactly as a slogan in today’s Kirghiz Turkic: *uran* (TDK *Yabancı Kelimelere* 130).

As a result of our research on the Turkish National Corpus (Aksan et al.), unfortunately, these words are not common in Turkish, except for the articles and works of TLS members. On the other hand, with the increase of cultural relations in the Turkic world in recent years, Turkic words have started to spread in Turkish. One of the most frequently used words of the Azerbaijani language, *yaxşı* is used today as *yahşi* in Turkish to mean ‘good, beautiful, very beautiful’, and according to the Turkish Dictionary, *yahşi* is one of the words used in folk language (TDK *Türkçe Sözlük* 2503).

The Kirghiz word *mankurt* used by Kirghiz novelist Cengiz Aytmatov in his work *The Day Lasts More Than a Hundred Years* has also been borrowed by Turkish. The word *mankurt* is defined in the *Turkish Dictionary* as follows: “Those who move away from national identity, who become alienated from the society they live in”. Not only *mankurt*, but also the words which are derived from this root *mankurtlaşmak*, *mankurtlaşma*, and *mankurtluk* are used in Turkish and these are also included in the *Turkish Dictionary* (TDK *Türkçe Sözlük* 1622).

As a result of the development of cultural, economic, and political relations in the Turkic world, Turkish words began to be used and spread in Turkic dialects. The most interesting thing is that words criticized for being incorrectly derived during the Language Reform were accepted in Turkic dialects. One of them is the word sovereignty. One of these critics of this word was Lewis:

Cep Kılavuzu (1935) defines it as ‘= Hâkimiyet = Souverainete’. Eyuboglu (1988: 102) explains *egemen* as *ege* or *iye* ‘owner, master’ plus *-men*. Tarama Sözlüğü (1963-77) shows *eye* or *iye* as in use from the fourteenth to the sixteenth century, but Eyuboglu spoils it by citing *egemen* as used ‘halk agzında’ (in the popular language) for ‘master’, an assertion not borne out by Derleme Sözlüğü (1963-82). Nor does he explain how the intervocalic *g* of *egemen* escaped softening to *ğ*. As *egemenlik* is obviously derived from the Greek *hēgemonia* (which Ziya Gökalp had long ago borrowed as *hegemonya*), we need spend no more time on it. (Lewis 115)

However, nowadays, the word *егемендік* ‘soverainete’ has been widely adopted in Kazakhstan, which is several thousand kilometers away from Turkey. Not only *егемендік*, but also the root of the word *егемен* ‘sovereign’ and *егеменлі* ‘having sovereign rights’ are used in Kazakh today (Құл-Мұхаммед et al. 396). Today, the most well-known and largest newspaper in Kazakhstan also bears the name *Егемен*.

The Turkish word *gündem* ‘agenda, order of the day’, which was criticized for being mis-derived during the Language Reform, is also widely used in Azerbaijan today. Again, the Turkish word *özel* ‘private’ at the root of the word borrowing from Turkish *özelleşdirmə* ‘privatization’, which is frequently used in Azerbaijani, was one of the words criticized during the Language Reform years. An even more interesting development is the use of the *+sal* suffix, which was criticized as a coinage during the Language Reform, in a new derivation in Azerbaijan. This suffix is used to derive *rəqəmsal* from the Arabic root *rəqəm* ‘number, digit’. The suffix in the word, which is used instead of digital in Azerbaijan today, is also in the Azerbaijani word *qumsal*. However, it is clear that in this derivation, the suffix is used analogously to its Turkish counterparts.

Conclusion

These recent developments also shed light on the linguistic studies that need to be done in the 21st century. Today, developed languages are defined as languages that have been studied, researched, published dictionaries, put forward terms, produce new terms and concepts, and find correspondence to foreign terms and concepts. The preparation of the vocabulary of Turkic dialects and the preparation of term dictionaries should be a priority. This database must be electronically processed and made accessible online. Institutions that can carry out these studies, especially TLS, are available in the Turkic republics. There is no need for large budgets or funding for this. Today, it is possible to work through online meetings using the digitalized database. The replacements for hundreds of foreign words and terms entering our languages can be found through studies on this database. The aim should be to find common correspondence not to terms that entered our languages a few centuries ago, but to new terms that have recently been introduced. A word that would be appropriate for a foreign one may exist in Kazakh, maybe in Uzbek, or maybe in a Turkic language in Siberia. Such a database can offer us a wide variety of options. The word that can be found suitable can be taken by adapting the phonetic and morphological features of the Turkic languages. Such a joint work can be both a solution to prevent our language from being influenced by foreign languages, and a new step in establishing the common communication language of the Turkic world, which has been on our agenda for several centuries.

References

- Aksan, Y. et al. "Construction of the Turkish National Corpus (TNC)." *In Proceedings of the Eighth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC)*. İstanbul, <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html> (2020.01.22)
- Banguoğlu, Tahsin. "On Yabancı Dilden Öztürkçe (!) Kelimeler (5)." *Yaşayan Türkçemiz 1*, Tercüman Gazetesi Yay, 1981, ss. 79-80.
- Bayar, Nevnihal. *Açıklamalı Yeni Kelimeler Sözlüğü*. Akçağ Yayınevi, 2006.
- Boeschoten, Hendrik "Aspects of Language Variation." *Turkish Linguistics Today*, ed. H. Boeschoten -L. Verhoeven, E. J. Brill, 1991.
- Demir, Nurettin. "1923-1938 Arasında Türk Dili." *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü, Atatürk Dönemi. 1920-1938*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2010, ss. 871-896.

- Doğru, A. Mecit. “Dilimizden Atılan ve Doğu Türkistan’da Halen Kullanılmakta Olan Kelimeler.” *Yaşayan Türkçemiz 1*. Tercüman Gazetesi Yayınları, 1981, ss. 110-111.
- Eren, Hasan. *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. Haz. Şükrü Halûk Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.
- İmer, Kamile. *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976.
- Korkmaz, Zeynep. *Türk Dilinin Tarihi Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi*. Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1963.
- Құл-Мұхаммед, М. et al. *Қазақ Сөздігі*. Тіл Комитет, 2013.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1960.
- Lewis, Geoffrey. *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*. Oxford University Press, 1999.
- Öztürk, Ali Özgün. *Dil İnkılabının Türkçenin Söz Varlığına Etkileri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Sadoğlu, Hüseyin. *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Sinanoğlu Samim et al. *Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılık Bulma Denemesi I*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.
- TDK. *Türk Dili, Türk Dil Kurumu Bülteni 17-18*, 1936.
- TDK. *Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılık Bulma Denemesi I*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978.
- TDK. *Yabancı Kelimelere Karşılıklar*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
- TDK. *Yabancı Kelimelere Karşılıklar*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
- TDK. *Tarama Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- TDK. *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- TDTC. *Türk Dili, Türk Dili Tetkik Cemiyeti Bülteni 1*, 1933.

Dil Devrimi Sırasında Türk Lehçelerinden Alıntılar: Geçmiş ve Bugün *

Şükrü Halûk Akalın**
Mustafa Samet Kumanlı***

Öz

Bu makalenin amacı, Atatürk'ün başlattığı Dil Devrimi sırasında Türkçeyi özleştirmek düşüncesiyle dildeki ödünçlemeler yerine Türk lehçelerinden alınan kelimeleri yerleştirme uygulamasını incelemektir. Atatürk'ün Dil Devrimi'nin amacı, Türk dilinin öz güzelliğini ortaya çıkarmak ve onu dünya dilleri arasında değerine yaraşır yerine ulaştırmaktı. Bu amacı gerçekleştirmek için yabancı unsur olarak görülen Arapça ve Farsça kelimelerin dilden çıkarılması ve bunların yerine Türkçe kökenli kelimelerin benimsenmesi ve yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Bu çalışmada, Dil Devrimi sırasında yabancı kelimeler yerine tercih edilen dört yoldan biri olan Türk lehçelerinden kelimelerin önerilmesi uygulaması, başarı düzeyi ve sonrasında yaşanan gelişmeler tartışılmıştır. Türk Dil Kurumunda son yıllarda bu konuda yapılan çalışmalara da değinilmiştir. Sonuç olarak, Türk dünyasında ortak iletişim dilinin geliştirilmesinde bu uygulama bir öneri olarak dile getirilmiştir.

Anahtar kelimeler

Dil Devrimi, Türkiye Türkçesi, Türk lehçeleri, Türk Dil Kurumu, alıntılar.

* Geliş Tarihi: 04 Eylül 2020 – Kabul Tarihi: 16 Nisan 2021

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Akalın, Şükrü Halûk, and Mustafa Samet Kumanlı. "Turkic Borrowings in the Turkish Language Reform: Past and Today." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 165-180.

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Sözlük Bilimi Uygulama ve Araştırma Merkezi – Ankara/Türkiye
ORCID: 0000-0002-5313-1763

sukruhaluk.akalin@hacettepe.edu.tr

*** Araş. Gör. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Ankara/Türkiye
ORCID: 0000-0001-8262-8384

samet.kumanli@hacettepe.edu.tr

Тюркские заимствования в реформе турецкого языка: прошлое и настоящее*

Шюкрю Халюк Акалын**

Мустафа Самет Куманлы***

Аннотация

Целью данной статьи является исследование практики замены иностранных заимствований словами из тюркских диалектов в ходе языковой реформы, инициированной Ататюрком. Новый период начался в истории турецкого языка с создания по указу Ататюрка Общества турецкого языка 12 июля 1932 года и Первого конгресса турецкого языка 26 сентября 1932 года. Этот период начался четырьмя годами ранее с изменения системы письма с арабского алфавита на новый турецкий алфавит, возникший с латыни 1 ноября 1928 года и продолжившийся с этими языковыми прорывами в 1932 году, была названа языковая реформа Ататюрка. Цель языковой реформы Ататюрка была объяснена как раскрытие красоты турецкого языка и достижение его значимости среди языков мира. Для реализации этой цели планировалось исключить из языка арабские и персидские слова, которые считались иностранными элементами, и вместо этого принять и популяризировать тюркские слова. В данном исследовании предлагалось использовать тюркские слова вместо иностранных слов в период языковой реформы, и обсуждались события, произошедшие после языковой реформы. Также упоминается недавнее исследование, проведенное Обществом турецкого языка. В результате было выдвинуто предложение разработать общий язык общения в тюркском мире.

Ключевые слова

Языковая реформа, турецкий, тюркские диалекты, Общество турецкого языка, заимствования.

* Поступило в редакцию: 04 сентября 2020 г. – Принято в номер: 16 апреля 2021 г.

Ссылка на статью:

Akalin, Şükrü Halük, and Mustafa Samet Kumanlı. "Turkic Borrowings in the Turkish Language Reform: Past and Today." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 165-180.

** Проф., д-р, Прикладного и научно-исследовательского центра лексикографии Университета Хаджеттепе - Анкара / Турция
ORCID: 0000-0002-5313-1763
sukruhaluk.akalin@hacettepe.edu.tr

*** Научный сотрудник, д-р., Университет Хаджеттепе, Кафедра турецкого языка и литературы, Анкара / Турция
ORCID: 0000-0001-8262-8384
samet.kumanli@hacettepe.edu.tr, m.sametkumanli@outlook.com

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Atasoy, Emin. *Kültür Coğrafyası ve Etnocoğrafyanın Temelleri*. Değişim Yayınları, 2019.*

Elif Alkar**

Kültür Coğrafyası ve Etnocoğrafyanın Temelleri başlıklı araştırma, bir coğrafya uzmanı olan Prof. Dr. Emin Atasoy tarafından kaleme alınan ve coğrafi perspektifle yansıtılan, bu alana ilişkin Türkiye’de yayınlanmış ilk kitaptır. Diller, kimlikler, diasporalar, mülteciler, etnoslar, göçler ve azınlıklar gibi konular disiplinler arası araştırma konuları olup çok farklı bilim dallarının ortak ilgi alanında yer almalarıyla dikkat çekmektedir. Bu nedenle yazarın kaleme aldığı çalışma, sosyal bilimler alanında araştırma yapan pek çok insan için hem bir başvuru kaynağı hem de değerli bir bilimsel eser olma özelliği taşımaktadır. Tüm bu özellikleriyle 676 sayfadan oluşan kitap, farklı ilgi ve uzmanlık alanları olan ve farklı yaş gruplarında yer alan çok geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmektedir.

Bu eserle yazar, etnocoğrafya ve kültür coğrafyası konularında ülkemizdeki bilgi boşluğunu bir nebze kapatmış hem coğrafya alanına hem de ulusal bilimsel literatüre önemli katkılar sağlamıştır. Diller coğrafyası, azınlıklar coğrafyası, diasporalar coğrafyası, dinler coğrafyası ve etnocoğrafya alanında ülkemizde yapılmış çok az sayıda araştırma olduğundan bu kitabın bilim dünyasına olan en önemli katkısı, derin bilimsel boşluklar bulunan coğrafi alanları zenginleştirmesi ve renklendirmesi olmuştur. Kitap, içinde çok sayıda örnek olayın açıklanması, ülke ve toplum karşılaştırılmasının yapılması,

* Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Alkar, Elif. “Atasoy, Emin. *Kültür Coğrafyası ve Etnocoğrafyanın Temelleri*. Değişim Yayınları, 2019.” *bilig*, no. 98, 2021, ss. 181-186.

** Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Eğitimi A.B.D. – Bursa/Türkiye
ORCID: 0000-0002-5048-6470
elifalkar@gmail.com

güncel coğrafi, sosyal ve jeopolitik sorunların tartışılması, kültürel ve siyasi çatışmaların irdelenmesi, yazarın kaleme aldığı tam metin özgün makalelerin yer alması ve çok sayıda yerli ve yabancı kaynak kullanılması yönüyle daha çok zenginleşmiştir.

Atasoy'un kaleme aldığı kültür coğrafyası odaklı disiplinler arası eserin merkezinde ulus, insan ve toplum, yer almaktadır. Bu kapsamlı eserde her bir bölüm ayrı bir bilimsel araştırmaya konu olacak kadar derin ve kapsamlıdır. Çalışmada toplam yedi bölüm yer almaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde etnocoğrafya biliminin tanımı ve kavramsal çerçevesi çizilmiş ve bu bilim dalının başlıca ilgi ve araştırma alanları açıklanmıştır. "Etnocoğrafya Bilimine Giriş" başlığını taşıyan bu bölümde hem etnocoğrafyanın diğer bilim dallarıyla etkileşimi irdelenmiş hem de Türkiye üniversitelerinde etnocoğrafya derslerine neden ihtiyaç vardır sorusuna yanıt aranmıştır. XXI. yüzyılda etnocoğrafya biliminin hangi alanlarda çalışmalar yaptığı, hangi işlevleri üstlendiği ve ne tür konuları tartıştığını yazar bu bölümde özetlemiştir. Yazar tarafından "Etnocoğrafya Bilimine Giriş" başlığını taşıyan kitabın birinci bölümünde etnocoğrafyanın konusu, içeriği, kapsamı, işlevi ve önemi detaylı tartışılmış ve örnekler vererek açıklanmıştır. Ayrıca bu bölümde hem etnocoğrafya araştırmacılarının tartıştığı başlıca sorunlar hem de bu araştırmacıların uyguladıkları yöntemler ve karşılaştıkları zorluklar ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde bir yandan etnos, etnik grup, etnik azınlık, etnik topluluk ve etnisitenin kavramsal çerçevesi çizilmiş diğer yandan da etnik toplulukların bekasını ve etnik sürekliliğini belirleyen başlıca etkenler nelerdir sorularına yanıt aranmıştır. Bu bölümde etnisiteyi ve etnik topluluk sınırlarını biçimlendiren faktörler irdelendiği gibi küresel ölçekte başlıca etnik topluluk türleri de tartışılmıştır. "Etnocoğrafyayı Yeniden Keşfetmek" başlığını taşıyan ikinci bölümde etnik toplulukların ortaya çıkışı, gelişimi, sınırları ve coğrafi dağılışı irdelendiği gibi etnik topluluk-çevre, etnik topluluk-coğrafi mekân, etnik topluluk-siyasal düzen arasındaki ilişkiler ve etkileşimler de tartışılmıştır. Bu bölümde etnosların gruplandırılması yapılmış ve başlıca etnisite türleri örnekler verilerek açıklanmıştır. Etnik kimlik, faydacı etnisite ve etnik anomaliler, ulusal ve etnik aidiyet, ulusal ve etnik bilinç, ulusal etnik alan, etnopolitik birliktelikler, etnodinsel birliktelikler, etnisite ve etnisite rejimleri, bu bölümde tartışılan başlıca konu başlıklarıdır. Çalış-

mada hem dünyanın en kalabalık milletleri irdelenmiş hem de kapsadıkları nüfus büyüklüğüne göre dünya milletlerinin gruplandırılması yapılmıştır. Etnik yapı itibarıyla gezegenimizde yer alan ülkeleri altı büyük grupta irdelleyen yazar, etnik toplulukların coğrafi dağılımını ve küresel coğrafi görünümünü ilginç örnekler vererek resmetmeye çalışmıştır. İkinci bölümün sonunda bir yandan XX. ve XXI. yüzyılda dünyada gelişen etnik çatışmaların başlıca nedenleri irdelenmiş diğer yandan da XX. ve XXI. yüzyılda ortaya çıkmış başlıca siyasi, etnik ve dinsel çatışmalar gruplandırılarak ve örnekler verilerek açıklanmıştır. Doğu Timor Devletinin kuruluşu, Sudan Devletinin bölünmesi, Filipin Müslümanlarının özgürlük mücadelesi, etnik Katalanların sönmeyen milliyetçilik ateşi, Kamboçya ve Ruanda'daki soykırımlar, Bulgaristan Türklerine uygulanan asimilasyon girişimi bu bölümde tartışılarak, dünyanın farklı bölgelerinde gerçekleşen etnik çatışmalar büyüteç altına alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümü “Kimlikler Coğrafyasını Yüksek Sesle Tartışmak” başlığını taşımakta olup çalışmanın en ilginç ve en çarpıcı bölümlerinden biridir. Sosyal-psikoloji kaynaklı bir kavram olan kimlik, toplumların, etnosların ve ulusların inşasında büyük rol ve işlevlere sahip olan fazlasıyla siyasallaşmış bir kavramdır. Bu bölümde kimliğin oluşumu ve değişimi tartışıldığı gibi kimliklerin başlıca ortak özellikleri de irdelenmiştir. Ayrıca yazar, Hırvatlar, Sırlar, Karadağlılar ve Boşnaklar arasındaki dil savaşını ve kimlik değişimini; kardeş İrlandalıların binlerce yıllık rekabetini, Kamasin Türklerinin asimilasyon sonucunda trajik yok oluşunu, ABD, Kanada ve Avustralya gibi ülkelerde göçmen toplulukların oluşturdukları hayali ulusları, aynı millette mensup olan düşman çocuklarının hüznü hikâyesini çarpıcı örnekler vererek açıklamıştır. Yazar, “deetnizasyon”, “etnik damga”, “etnik duyarsızlık”, “kararsız etnik kimlik”, “bölünmüş kimlik” “etnik fanatizm” ve “etnosid” gibi birbirinden farklı ama tartışmalı konuları ustaca ele almış ve çarpıcı örneklerle okuyuculara aktarmıştır. Bu bölümde sosyoloji ve siyaset bilim, psikoloji ve demografi, toplum bilimi ve coğrafya, tarih ve uluslararası ilişkiler adeta iç içe girmiş ve tüm bunların sonucunda “kimlik” gibi disiplinler arası bir sosyal bilim konusu çok yönlü irdelenmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü “Azınlıklar Coğrafyası Denzinde Yüzmek” olarak adlandırılmıştır. Azınlık odaklı bu bölümde azınlığın tanımı, azınlığın özellikleri ve başlıca azınlık türleri irdelendiği gibi bir topluluğun azınlık olarak kabul edilmesi için hangi ön şartları taşıması gerektiği de tartışılmıştır.

Yazar bu bölümde, hem küresel ölçekte başlıca azınlık algılarını ve azınlık görünümünü irdelemiş hem de azınlıklar nasıl ortaya çıkar ve ülkelerin yürüttükleri başlıca azınlık politikaları nelerdir sorularına yanıt vermiştir. Ulus devletler ile azınlıklar arasındaki etkileşimler ve çatışmalar, azınlık kavramının temel ölçütleri, toplum içindeki azınlık algıları, çoğunluk ile azınlığın statüleri ve hakları gibi farklı tartışmalı konular, kitabın dördüncü bölümünde ele alınmıştır. Bölümün son kısmında küresel ölçekte azınlık türleri ulusal azınlıklar, etnik azınlıklar, dinsel azınlıklar, dilsel azınlıklar, ırksal azınlıklar ve dipteki azınlıklar alt başlıkları altında tartışılmıştır. Hukuk, felsefe, demografi, sosyoloji, jeopolitik, tarih, kamu yönetimi, antropoloji ve siyaset bilimi ile ilgilenenlerin araştırma alanında yer alan “azınlıklar”, ülkemizdeki coğrafyacıların ilgisini henüz yeterli düzeyde çekmiş değildir. Bu nedenle bu bölümün ülkemizde az sayıda kaleme alınmış “azınlıklar coğrafyası” metinlerinden biri olduğunun altı çizilmelidir.

Çalışmanın beşinci bölümü “Diller Coğrafyasının Küresel Görünümü” olarak adlandırılmıştır. Dilbilimi, coğrafya, toplumbilimi, tarih ve edebiyat alanında çalışma yapan uzmanların ilgi alanında olan bu bölüm, Türkiye’deki coğrafyacıların pek tartışmadıkları ve bilimsel yayın üretmedikleri bir çalışma alanıdır. Bu bölümde diller coğrafyasının kavramsal çerçevesi çizilmiş, tarihsel gelişimi örnekler verilerek açıklanmış, etnik ve etnolingüistik toplulukların değişken sınırları incelenmiş ve küresel ölçekte dillerin gruplandırılması yapılmıştır. Bölümde bir yandan gezegenimizin en sıra dışı ölü dilleri örneklerle açıklanmış, diğer yandan da dil ailelerinin küresel coğrafi dağılışı irdelenmiştir. Toponimi ve dil kırımının ayrı alt başlıklar altında tartışıldığı bölümde, yapay, ulusal, özel, azınlık, işaret ve ana diller detaylı biçimde açıklanmıştır. Bölümün sonunda yazar, meraklı okuyucular için “İlginç Bilgiler ve Eğlenceli Öğrenim Penceresinden Diller Coğrafyası ve Dilbilim” başlıklı kısa bir metin hazırlamıştır.

Çalışmanın altıncı bölümü “Diasporalar Coğrafyasına Giriş” başlığını taşımaktadır. İstatistik, demografi, sosyoloji, jeopolitik, psikoloji, kent bilimi, dil bilimi ve siyaset bilimi alanlarında çalışma yapan araştırmacıların ilgi alanında olan “diasporalar”, nüfus coğrafyası, ülkeler coğrafyası ve siyasi coğrafya uzmanlarının da yakından ilgilendikleri konulardan biridir. Bu nedenle çok boyutlu ve kapsamlı bir araştırma alanı olarak “diasporalar coğrafyası” ayrı bir kitap yazılacak kadar geniş ve çok boyutlu bir araştırma alanı oluş-

turmaktadır. Bu bölümde yazar diasporanın tanımı, anlamı ve kavramsal çerçevesini; diaspora topluluklarının başlıca ortak özelliklerini; dünyanın en kalabalık diasporalarını ve diasporaların küresel coğrafi görünümünü detaylı bir şekilde ele almıştır. Ayrıca bu bölümde yazar hem diasporaların tartışılan çeşitliliğini ve farklı toplumlardaki farklı algılanışını irdelemiş hem de XXI. yüzyılın diasporalarına farklı ülkelerden örnekler vererek konuyu derinlemesine tartışmıştır. Diaspora ve göç, diaspora ve siyaset, diaspora ve kimlik, diaspora ve ulus-ötesicilik, diaspora ve anayurt gibi yüzyılımızın güncel konuları, çalışmanın altıncı bölümünde ayrı alt başlıklar altında ele alınmıştır. Diasporalar ile ilgili hem Türkiye’de hem de yurt dışında yüzlerce kitap, tez ve makale bulunmaktadır. Bu bölümün en önemli özelliği ise geniş diaspora literatür alanını özetleyerek ve süzgeçten geçirerek bu konuda çalışma yapacak araştırmacılara bir temel başvuru kaynağı olarak dağınık olan bilgileri topluca sunmasıdır.

Çalışmadaki bölümlerin sonunda “ekler”e yer verilmiş ve bu başlık altında yazarın bilimsel dergilerde/kitaplarda yayınlamış makaleleri sunulmuştur. Hem kitabın hem de makalelerin irdeledikleri konu içerikleri benzer olduğundan, yazar kaleme aldığı bu makalelerin esere büyük zenginlik katacağını düşünerek kitapta yer almalarını uygun görmüştür. Rusya’dan Filipinlere, Bulgaristan’dan Sibiry’a kadar farklı coğrafi mekânlar büyüteç altına alınarak kültür coğrafyası, demografi ve etnocoğrafya perspektifinden irdelenmiştir. Ayrıca bu makalelerde bir yandan farklı ülkelerdeki kültürel, siyasal ve demografik sorunlar tartışılmış diğer yandan da okuyuculara ulaşamadıkları veya haberdar olmadıkları yeni bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak Atasoy’un kaleme aldığı kültür coğrafyası ve etnocoğrafya odaklı çalışma farklı özellikleri ile dikkat çekmektedir. Çalışma öncelikle çok boyutlu, çok kapsamlı ve disiplinler arası bir bilimsel eserdir. Bu noktada beşeri coğrafya alanında literatürdeki bilgi ve yayın boşluğunu gidermiştir. Eserde çok sayıda güncel coğrafi, kültürel, demografik ve siyasi sorun tartışılmış, farklı konular üzerinde toplumsal, kültürel ve siyasi çatışmalar detaylı biçimde irdelenmiştir. Çalışmada, benzer bilimsel yayınlardan farklı olarak yazarın kendisini içtenlikle eleştirdiği görülmektedir. Yazar, farklı ilgi alanlarına sahip çok geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmesinin yanında eserde, herkesin anlayabileceği yalın bir dil ve okuyucuyu sıkmayan duygu dolu anlatıma başvurmuştur.

Çalışmaya yönelik önerebilecek bazı noktalara değinmek gerekirse, ülkemizde kültür ve dinler coğrafyası, etnocoğrafya ve diasporalar coğrafyası ile ilgili yok denecek kadar az bilimsel araştırma olduğu bilinmektedir. Bu anlamda özellikle dinler coğrafyası, bir bölüm olarak kitapta yer almış olsaydı bu araştırma daha zengin ve anlamlı olurdu. Alanda yapılan araştırmaların ülkemizde yaygınlaşması, teşvik edilmesi ve daha yüksek sesle tartışılması gerektiğinden, dinler ve diller coğrafyası ile ilgili yeni kitapların Emin Atasoy tarafından ele alınması çok önemlidir. Bu nedenle, farklı üniversiteler ve araştırmacılar tarafından etnocoğrafya alanına yönelik yayınların yapılması bilim dünyasına çok seslilik ve bilimsel zenginlik olarak katkı sağlayacaktır.

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

İşyar, Ömer Göksel. *Dağlık Karabağ Sorunu - Birinci ve İkinci Savaşın Dinamikleri*. Dora Yayıncılık, 2021.*

Barış Özdal**

Dağlık Karabağ Sorunu - Birinci ve İkinci Savaşın Dinamikleri başlıklı kitabın yazarı olan Prof. Dr. Ömer Göksel İşyar Lisans (1990), Yüksek Lisans (1992) ve Doktora (1997) eğitimlerini Bursa Uludağ Üniversitesi'nde tamamlamıştır. 2005'te Doçent, 2010'da Profesör olan Ömer Göksel İşyar halen Bursa Uludağ Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Akademik özgeçmişinden¹ de anlaşılacağı üzere çok üretken bir akademisyen olan Ömer Göksel İşyar'ın Sizlere tanıtacağımız eserinin dışında şu beş kitabı bulunmaktadır: *Devletler ve Davranışları: Dış Politika* (2019); *Suriye Krizi ve Türk Dış Politikası* (2017); *Avrasya ve Avrasyacılık* (2010); *Karşılaştırmalı Dış Politikalar: Yöntemler, Modeller, Örnekler ve Karşılaştırmalı Türk Dış Politikası* (2009); *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu* (2004). Söz konusu kitapların dışında ulusal ve uluslararası hakemli dergilerde Türkçe ve İngilizce yayımlanmış pek çok akademik makalesi de olan Ömer Göksel İşyar'ın yurtiçi ve yurtdışında katıldığı uluslararası konferanslarda sunduğu tebliğler de vardır.

* Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Özdal, Barış. "İşyar, Ömer Göksel. *Dağlık Karabağ Sorunu - Birinci ve İkinci Savaşın Dinamikleri*. Dora Yayıncılık, 2021." *bilig*, no. 98, 2021, ss. 187-190.

** Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü – Bursa/Türkiye; Diploması Araştırmaları Derneği (DARD) Başkanı
ORCID: 0000-0001-5460-6655.
barisozdal@gmail.com

Türkiye-Azerbaycan ve Ermenistan ilişkileri üzerine çalışmalarını yoğunlaştıran Prof. Dr. Ömer Göksel İşyar, 27.01.2021 tarihinde uluslararası bir yayınevi olan Dora Yayınları'ndan² çıkan, bu yazı ile Sizlere tanıtacağım *Dağlık Karabağ Sorunu - Birinci ve İkinci Savaşın Dinamikleri* isimli kitabında basım tarihine kadar olan tüm güncel gelişmeleri okuyucuya aktarmaktadır.

Daha geniş bir ifade ile belirtsek yazım dili açısından sadece akademik okuyucuları değil konu üzerine bilgi edinmek isteyen herkesi hedef alan bu kitapta öncelikle Karabağ'ın tarihsel arka planı aktarılmaktadır. Söz konusu birinci bölüm itibarıyla Karabağ, Rus Çarlığı'nın yıkılma sürecinden başlayarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin yıkılma sürecine kadar olan dönem içinde yedi alt başlık altında okuyucuya kronolojik bir bütünlük içinde tanıtılmaktadır.

Kitabın “Sovyetler Birliği’ nin Yıkılmasının Ardından Başlayan Dağlık Karabağ Savaşı” başlığını taşıyan ikinci bölümündeyse 1992’de başlayan Dağlık Karabağ Uyuşmazlığı’nın analizi yapılmaktadır. Dağlık Karabağ Savaşı’nın başlangıcı ve Hocalı Katliamı öncelikle irdelendikten sonra Savaşın seyri okuyucuya çok sade ve anlaşılır bir dille kronolojik olarak aktarılmaktadır. Bu kapsamda ilk olarak taraflar arasında sıcak çatışmaların başlangıç sürecinde yaşanan Nursultan Nazarbayev’in barış girişimi ve Rusya Federasyonu (RF)’nin arabuluculuğu ile literatürde pek bilinmeyen dönemin BM Genel Sekreteri Özel Temsilcisi ve aynı zamanda ABD Minsk Grubu çerçevesinde Roma Görüşmeleri’nde Temsilciler Heyeti Başkanı olan Jack Maresca’nın adıyla anılan “Maresca Planı” analiz edilmektedir. Konu kapsamında RF’nin Ermenistan taraftarı politikalar izlemeye başlaması ve Azerbaycan’daki etkileri ele alındıktan sonra literatürde yine pek bilinmeyen “Goble Planı” irdelenmektedir. Elçibey’in iktidardan uzaklaştırılmasının ardından 1993’de Kelbecer Reyonu’nun işgali ile başlayan süreçte Dağlık Karabağ Uyuşmazlığı’nın bölgeselleşmesi ihtimali ve sonuçları ise Türkiye, İran, RF ve diğer aktörler (ABD, AT, BM vb) üzerinden analiz edilmiştir. Bölümün sonunda ise Azerbaycan’da Haydar Aliyev iktidarının kurulması ve sonuçları ile RF’nin girişimleri ve Karabağ Savaşı’nda 12 Mayıs 1994’de ateşkes ilan edilmesi detaylı bir biçimde aktarılmaktadır.

Kitabın en uzun bölümü olan “Doksanlı Yıllarda Dağlık Karabağ İçin Barış Girişimleri” başlığı altındaysa kronolojik bir seyir izlenerek AGİK, ABD, RF, AGİT ve AGİT-Minsk Grubu tarafından uyuşmazlığın çözümü için ge-

liştirilen öneriler ve diplomatik girişimler irdelenmiştir. Bu kapsamda ayrıca Azerbaycan ve Ermenistan'ın söz konusu girişimlere yaklaşımları ile tutum ve tezleri de karşılaştırmalı olarak derinlemesine analiz edilmiştir.

Kitabın dördüncü bölümü olan “İkibinli Yıllarda Dağlık Karabağ Sorununa Diplomatik Çözüm Arayışları” başlığı altında bir önceki kısımda izlenen yöntem kullanılarak başta RF ve AGİT-Minsk Grubu tarafından uyuşmazlığın çözümü için geliştirilen öneriler ve diplomatik girişimler irdelenmiştir. Bu kapsamda tarafların söz konusu girişimlere yaklaşımları ile tutum ve tezleri karşılaştırmalı olarak analiz edilmesinin yanı sıra uluslararası konjonktürdeki ve bölgedeki temel gelişmelerde ele alınmıştır. Daha geniş bir biçimde belirtirsek Ömer Göksel İşyar başta 11 Eylül 2001 Terör Saldırıları'nın Güney Kafkasya üzerindeki etkilerini ve RF-Gürcistan Savaşı'nın sürece etkileri ile Türkiye'nin “Ermeni Açılımı”nı analizine dâhil ederek derinlik kazandırmıştır.

Eserin literatüre en büyük katkısı ise başlangıçta da belirttiğim üzere basım tarihine kadar olan tüm güncel gelişmeleri okuyucuya “İkinci Karabağ Savaşı: 2016-2020” başlıklı bölümde aktarmasıdır. Zira Ömer Göksel İşyar öncelikle tarafların ikinci kez savaşa girişmesinden önceki dönemde uluslararası konjonktürdeki ve bölgedeki temel gelişmeleri irdeledikten sonra RF ve ABD'nin rolünü net bir biçimde aktarmıştır. Söz konusu bu önemli değerlendirmenin ardından savaş öncesi dönemde Ermenistan'ın provokasyonları ele alınarak, Paşinyan yönetiminin neden 27 Eylül 2020'de saldırı başlattığı maddeler halinde irdelenmiştir. Bu bağlamda literatürde genel kabul gördüğü ismiyle 44 Gün Savaşı sürecinde bölgesel dengeler ve savaşın genel görüntüsü ile kronolojik seyri güncel birincil kaynaklar kullanılarak aktarılmıştır.

Kitabını, “Sonuçlar: Dağlık Karabağ'da Nihai Ateşkes ve Savaşın Bitişi” başlığını taşıyan değerlendirmeleri ile bitiren Ömer Göksel İşyar öncelikle 10-11 Kasım 2020'de imzalanan Moskova Ateşkes Antlaşması (Üçlü Antlaşma)'nı genel hatları ile aktardıktan sonra yorumlamıştır. Çalışmaya orijinallik katan bir diğer husus ise Ateşkes Antlaşması sonrasında yaşanan gelişmelerin birincil kaynaklar kullanılarak aktarılmasıdır.

Yukarıda aktardığım bilgilerden de anlaşıldığı üzere büyük bir titizlik içinde kaleme alınan kitapta okuyucuya bütüncül bir biçimde, çok güncel olan bir

konu gerek tarihsel gerekse güncel yönleriyle aktarılmıştır. Diğer bir deyişle belirtirsek basım tarihine kadar olan tüm güncel gelişmeleri yazım dili açısından sadece akademik okuyucuların değil konu üzerine bilgi edinmek isteyen herkesin anlayacağı biçimde aktaran Ömer Göksel İşyar hiç şüphesiz literatürdeki büyük bir boşluğu doldurmuştur.

Açıklamalar

- 1 Bk. <https://avesis.uludag.edu.tr/gokselis> (e.t. 20.04.2021)
- 2 Bk. <https://dorayayincilik.com.tr/> (e.t. 20.04.2021)

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

İsen, Mustafa. *Usûlî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*. TYEK Yayınları, 2020.*

Bilal Güzel**

Türkiye Yazma Eserler Kurumu son yıllarda gerek nitelik açısından gerekse de estetik açısından çok değerli kitapları kültür dünyamıza kazandırmaktadır. Kurumun yayımladığı son kitaplardan bir tanesi de *Usûlî Dîvânı*'dır.

Usûlî, çok sayıda şair yetiştiren ve bugün Yunanistan sınırları içinde bulunan Vardar Yenicesi'nde dünyaya gelmiş 16. Yüzyıl şairlerindedir. Vardar Yenicesi, ünlü akıncı ailesi Evrenesoğulları'nın desteği ile bilim ve kültür merkezi hâline gelmiş, Hayâlî (ö.1557), Hayretî (ö.1535), Garîbî (ö.1547) ve Yûsuf-ı Sîneçâk (ö.1564) gibi pek çok meşhur şair yetiştirmiştir.

Akademisyenler meslek hayatının başlarında yaptığı çalışmalarını bir kenarda bırakmayarak yıllar içinde ilgilerini devam ettirerek çalışmaya en iyi şeklini kazandırırılar. *Usûlî Dîvânı* bunun en güzel örneklerinden birisidir. Dîvân, ilk kez Mustafa İsen tarafından 1987 yılında doçentlik çalışması olarak hazırlanmış, ilk basımdan üç yıl sonra da Akçağ Yayınevi tarafından basılan

* Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Güzel, Bilal. "İsen, Mustafa. Usûlî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım). TYEK Yayınları, 2020." *bilig*, no. 98, 2021, ss. 191-196.

** Araş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü – Ankara/Türkiye
ORCID: 0000-0001-9287-110X
bilal.guzel@hbv.edu.tr

“Zirvedeki Şiir Ustaları” serisinde popüler yayın olarak neşredilmiştir. Aradan geçen otuz senenin ardından yeni nüshalar ışığında ve yeni bir dikkatle bilimsel yayını tekrar yapılmıştır. Eser ilk yayınlandığında divanın bilinen yedi nüshası kullanılmıştır. Bu son neşirde ise *Usûlî Divânı*’nın on dördü yurt içi, altısı yurt dışında olmak üzere toplam yirmi nüshası tespit edilip bunlardan on sekiz tanesi kullanılmıştır. Nüshalardan İngiltere’de bulunan iki nüshaya ulaşılamamıştır. Bu nüshaların istinsah tarihleri göz önünde bulundurularak çalışmaya katkı sağlama olasılığının düşük olduğu değerlendirilmiştir. Tenkitli metin kurulurken öncelikle bütün nüshaların bulunduğu kütüphaneler sıralanmış, daha sonra ise bu nüshalar ayrıntılı olarak tanıtılıp değerlendirilmesine geçilmiştir:

Usûlî Divânı’nın müellif hattı elde bulunmamaktadır. İstinsah tarihi belli olan nüshalardan en eski tarihli 1551 yılında, yani şairin ölümünden on üç yıl sonra kayda geçirilmiştir (61). Nüshalar barındırdıkları farklı nazım şekillerine ait şiir sayılarına göre ayrı ayrı değerlendirilmiştir. İlk olarak kasideler değerlendirilmiştir. Buna göre nüshaların kaside sayıları bakımından çok farklılık göstermediği sadece Farsça kasidenin yedi nüshada bulunduğu belirtilmiştir.

Daha sonra musammatların değerlendirilmesine geçilmiştir. Bu bölümde bir tablo yapılmış, tabloda sol sütunda musammatların ilk mısraına yer verilmiş, sağ sütunda ise tenkitli metne dâhil edilen on bir nüshada bulunup bulunmadığı, bulunuyorsa kaçınıcı sırada yer aldığı her bir musammat ve her bir nüsha için ayrı ayrı gösterilmiştir. Son olarak nüshalar gazeller açısından değerlendirilmiştir. Bu bölümde öncelikle sınırlı sayıda nüshada bulunan gazeller sıralanarak hangi nüshada ve kaçınıcı sırada yer aldıkları belirtilmiştir.

Yazarın bütün bu özenine rağmen *Usûlî Divânı* için bir nüsha şeceresi oluşturmak mümkün olmamıştır. Yazar, bunun sebebini ayrıntılı bir biçimde açıklamıştır (80). Nüshalar tek tek elden geçirildikten sonra istinsah tarihi bakımından eski olanlar ile içerik açısından tam özellik gösteren yani 5 kaside, 10 musammat ve 130’un üzerinde gazel ihtiva eden nüshalar edisyon-kritik için değerlendirmeye alınmıştır. Bu özellikleri taşımasına rağmen yeni şiirler ihtiva eden ve bu şiirlerin Usûlî’ye ait olabileceği kanaatini oluşturan nüshalar da listeye dâhil edilmiştir. Bu kriterler sonrası metnin kurulmasında esas olarak on bir nüsha kullanılmıştır. Yazarın

metin kurmak için seçilen nüshaların tercih edilme sebebini ayrıntılı olarak açıklamasından sonra kitapta değerlendirmeye alınan nüshalar içerdikleri şiirler açısından toplu bir şekilde tablo üzerinde gösterilmiştir. Tablonun sağ sütununda *Usûlî Divânı*'nda yer alan her bir şiirin ilk mısraı verilip, sol sütunda ise bu şiirlerin tenkitli metne dâhil edilen on bir nüshada bulunup bulunmadığı tek tek işaretlenmiştir. Bu uzun tablodan sonra yazar, metin kurarken değerlendirmeye dâhil etmediği nüshaları neden değerlendirme dışı bıraktığını ayrıntılı olarak açıklamıştır.

Kitap; İnceleme, Tenkitli Metin ve Tıpkıbasım olmak üzere üç ana bölümden oluşur. Kitabın inceleme bölümünde ilk olarak şairin hayatına yer verilmiştir. Yazar, bu kısımda kuruluşundan başlayarak Usûlî'nin doğduğu Vardar Yenicesi şehrini ve Evrenosoğulları tarafından şehirde oluşturulan kültürel atmosferi ayrıntılı olarak değerlendirip, şehir ve kültür bağlamında, Usûlî'yi hazırlayan kültürel ortamın ve şehrin sanatkâra etkisini detaylı bir şekilde ele almıştır:

Buna göre şehrin kuruluşundan itibaren Evrenosoğulları burayı kültür merkezi hâline getirmek için pek çok vakıf kurmuşlardır. Bu vakıflarla birlikte kurulan medreseler, tekkeler şehrin kültürel alt yapısını oluşturmuştur. Özellikle de Evrenosoğlu Ahmet Bey (ö.1503)'in Şeyh Abdullah İlahî (ö.1491)'yi davet ederek bu şehre getirmesi çok önemli bir adım olmuştur. Şeyh İlahî, kendisi için yaptırılan dergâhta faaliyetlere başlamış ve şehrin aydınlarını etkileyerek hepsine ortak özellikler kazandırmıştır. Şeyh İlahî'nin etkisi ile yetişen şairler hür bir derviş edası ile gaza heyecanını akıncılara aktarıyor, tasavvufi hava hepsini motive ediyordu. Böylece “Yenice tarzı” denilen bir yaşam biçimi ve ortak atmosfer meydana gelmiştir. Hayâlî, Hayretî, Usûlî, Garîbî gibi çağdaş şairler hem şehrin bu tasavvufi havasından etkilenecek ortak kimlik görüntüsü vermiş hem de kendinden sonra yetişen şairlere model olmuşlardır. Böyle değerlendirildiğinde Vardar Yenicesi, mekânın insanın yetişmesinde ne kadar önemli bir öğretmen olduğunun da göstergesidir (22).

İsen'e göre Usûlî böyle bir şehirde ve böyle bir ortamda doğmuş, yetenekli biri olduğu için de şehrin bu havasını erken fark edip ondan yararlanma yoluna gitmiştir. Yenice'de hayatı ve mizacı şekillenen şair, eğitimini tamamladıktan sonra tasavvufa yönelmiştir. Şair, bu dönemde şöhreti bütün İslam âlemini sarmış olan İbrahim Gülşenî'ye ilgi duyup ona intisap etmek için

Mısır'a gider. Usûlî, İbrahim Gülşenî ölünceye kadar (1533) onun hizmetinde bulunmuş daha sonra ise memleketi Vardar Yenicesi'ne dönmüştür. Şair, memleketine döndükten sonra sıkıca bağlı olduğu şeyhinin görüşlerini yani Gülşenîliği burada yaşamak istemiştir.

Şuana kadar yayınlanan divanlarda şairin doğum yeri bir cümle veya kısa bir ifade ile belirtilirken *Usûlî Divânı*'nda yazar şairi doğup yetiştiği şehir olan Vardar Yenicesi'nin kültürel atmosferinin ne kadar derinden etkilediğini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Çalışma sanatkarın yetişmesinde doğduğu şehrin kültürel etkisinin değerlendirildiği bu bölümü ile benzer çalışmalara örnek olacak niteliktedir.

Kitapta bu bölümden sonra Usûlî'nin şairliği ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir:

Usûlî, dervişane bir ruha sahip, mütevacı, kadere teslim olmuş, coşkulu, neşeli, pervasız ve rint tabiatlı birisidir. Usûlî'nin kişiliğinin en temel özelliklerinden birisi istigna (göz tokluğu) hâlidir. Usûlî'nin kişiliğinin bu şekilde oluşmasının ana sebebi Vardar Yenicesi'nde olan tasavvufi atmosferdir (28). Usûlî'nin şahsiyetinin şekillenmesinde etkili olan tasavvuf, aynı ölçüde şairliğine de etki etmiştir. Bu sebeple Usûlî, Seyyid Nesîmî (ö.1404)'nin edebiyatımızda ki en güçlü takipçisidir. Usûlî de tıpkı Nesîmî gibi şiir ile mesajı bir araya getiren şairlerdendir.

Usûlî'nin divanında aruz ile yazılmış şiirlerin yanı sıra hece ölçüsü ile kaleme alınmış şiirlerin de bulunmasını yazar, Usûlî'nin bulunduğu muhitin beklentilerine ve onların kültürel seviyelerine uygun ürün meydana getirme gayretine bağlayıp bunu "taşra tavrı" olarak adlandırmaktadır (33).

İnceleme kısmında daha sonra Usûlî'nin eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Usûlî'nin en önemli eseri olan *Divân*'ından başka *Hadis Derleme ve Tercümesi*, *Mirâciyye* ve *Şehrengîz*'i de vardır. Bu kısımda ilk olarak Usûlî'nin diğer eserlerinin çoğu kez divanın parçasıymış gibi divanla birlikte istinsah edildiği bilgisine yer verilmiştir. Daha sonra eserler sırası ile tanıtılmıştır. Tanıtılma ilk olarak kitabın konusu olan divandan başlanmıştır. Buna göre:

Usûlî Divânı, hacim olarak küçük bir divandır. Divanda 5 kaside, 11 muşammât ve 152 gazel yer almaktadır. Eser şiir sayısı bakımından klasik dönemde yazılan divanların ortalamasının altında kalmaktadır. Bu bölümde yazar divan ve divançe adlandırmaları ile ilgili teorik tartışmalara yer verip bir ölçü önermiştir.

Usûlî'nin divanı hakkında ayrıntılı bilgi verildikten sonra diğer eserleri de tanıtılmıştır. Şairin bir diğer eseri *Hadis Derleme ve Tercümesi*'dir. Bu eser tercüme ve şerh arasında bir yaklaşımla yazılmıştır. Şâir hadis tercümelelerinde metnin aslına sadık kalıp şerh mahiyetindeki beyitlerde asıl manayı açıklamaya çalışmıştır (51). Tanıtılan bir diğer eser *Mi'râciyye*'dir. Eser, 109 beyitten oluşur ve mesnevi nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Şairin son eseri Vardar Yenicesi'nin güzelliklerini ve güzellerini anlattığı toplam 293 beyitten oluşan *Yenice Şehrengîzi*'dir. Edebiyatımızın en uzun şehrengîzlerinden birisi olan eserde daha çok Yenice'nin beşeri sermayesinden bahsedilmiştir.

Yazar, inceleme bölümünde Usûlî'nin şiir dilini ayrıntılı olarak incelemiş, şiirde yer alan ses ve söz sanatları hakkında bilgi vermiştir. Yazara göre Usûlî, dil ve üslup açısından da özel bir sanatçıdır. Onun bu alandaki konumunu belirleyen temel faktör yetiştiği ortam, tasavvufi bakış açısı ve hitap ettiği kitledir (34). Klasik üslup olarak tanımlanabilecek bir seviyede olmamakla beraber Usûlî'nin dil ve üslubu, sade ve kolay anlaşılır yapısına tasavvufi terminoloji eklenerek folklorik üslubun önünde şâire özgü bir uygulamadır (35). Usûlî'nin yerel unsurları şiirine dâhil etmeye özen göstermesi, şiirlerine yerlilik ve somutluk kazandırmıştır (35). Yazar, Usûlî'nin şiirlerinde atasözleri ve deyimleri başarılı bir şekilde kullandığını belirttiikten sonra onun şiir dilinin en önemli özelliğinin Türkçe tasavvuf literatürüne katkı sağlamak olduğunu ifade etmiştir (40).

Çalışmada *Usûlî Divânı*'nda bulunan nazım şekillerinin değerlendirmesi de yapılmıştır. Usûlî yazdığı kasidelerde tevhit, münacat ve naat gibi dinî içeriklere yer vermemiştir. Yazdığı beş kasideden biri Farsça dördü Türkçedir. Kasidelerden birer tanesi Defterdar İskender Çelebi, Evrenosoğlu İsâ Bey ve Evrenosoğlu Abdî Bey'e sunulmuştur. Diğer iki kasidenin kime sunulduğu bilinmemektedir. Usûlî ayrıca şeyhi İbrahim Gülşenî için terakib-bend nazım şekliyle bir mersiye kaleme almıştır. Usûlî'nin divanında yer alan musammatlar, onun Nesîmî'nin şiirlerine yazdığı nazirlerinden meydana gelmektedir. Kitapta daha sonra şairin gazelleri hakkında da bilgi verilmiştir. Gazellerinin beyit sayısı genel olarak 5 ile 15 beyit arasında değişmektedir. Usûlî'nin gazellerinin dili çağının diğer örneklerine göre oldukça sadedir. Yazar bu bölümde Usûlî'nin nazire yazdığı şairler ve Usûlî'ye nazire yazan şairlerin listesi ile nazire sayıları hakkında bilgi vermiştir. Usûlî'ye yazılan nazirelerden ve divanın nüshalarından anlaşıldığı kadarı ile şairin etkin bir takipçi kitlesi olduğu sonucuna varılmıştır (49).

Usûlî Divânı'nın ön plana çıkan bölümü, divan metninin edisyon-kritiğinin yapıldığı bölümdür. Bilindiği gibi edisyon-kritik çalışmalarının temel hedefi, varsa müellif nüshasına ulaşmak yoksa da buna en yakın metni oluşturmaktır. *Usûlî Divânı* bu açıdan bakıldığında kendisinden sonraki edisyon-kritik çalışmalarına model olacak nitelikte büyük bir titizlikle hazırlanmıştır.

Kitabın ikinci bölümünde 5 kaside, 11 musammat, 152 gazel, 5, kıta içeren *Usûlî Divânı*'nın tenkitli metni yer almaktadır. Divanın tenkitli metninden sonra Usûlî'nin diğer eserleri *Mi'râciyye* ve *Yenice Şehrengîzi*'nin tenkitli metinlerine de yer verilmiştir. Kitabın bu bölümünün sonunda "ekler" başlığı altında çeşitli araştırmacıların mecmualarda bulup Usûlî'ye atfen yayımladığı ancak *Usûlî Divânı*'nın hiçbir nüshasında kayıtlı olmayan üç şiire yer verilmiştir. Yazar, mecmualarda Usûlî adına kayıtlı şiirlerin her birisini divana dâhil etmeyip temkinli davranarak, Usûlî'nin şiir üslubunun özelliklerini taşıyanları divana almış, bu özellikleri taşımayanları ise almamıştır. Eser bu yönüyle de divan neşirlerine örnek olacak niteliktedir. Genellikle araştırmacılar nüshalarda veya mecmualarda karşılıklarına çıkan şiirleri divanın tenkitli metnine dâhil etmektedir. Bu şiirlerin hangilerinin şaire ait olabileceği, üslup birliği açısından gözden geçirilmelidir. Bu da ancak bir akademisyenin yetkinlik kazandığı bir dönemde yapılabilir.

Kitabın sonunda ayrıntılı bir kaynakça bulunmaktadır. Kaynakçadan sonra ise *Usûlî Divânı*'nın Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlı olan nüshasının tıpkıbasımına yer verilmiştir.

Böylelikle uzun yılları kapsayan bir çalışma ve akademik birikimin ürünü olan bu eser, edebiyat araştırmacılarıyla yeniden buluşmuş; *Usûlî Divânı*, gerek yöntemiyle, gerek inceleme kısmı ile gerekse de baskı kalitesi ile hak ettiği yeri bulmuştur.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini ve problemlerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili yazar ve yapıtları tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin *bilig*'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'de makale başvurusu bilig.yesevi.edu.tr web adresinden "Makale Yönetim Sistemi"ne kaydolarak yapılır. E-posta ile gönderilen makaleler değerlendirmeye alınmaz.

bilig'e gönderilen yazılar, önce dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına gönderilir. Yayın için gönderilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir. Yayın ilkelerine uygun yazılar Yayın Kurulu tarafından incelenir. Dergi kapsamına giren ve değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda uzman hakemlere gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar Makale Yönetim Sisteminde saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun

eleştirir ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, sistemden silinmez. Yazıların yayımlanmasında nihai karar Yayın Kuruluna aittir.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Abmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı*'na devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yayın Politikası

bilig'de yayımlanan bütün makaleler aynı zamanda tam metin olarak bilig.yesevi.edu.tr web adresinde açık erişimli olarak yer almaktadır.

bilig'de makale değerlendirme ve yayın aşamasında yazardan hiçbir şekilde ücret alınmaz. Yazara da telif ücreti ödenmez.

Yazım Dili

bilig'de Türkçe ve İngilizce makaleler yayımlanır. Makalelerin Türkçe, İngilizce ve Rusça özetlerine (abstracts) yer verilir.

Yazım Kuralları

bilig'de 97. Sayıdan itibaren MLA atıf sisteminin yazım kuralları uygulanmaktadır. Alıntılar, göndermeler ve kaynakça ile ilgili temel hususlar aşağıda örneklerle gösterilmiş olup örneği bulunmayan kaynaklar için MLA atıf sisteminin 8. versiyonu (<https://style.mla.org/>) esas alınmalıdır.

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Makale dosyasında yazar ad(lar)ı ve adres(ler) i bulunmamalıdır. Yazar(lar)la ilgili bilgiler başvuru sırasında Makale Yönetim Sisteminde ilgili alanlara yazılmalıdır.

3. Öz: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimedenden oluşan Türkçe öz bulunmalıdır. Öz içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özün altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Makalenin sonunda; yazı başlığı, öz ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times*

New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar öz ve kaynakça dâhil 7.000 (yedi bin) kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) koyu ve ilk harfleri büyük; ara başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük; alt başlıklar ise ilk harfleri büyük ve italik yazılmalıdır.

6. Tablolar ve Şekiller: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, bir alt satırda her sözcüğün ilk harfi büyük yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin soluna hizalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalı ve kaynağı verilmelidir. Aşağıda tablo örneği sunulmuştur.

Tablo 1

Türk Üniversitelerinde Uluslararası Öğrenciler (2017-2018)

	Erkek	Kadın	Toplam
Toplam Uluslararası Öğrenci Sayısı	81706	43324	125030
TÜRKSOY Tam ve Gözlemci Üye Ülkeler	24309	11686	35995
Azerbaycan	12911	4177	17088
Kazakistan	1051	1014	2065
Kırgızistan	1105	821	1926
Moldova	175	225	400
Özbekistan	435	405	840
Rusya	808	621	1429
Türkmenistan	7824	4423	12247
Türkiye'deki Üniversitelerdeki Toplam Lisansüstü ve Lisansüstü Öğrenci Sayısı	2622936	2168678	4791614
Uluslararası Öğrenci Oranı	3,12%	2,00%	2,61%

Kaynak: "Uyruğa Göre Öğrenci Sayıları Raporu." *YÖK*, 17 Ağustos 2019, <https://istatistik.yok.gov.tr/>

7. Resimler: Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

8. Alıntı ve Göndermeler: Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir. 2.5 satırdan az alıntılar satır arasında; 2.5 satırdan uzun alıntılar satırın sadece solundan 2 cm içeride, blok hâlinde ve 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı, bu kullanıma yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir.

Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

(Köprülü 15).

İki yazarlı yayınlarda yazarların soyadları aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

(Taner ve Bezirci 22).

Üç ve daha fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve “ve diğerleri/vd.” yazılmalıdır:

(Gökay ve diğerleri 18).

(Gökay vd. 18).

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece sayfa numarası yazılmalıdır:

Tanpınar (131), bu konuda ...

Aynı yazara ait iki veya daha fazla esere gönderme yapılırsa yazar soyadından sonra yayının ilk birkaç kelimesi yazılarak ayırt edilmelidir:

(Dilçin, *Divan Şiiri* 86).

(Dilçin, *Fuzulî'nin Şiiri* 110).

Aynı soyadı taşıyan yazarlara ait yayınlarda soyadından önce yazar adı kısaltılarak yazılmalıdır:

(S. Kaplan 41).

(M. Kaplan 16).

Sayfa numarası bulunmayan elektronik yayınlarda sadece soyadı ya da başlık yazılmalıdır.

Yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. yayınlarda ise eser ismi yazılmalıdır, eser ismi uzun ise ilk 2-3 kelimesi yazılmalıdır.

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da tarihle birlikte belirtilmelidir.

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Yararlanılan kaynağın yazarı soyadı önce belirtilecek şekilde gösterilmelidir.

Örnek:

İsen, Mustafa. *Tezkireden Biyografiye*. Kapı Yayınları, 2010.

Köprülü, Mehmet Fuat. *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. MEB Yayınları, 1961.

Kaynağın iki yazarı varsa öncelikle çalışmada ismi önce yazılmış yazarın soyadı bilgisi ile başlanır, künye bilgilerinin alfabetik sıralanmasında ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının işlevi yoktur.

Örnek:

Taner, Refika, ve Asım Bezirci. *Edebiyatımızda Seçme Hikâyeler*. Gözlem Yayınları, 1981.

Kaynağın üç ve daha fazla yazarı varsa, ilkinin soyadı ve adı, sonra “ve diğerleri/vd.” yazılmalıdır.

Örnek:

Altaev, Zhakypbek ve diğerleri. “Essence and Typology of Intellect in al-Farabi’s Epistemology.” *bilig*, no. 95, 2020, ss. 79-95.

Kitap ve dergi adları eğik yazılmalı; makale, kitap bölümü gibi kaynaklar tırnak içinde gösterilmelidir. Kitap künyesinde sayfa numara bilgisi gerekmezken; dergi, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kısa yapıtlarda yararlanılan bölüme ait sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır.

Örnek:

Berk, İlhan. *Poetika*. Yapı Kredi Yayınları, 1997.

Demir, Nurettin. “Türkçede Evidensiyel.” *bilig*, no. 62, 2012, ss. 97-117.

Aydınğün, İsmail, ve Ayşegül Aydınğün. “Crimean Tatars Return Home: Identity and Cultural Revival.” *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 33 no. 1, 2007, ss. 113-128.

Kitabı çeviren, derleyen, yayıma hazırlayan ya da editörlük yapan varsa ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir.

Örnek:

Shaw, Stanford. *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, Sermet Matbaası, 1982.

Aydemir, Yaşar. “Lâmiî Çelebi'nin Mecmualara Yansıyan Şiirleri.” *Bursalı Lâmiî Çelebi ve Dönemi*, ed. Bilal Kemikli ve Süleyman Eroğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 149-172.

Yazar ismi yoksa editör, hazırlayan ya da derleyen ismi başta verilmelidir:

Tarlan, Ali Nihat, haz. *Hayâlî Divanı*. Akçağ Yayınları, 1992.

Ansiklopedi maddelerinde madde yazarının biliniyorsa soyadı ve adından sonra, sırasıyla tırnak içinde maddenin başlığı, ansiklopedinin tam adı, cilt numarası, yayınevi, yazılış tarihi ve sayfa aralığı belirtilmelidir:

Örnek:

İpekten, Haluk. “Azmî-zâde Mustafa Hâletî.” *İslâm Ansiklopedisi*, 4. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, ss. 348-349.

Tezler kaynak gösterilirken sırasıyla tez yazarının soyadı ve adından sonra, *eğik harflerle* tezin tam başlığı, tez tipi, tezin hazırlandığı üniversitenin adı, tezin yazıldığı tarih yer almalıdır:

Örnek:

Karakaya, Burcu. *Garîbî'nin Yûsuf u Züleyhâ'sı: İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Ahi Evran Üniversitesi, 2012.

Yazmalar “Yazar. Eser Adı. Kütüphane, Koleksiyon, Katalog numarası, yaprağı.” şeklinde kaynak gösterilmelidir.

Örnek:

Âsım. *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*. Millet Kütüphanesi, A. Emirî Efendi, No. 1326, vr. 45a.

İnternette yer alan bir çalışmaya atıfta bulunmak için yazarın soyadı, adı, yazının başlığı, yayıncı (web site adı), yayın tarihi, bağlantı adresi bilgilerini vermek yeterlidir.

Örnek:

Gökçek, Fazıl. “Mehmet Akif Ersoy.” *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 03 Ocak 2018, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ersoy-mehmet-akif>.

Kişisel görüşmelerde, kaynak kişinin soyadı, adı, görüşme türü ve tarihi şu şekilde yazılmalıdır:

Demir, Adem. Telefon görüşmesi. 22 Mayıs 2018.

Henüz yayınlanmamış ama yayınlanmak üzere kabul edilmiş makale atıfları da şu şekilde gösterilebilir.

Örnek:

Bayram, Bülent. “G.T. Timofeyev’in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil’de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri.” *bilig*, (yayımlanacak), doi: 10.12995/bilig.9801.

Yazışma Adresi

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü

Aşağı Öveçler Mahallesi, 1314. Cadde, No: 19
Çankaya / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 216 06 00 • Faks: (0312) 216 06 09
bilig.yesevi.edu.tr
bilig@yesevi.edu.tr

bilig

Journal of Social Sciences of the Turkic World

© Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig aims to present the cultural riches as well as the historical and contemporary realities and problems of the Turkic world within a scientific framework.

Submissions to *bilig* should be original articles that will fill a gap in the field or to be a review that evaluates previously published studies and produces new and worthwhile ideas. *bilig* also publishes essays introducing authors and works and announcing new and recent activities related to the Turkic world.

An article to be published in *bilig* should not have been previously published or accepted for publication elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if this is clearly indicated

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in the winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

Review of Articles

Article applications at *bilig* are made by registering to the “Manuscript Handling System” at bilig.yesevi.edu.tr web address. Articles sent via e-mail will not be evaluated.

Articles submitted to *bilig* are first reviewed in terms of the journal’s editorial principles. Those found unsuitable are returned to their authors for revision. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance in the evaluation of articles submitted for publication. Articles in accordance with editorial principles are reviewed by the Editorial Board. Submissions found suitable are referred to two referees working in relevant fields. The names of the referees are kept confidential and referee reports are stored in

Manuscript Handling System. If one of the referee reports is positive and the other negative, the article may be forwarded to a third referee for further assessment or alternatively, the Editorial Board may make a final decision based on the nature of the two reports. The authors are responsible for revising their articles in line with the criticism and suggestions made by the referees and the Editorial Board. If they disagree with any issues, they may make an objection by providing clearly-stated reasons. Submissions which are not accepted for publication are not deleted from the system. The final decision regarding the publication of the articles belongs to the Editorial Board.

The royalty rights of the articles accepted to be published in *bilig* are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. Authors have full responsibility for the views expressed in their articles and for their stylistic preferences. Quotations from other articles and duplication of photographs are permitted as long as they are fully referenced and cited.

Publication Policy

All the articles published in *bilig* are also available as full text on bilig.yesevi.edu.tr web address as open access.

No fee is charged to the author during article evaluation and publication in *bilig*. No royalties are paid to the author, either.

Language of Publication

bilig publishes articles in Turkish and English. Abstracts of the articles will be in Turkish, English and Russian.

Style Guidelines

In *bilig*, the style of the MLA citation system are applied as of the 97th issue. The main points regarding citations, references and bibliography are shown below with examples, and the 8th version of the MLA citation system (<https://style.mla.org/>) should be taken as a basis for sources without examples.

The following rules should be observed while preparing an article for submission to *bilig*:

1. Title of the article: The title should suit the content and express it in the best way, and should be written in **bold** letters. The title should consist of no more than 10-12 words.

2. Name(s) and address(es) of the author(s): The article file should not contain the name(s) and address(es) of the author. Information regarding the author(s) should be written in the relevant fields in the Manuscript Handling System during the application.

3. Abstract: The article should include an abstract in Turkish at the beginning. The abstract should explain the topic clearly and concisely in a minimum of 75 and a maximum of 150 words. The abstract should not include references to sources, figures and charts. Keywords of 5 to 8 words should be placed at the end of the abstract. There should be a single space between the body of the abstract and the keywords. The keywords should be comprehensive and suitable to the content of the article. The English and Russian versions of the title, abstract and keywords should be placed at the end of the article. In case the Russian abstract is not submitted, it will be added later by the journal.

4. Body Text: The body of the article should be typed on A4 (29.7x21cm) paper on MS Word in size 12 Times New Roman or a similar font using 1,5 line spacing. Margins of 2,5 cm should be left on all sides and the pages should be numbered. Articles should not exceed 7.000 words including the abstract and bibliography. Passages that need to be emphasized in the text should not be bold but italicized. Double emphases like using both italics and quotation marks should be avoided

5. Section Titles: The article may contain main and sub-titles to enable a smoother flow of information. The main titles (main sections, bibliography and appendices) should be bold and their first letters be capitalized; subtitles, only the first letters should be capitalized; sub-headings should be written in italics with their first letters capitalized.

6. Tables and Figures: Tables should have numbers and captions. In tables vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate the subtitles within the table. The table number should be written at the top, fully aligned to the left; the table caption should be in the lower line and the first letter of each word in the caption should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in line with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be written aligned to the left of the figure. The figure number should be written in italics, ending with a period. The caption should immediately follow the number. The caption should not be written vertically, with only the first letter capital, and the references should be stated. Below is a sample table.

Table 1

International Students at Turkish Universities (2017-2018)

	Male	Female	Total
Total Number of International Students	81706	43324	125030
TÜRKSOY Member and Observer Member States	24309	11686	35995
Azerbaijan	12911	4177	17088
Kazakhstan	1051	1014	2065
Kyrgyzstan	1105	821	1926
Moldova	175	225	400
Uzbekistan	435	405	840
Russia	808	621	1429
Turkmenistan	7824	4423	12247
Total Undergraduate and Graduate Students Number at Universities in Turkey	2622936	2168678	4791614
International Student Ratio	3,12%	2,00%	2,61%

Reference: "The Report of the Number of the Students regarding" *YÖK*, 17 August 2019, <https://istatistik.yok.gov.tr/>

7. Pictures: Pictures should be attached to the articles scanned in high-resolution print quality. The same rules for figures and tables apply in naming pictures.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one-third of the article). Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert their figures, drawings and pictures into the text provided these are ready for printing.

8. Quotations and Citations: Direct quotations should be placed in quotation marks. Quotations shorter than 2.5 lines should be placed within the flowing text. If the quotation is longer than 2.5 lines, it should be turned into a block quote with a 1.5 cm indentation only from the right and left, and the font size should be 1 point smaller. Footnotes and endnotes should be avoided as much as possible. They should only be used for essential explanations and should be numbered automatically.

Citations within the text should be given in parentheses as follows:
(Köprülü 15).

When sources with two authors are cited, the surnames of the authors should be given as follows:

(Taner and Bezirci 22).

When sources with three or more authors are cited, the surname of the first author is given and 'et. al' is added.

(Gökay et. al 18).

If the text already includes the name of the cited author, only the page number should be given:

In this respect, Tanpınar (131) says ...

When two or more works belonging to the same author are cited, the first few words of the publication should be distinguished after the author's surname:

(Dilçin, *Divan Şiiri* 86).

(Dilçin, *Fuzulî'nin Şiiri* 110).

In manuscripts belonging to authors with the same surname, the name of the author should be shortened before the surname:

(S. Kaplan 41).

(M. Kaplan 16).

In electronic manuscripts with no page number, only the surname or title should be written.

In encyclopaedias and other sources without authors, only the name of the source should be written. If the title is long, the first 2-3 words should be given.

Personal interviews should be cited within the text by giving the surnames and dates should also be cited in the bibliography.

9. References: References should be placed at the end of the text, the surnames of authors in alphabetical order. The work cited should be entered with the surname of the author placed at the beginning:

Example:

İsen, Mustafa. *Tezkireden Biyografiye*. Kapı Yayınları, 2010.

Köprülü, Mehmet Fuat. *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. MEB Yayınları, 1961.

If a source has two authors, the surname of the first author should be placed first; it is not functional to place the surname of the other authors first in alphabetical order.

Example:

Taner, Refika, and Asım Bezirci. *Edebiyatımızda Seçme Hikâyeler*. Gözlem Yayınları, 1981.

If a source has more than three authors, the surname and name of the first author should be written, and the other authors should be indicated by et.al.

Example:

Altaev, Zhakypbek et. al. "Essence and Typology of Intellect in al-Farabi's Epistemology." *bilig*, no. 95, 2020, ss. 79-95.

The titles of books and journals should be italicized; article titles and book chapters should be placed in quotation marks. Page numbers need not be indicated for books. Shorter works like journals, encyclopedia entries and book chapters, however, require the indication of page numbers.

Example:

Berk, İlhan. *Poetika*. Yapı Kredi Yayınları, 1997.

Demir, Nurettin. "Türkçede Evidensiyel." *bilig*, no. 62, 2012, ss. 97-117.

Aydingün, İsmail, and Ayşegül Aydingün. "Crimean Tatars Return Home: Identity and Cultural Revival." *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 33 no. 1, 2007, ss. 113-128.

Translator's, compiler's and editor's names (if there are any) should follow the author and title of the work:

Example

Shaw, Stanford. *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, Sermet Matbaası, 1982.

Aydemir, Yaşar. "Lâmiî Çelebi'nin Mecmualara Yansıyan Şiirleri." *Bursalı Lâmiî Çelebi ve Dönemi*, ed. Bilal Kemikli ve Süleyman Eroğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 149-172.

If there is no author name, the name of the editor, preparer or compiler should be given first:

Tarlan, Ali Nihat, pre. *Hayâli Divanı*. Akçağ Yayınları, 1992.

For **encyclopedia entries**, if the author of the encyclopedia entry is known, the author's surname and name are written first. These are followed by the date of the entry, the title of the entry in quotation marks, the full name of the encyclopedia, its volume number, place of publication, publisher and page numbers:

Example:

İpekten, Haluk. "Azmî-zâde Mustafa Hâletî." *İslâm Ansiklopedisi*, 4. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, ss. 348-349.

For **theses and dissertations**, the surname and name of the thesis author should be followed by the full title of the thesis in italics, the thesis type, the name of the university where the thesis was prepared, the date the thesis was written:

Example:

Karakaya, Burcu. *Garibi'nin Yûsuf u Züleyhâ'sı: İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Ahi Evran Üniversitesi, 2012.

Handwritten manuscripts should be cited in the following way: Author. Title of the Work. Library. Collection. Catalogue number sheet.

Example:

Âsım. *Zeyl-i Zübdetül-Eş'âr*. Millet Kütüphanesi, A. Emiri Efendi, No. 1326, vr. 45a.

To cite a **study found on the Internet**, it is sufficient to provide the author's surname, name, title of the article, publisher (website name), date of publication, and link address.

Example:

Gökçek, Fazıl. "Mehmet Akif Ersoy." *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 03 Ocak 2018, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ersoy-mehmet-akif>.

In personal interviews, the surname, name, interview type and date of the source person should be given as follows:

Demir, Adem. Phone Call. 22 May 2018.

An article accepted for publication but not yet published can be cited in the following way:

Example:

Bayram, Bülent. “G.T. Timofeyev’in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil’de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri.” *bilig*, (yayımlanacak), doi: 10.12995/bilig.9801.

Address

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi Editörlüğü

Aşağı Öveçler Mahallesi, 1314. Cadde, No: 19

Çankaya / ANKARA / TÜRKİYE

Phone: +90 312 216 06 00 • Fax: +90 312 216 06 09

bilig.yesevi.edu.tr

bilig@yesevi.edu.tr